

Hacı Qadir
QƏDİRZADƏ

CƏHRİÇAY VƏDİSİ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ
TARİX, ETNOQRAFIYA VƏ ARXEOLOGİYA
İNSTITUTU

HACI QADİR QƏDİRZADƏ

**CƏHRİÇAY VADİSİ:
M. Ö. IV MİNİLLİKDƏN
GÜNÜMÜZƏDƏK**

(tarixi-etnoqrafik araşdırma)

■

NAXÇIVAN-2007

Elmi redaktor: **İsmayıl HACIYEV**
AMEA-nın həqiqi üzvü

Rəyçilər: **Vəli BAXŞƏLİYEV**
tarix elmləri doktoru, AMEA- nın müxbir üzvü

Hacıfəxrəddin SƏFƏRLİ
tarix elmləri doktoru, professor

**H.Q.QƏDİRZADƏ. CƏHRİÇAY VADİSİ: M. Ö. IV
MİNİLLİKDƏN GÜNÜMÜZƏDƏK (tarixi-etnoqrafik
araşdırma). «Qızıl Dağ» 2007, 160 s.**

Kitabda Cəhriçay vadisində qədim yaşayış məskənləri, əhalinin məskunlaşması, ermənilərin bölgəyə köçürülməsi, etnik yerdəyişmələr, ənənəvi məşğuliyyət sahələri, mənəvi mədəniyyətlə bağlı müəyyən məsələlər öz əksini tapmışdır. Ondan tarixi etnoqrafik tədqiqatlarda istifadə etmək olar. Kitab xalqımızın mənəvi mədəniyyətini tədqiq edən araşdırıcılar, tələbələr və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ	4
1. Təbii coğrafi şərait	7
2. Qədim yaşayış məskənləri.....	11
3. Ərazidə məskunlaşmanın, tayfa münasibətlərinin və etnik yerdəyişmələrin xarakterik xüsusiyyətləri.....	41
4. Təsərrüfat həyatı, əhalinin məşğuliyyəti	65
4.1. Əkinçilik, bağ və bostançılıq	65
4.2. Maldarlıq, yarım köçəri maldarlıq	79
4.3. Sənətkarlıq və toxuculuq	92
4.4. Ovçuluq	99
4.5. Ticarət	103
5. Yaşayış evləri və köməkçi tikililər	107
6. Mənəvi mədəniyyət	116
6.1. Qədim inam yerləri	116
6.2. Övliyələr, övsiyələr, seçkinlər	120
6.3. İnamlar, sınımalar, deyimlər	126
6.4. Türkəçarə	128
6.5. Hüseyn kişinin lətifələri	137
6.6. Vadinin yetirmələri	142
6.7. Bölgə ilə bağlı şeirlər.....	147
Ədəbiyyat	154

GİRİŞ

Biz uzun illərdən bəri qədim Naxçıvanla bağlı geniş tarixi-etnoqrafik materiallar toplamışıq. İndi əlimizdə tarixin ilk çağlarından başlamış günümüze qədər Naxçıvanla bağlı geniş materiallar vardır. Onların əsasında Naxçıvanda məskunlaşma, etnik yerdəyişmələr, ictimai-siyasi münasibətlər, məişət məsələləri, dinlərəqədərki və səmavi dinlərlə bağlı problemlər, mədəniyyətin mənsubluğu, etnik kimlik, etnogenetik əlaqələr, əsassız ərazi iddiaları ilə bağlı problemləri elmi cəhətdən təhlil etmək olar.

Təbii ki, bütün bu məsələləri bir kitabda əhatə etmək mümkün deyil. Hər şeydən öncə Naxçıvanda ümumi cəhətlərlə bərabər ayrı-ayrı bölgələrin özünəməxsus təsərrüfat həyatı, məişət münasibətləri, adət-ənənəsi, mətbəxi, hətta geyim və bəzəkləri mövcuddur.

Fərqlilikləri təhlil edərkən ciddi diqqət verilən sahələrdən biri də təbii- coğrafi şəraitin, müxtəlif sosial-siyasi amillərin etnomədəni, etnopsixoloji, ailə-məişət münasibətlərinə, məşğulluq, miqrasiya problemlərinə təsiri məsələsidir. Bütün bunlar çoxşaxəli və çoxəhatəli olduğundan biz bu qərara gəldik ki, problemi öyrənmək üçün ayrı-ayrı çay dərələrini araşdıraq. Təbii ki, bu fikir təsadüfən yaranmamışdır. Ümumiyyətlə araşdırmalarda ayrıca bölgələri tədqiqata cəlb etmək daha uğurlu hesab olunur. Hələ XIX əsrdən başlayaraq bu tipli araşdırmalar aparılmışdır. Eyni ideya elmin bir sıra sahələri üçün də keçərlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq tarixilik, mədəni-iqtisadi, təbii-coğrafi baxımdan ümumi cəhətlərə malik olan Cəhriçay vadisini tədqiqata cəlb etdik. Bu təkcə Cəhriçay vadisini deyil bir sıra cəhətdən onunla bağlı olan Şərqi Dərələyəzi də əhatə edir. İndi Cəhriçayın aşağı axarında, onun mənsəbində, Naxçıvançaya töküldüyü yerin şərqində, Naxçıvançayın sol sahilində XIX əsrin sonu XX əsrin 50-ci illərinə qədər ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər, soyqırımı,

məcburi köçürmələr nəticəsində Dərələyəzdən doğma yurdlarını tərk etmiş çox sayda ailələr yerləşmişlər.

Tarixi mənbələrə söykənərək demək olar ki, adı keçən bölgə Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin formalaşdığı ilk ərazilərdəndir. Bu bölgəni seçməyimin digər səbəbi ora daha dərindən bələd olmağım, məişətini yaşamağım, dağını, daşını, dərəsini, demək olar ki, bütün kəndlərini, insanların çoxunu yaxından tanımağım ilə əlaqəlidir.

Əsər qədim türk soyları-qıpçaqlar, bulqarlar, kəngərlilər, bütövlükdə oğuz türkləri, onların qədim mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra məsələləri öyrənməyə imkan verir. Cəhriçay dərəsi, xüsusən onun yuxarı axarı, təbiəti, əhalinin məşğuliyyəti baxımından şərq Dərələyəzlə böyük yaxınlıq malikdir. Bunu bizim 1983-cü ilin sentyabrında həmin bölgədən topladığımız tarixi-etnoqrafik materiallar da sübut edir.

Əsərdə qədim yaşayış məskənləri, məskunlaşma, bölgənin ilk sakinləri olan türk soyları, ermənilərin əraziyə köçürülməsi, xristian qıpçaq türklərin erməniləşməsi, ənənəvi təsərrüfat sahələri, həmçinin mənəvi mədəniyyət, inam yerləri və s. haqqında bəhs olunur. Cəhriçay dərəsi elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, ictimai-siyasi sahələrdə tanınan bir sıra şəxsiyyətlərin, qəhrəmanların vətənidir. Onların sayı çox olduğundan biz ancaq elmlər doktorları, həmçinin Naxçıvan ensiklopediyasına daxil edilmiş hərbiçilər, qəhrəmanlar, tanınmış təhsil nümayəndələrindən bəhs etmişik.

Kitab maddi və mənəvi mədəniyyətin müəyyən sahələrini əhatə edir. Bura geyim və bəzəklər, mətbəx, şəhərsalma, ailə məişəti və s. məsələləri də daxil etmək olardı, lakin biz belə fikirləşirik ki, gələcəkdə həmin problemlərlə bağlı ayrıca kitablar nəşr edilsə daha uğurlu olar.

Allah qismət etsə formalaşmalarında müəyyən əməyimiz olan gənc etnoqraflarla birgə bu problemləri həll edəcəyik.

1. TƏBİİ- COĞRAFİ ŞƏRAİT

Cəhriçay qədim oğuz türk yurdu, tarixi Naxçıvan ərazisi Dərələyəz silsiləsində, Oyuq zirvəsinin qərb ətəyində, 2472 m hündürlükdə yerləşən gursulu bulaqlardan başlayaraq Almalı, Qolbulaq və Gülüstan çaylarını özündə birləşdirərək 1563 m hündürlükdə indiki Babək rayonu ərazisinə daxil olur. Bundan sonra çay sağdan Buzqov və Salaxan çayları, Xanbulaq, Qazanbulaq, Buğa çeşməsi adlanan kiçik çayların yaratdığı Lizbirt, daha sonra isə soldan Gərməçataq, Canı çaylarını özündə birləşdirərək Didivar kəndi yaxınlığında, qədim yaşayış məskəni II Kültəpə ərazisində Naxçıvançaya qovuşur. Çayın ümumi uzunluğu 46 km-dir. Cəhriçay vadisində meşə örtüyü çox azdır. Yeganə meşə massivi Qarovuşun ətəklərində az miqdarda şərq palıdı, göyrüş, yemişan, ardıc və s. ibarətdir. Çayın orta axarındakı dağlarda müxtəlif kolluqlar mövcuddur (2).

Təbii-coğrafi baxımdan Cəhriçay vadisi Naxçıvan çayının sağ qollarından Cəhriçay hövzəsini əhatə edir. Bu ərazi təbii şəraitinə və coğrafi mövqeyinə görə 3 hissəyə bölünür- düzən, dağ ətəyi və dağlıq. Düzən adlandırılan hissə daha çox Cəhriçayın aşağı axarlarında və sututarlarında yerləşir. Bu hissə Cəhriçaydan ayrılan böyük qollar (arx, kanal və s.) ilə suvarılır.

Cəhriçay Payız kəndindən başlayaraq bir neçə ana arxlara ayrılmaqla Şorəkət (Duzdağ yaxınlığında şoran ərazilər) adlanan yerə qədər bütün əraziləri suvarma suyu ilə təmin etmişdir. Bu məqsədlə Cəhriçayın sağ tərəfində, Payız kəndi yaxınlığındakı Çalxandağının (Çalxanqala) ətəyində ondan Peşov adlanan 2 arx (Peşov, Xaraba Peşov), bir az aşağıda Orta arx, Cəhri kəndinin Çimən adlanan ərazisində, yenə sağ tərəfdən Xor arxı ayrılır. Bu arxlar vasitəsi ilə min hektardan artıq ərazi suvarılırdı. Maraqlıdır ki, həmin arxlar, xüsusən Xor arxı (Xor adlı böyük bir

ərazini suvarmaq üçün çəkildiyindən belə adlanır) təkçə Cəhri torpaqlarını deyil, eyni zamanda Nəzərabad, Didivar, Uzunoba və Şıxmahmud torpaqlarının böyük bir hissəsini suvarmışdır. Bu arx vasitəsi ilə daha aşağı zonalara su gətirmək mümkün olmuşdur.

Cəhriçayın sol sahilindəki torpaqlar da bu qayda ilə suvarılmışdır. Həmin ərazilərin ən qədim arxı, İşıqlar arxı hesab edilir. Xalq arasından toplanmış məlumatlara, mövcud olan yerüstü materiallara əsaslanaraq demək olar ki, çox qədim zamanlardan həmin arx vasitəsi ilə İşıqlar adlanan ərazinin suvarılmasında istifadə olunmuşdur. Maraqlıdır ki, arx öz suyunu Cəhriçaydan deyil, onun sol qolu olan Canıçaydan (Canısu) götürmüşdür. Suyu dərələrdən keçirmək üçün Kələmpir ağasından düzəldilmiş novlardan istifadə edilmişdir. Həmin arxla paralel, nisbətən aşağı tərəfdən, başlanğıcını Cəhriçayın solundan, Məkkəz dağı tərəfdən götürən, xalq arasında Qaraman Peşovu adı ilə bilinən arx olmuşdur. Orta əsrlər dövründə indiki kanalın yerindən, Aşıq Əzimin bağı istiqamətində çəkilən arx vasitəsi ilə bir çox ərazi suvarılmışdır.

Cəhriçayın sol sahilindəki torpaqlar (Cəhri kəndi ərazisində) daha çox Buğdaver (Bürdövr), Gülşənabad kəndi yaxınlığından başlayan Ağçay (qol arxı) və Çiməndən başlayan Qaraçay (qol arxı) vasitəsilə suvarılmışdır. Maraqlıdır ki, çayın hər iki sahilindəki arxlar çay suyu ilə bərabər başlanğıcındakı kəhrizlər vasitəsilə qidalanmışdır. Payız bulağı (kəhrizi), Məşədi Abbas bulağı, Gülşənabad və Çimən bulaqları belə su hövzələrindəndir. Toplanmış materiallara görə çaydan ayrılan arxlar daha çox suyu qaldıra-qaldıra, yəni başlanğıcdan az bir miqdar su açıb onun axını istiqamətində arx açmaq və imkan daxilində suyu daha çox yuxarı istiqamətə qaldırmaqla edilirdi.

Cəhriçay yaz aylarında bol sulu olsa da yayın əvvəllərindən başlayaraq suyu azalır. Qol arxlarına

götürüldüyü üçün aşağı axarında tam quruyur. Bir yerli söz ustasının dediyi kimi:

*Çox kükrəmə Cəhri çayı,
İtqırandır başın sənin.
Yayın orta ayı gəlcək,
Ağaracaq daşın sənin.*

Cəhriçay təkəcə suvarma deyil, həmçinin içməli su üçün də əsas mənbə idi. Naxçıvançaya qovuşana qədər çayın sağ və sol sahillərinə yaxın bir neçə yerdə kəhrizlər qazılmışdır: Məşədi Abbas, Gülşənabad, Çimən, Nəzərabad kəhrizləri, təsadüfə qazıntı, çöl-tarla işləri zamanı Ağçay adlanan arxın sağ, sol sahilindən çox qədimdə qazılmış bir neçə kəhriz aşkar edilmişdir. Eyni zamanda ərazidəki qədim yaşayış məskənlərində də belə kəhrizlərin olduğu müəyyənləşdirilmiş, ərazinin qədim dövrə aid su təhcizati pis olmamışdır.

Sudan danışarkən, suya münasibətdən yan keçmək olmur. Yaxşı xatırlayıram, xalq bütün çayları və arxları təmiz saxlamaqla ona murdar hesab edilən heç nə atmazdı. İçməli sular, hətta xəmir yoğurmaq üçün su el arxından götürülərdi. Səhər tezdən, sübdən ta nahar vaxtına qədər sularda paltar yuyulmazdı. Qol arxlarından kiçik arxlar ayrılardı ki, lazım olan əşyalar orada yuyulardı. Maraqlı idi ki, hər kəs çəkinmədən, qorxmadan çölün istənilən sahəsində, bağlarda düzəldilən və «hovuz» adlanan yerlərdən, hətta arxlardan su içərdi. Çünki onlar tam təmiz idi. Su təkəcə içmək, məişətdə istifadə üçün qorunmurdu, suyu israf etmək, ondan suvarmada düzgün istifadə etməmək də yolverilməz idi. Xüsusən yay aylarında su kəndlər üzrə bölünürdü. Hansı kəndə neçə gün su veriləcəyi məlum olduğundan kiminsə suyu itkiyə verməsi mümkün deyildi.

Çay suları ilə bərabər məişətdə, xüsusən içməli su məqsədi ilə bulaqlar, kəhriz və quyulardan istifadə olunurdu. Hər quyunun suyundan içmək üçün istifadə edilməzdi. Bu məqsədlə şirin sulu quyular seçilərdi. Bulaqlardan içməli suyu səhəng, qələnilik və qurt-qurt adlanan saxsı qablarda gətirərdilər. Məsələləri olan belə qablar suyu uzun müddət sərin saxlayırdı. Bölgənin aran zonasında demək olar ki, hər bir evdə suyu süzmək məqsədi ilə su daşı olardı. Çaydan, arxdan götürülən sular həmin daşlardan süzülərdi.

Çay vadisinin təbii-coğrafi şəraitində buradakı yaşıllıqların, bağların böyük rolu olmuşdur. El arasında deyirlər ki, Didivardan Buzqova qədər hər tərəf bağ-bağat, ağaclıq idi. Elə bağlar vardı ki, xəlbir atsaydın yerə düşməzdi. Bəli, bu xalq arasında qalan xoş sözdür. İndi bu ərazilərdə yaşıllıq ancaq şəxsi həyətlərdədir. Çöldəki bağlardan əsər-əlamət yoxdur.

2. QƏDİM YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ

Cəhriçay dərəsində qədim yaşayış məskənlərindən bəhs edərkən bir məsələni xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, çay dərəsinin təbii-coğrafi şəraiti, güclü müdafiə sisteminə malik olması burada ilkin insan məskənlərinin və erkən şəhər mədəniyyətinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Çayın mənsəbində, onun Naxçıvançaya töküldüyü yerdə 6 minillik tarixə malik olan II Kültəpədən başlamış İtqıran ərazisindəki Dəliklər mağarasına qədər onlarla yaşayış məskəni, qədim müdafiə qalaları və qəbiristanlıqlar mövcuddur. Cəhriçay dərəsinin məskunlaşmasında ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, münbit torpaqları ciddi rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, Naxçıvan ərazisinin ən əlverişli torpaqları Arpaçayın aşağı axarında və bu bölgədə yerləşir. Digər düzən zonalarda su mənbəyi olmamış və ya çay dərəsi dərində olduğundan ondan geniş istifadə etmək mümkün deyildi. Müqayisə üçün deyək ki, Cəhriçayından fərqli olaraq Naxçıvan çayından ancaq aşağı axarda istifadə edilmişdir. V.Əliyev bununla bağlı yazır ki, Naxçıvan çayının sağ sahilində sıx məskənləşmiş qədim oturaq əkinçiməldar tayfalar geniş tarlaları suvarmaq üçün Cəhriçayından istifadə etmişlər (13, s. 5). Beləliklə, Naxçıvan ərazisində qədim şəhər mədəniyyətinin formalaşmasında Cəhriçay dərəsi ciddi rol oynamışdır.

Ümumiyyətlə, Cəhriçay dərəsində II Kültəpə, Meydantəpə, Köhnə Payız, qismən də Çalxanqala müstəsna olmaqla heç bir abidədə geniş tədqiqat işləri aparılmamışdır. Hansı ki, Cəhri kəndi ilə Naxçıvan şəhəri arasındakı düzən ərazilər hələ Enolit və Tunc dövründə qədim Naxçıvan tayfalarının əsas əkin sahələri olmuşdur (13, s. 5). Bu fikrə Cəhri kəndindən şimalda, Çalxana və Qızıldağa qədərki sahələri də daxil etsək daha geniş ərazi ortaya çıxar. Respublika ərazisində ən böyük və çox təbəqəli yaşayış məskənlərindən olan İşıqlar haqqında ilk

məlumat 1984-cü ildə bizim tərəfimizdən verilmişdir (33). 2001-ci ildə Gəmiqaya abidələrinin tədqiqi ilə bağlı məlum sərəncamdan sonra Muxtar Respublikanın bir sıra tarixi-arxeoloji abidələrində arxeoloji qazıntılar, kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar aparıldı. Nazim Bababəyli ilə birlikdə əvvəlki illərdə də tarixi-coğrafi baxımdan ilkin şəkildə öyrəndiyimiz abidələr arxeoloq V.Baxşəliyev və memar V.Kərimovla birlikdə yenidən tədqiqata cəlb edildilər (20, s. 34). Bu işlər də tanışlıq xarakteri daşıyırdı. Nəhayət, 2007-ci ilin yazında tarixi-memarlıq abidələrinin qeydə alınması və pasportlaşdırılması tələblərinə uyğun olaraq həmin abidələrdə bir neçə gün araşdırmalar aparılaraq onların mövcud vəziyyəti, yerüstü və təsadüfi açılmalara (su yuması, təsərrüfat işləri ilə bağlı) əsasən tarixi dövrləşməsi məsələləri, yaşayış məskəninin təbii-coğrafi şəraiti, mövcud vəziyyətinin fotosu götürülməklə ilkin şəkildə tədqiq edilmişlər. Qeyd olunmalıdır ki, bu cürə axtarışlar və araşdırmalar heç bir yaşayış məskəni haqqında son söz deməyə imkan vermir. Bu, sadəcə olaraq abidə haqqında ilkin məlumat xarakteri daşıyır. Biz belə düşünürük ki, Cəhriçay dərəsində, xüsusən Cəhri kəndi ərazisində qeydə aldığımız 10- dan artıq yaşayış məskənində illərlə araşdırmalar aparılmağa ehtiyac var.

Bölgənin zəif tədqiq olunmuş ərazilərindən biri Çalxan dağının şimalında, Cəhriçayın sağ sahilindəki İşgəsu (İşkə bulaq), Lizbirt dərəsi, Sutökülən, Qaraquç (xalq arasında Qaravuş) adlanan yerlərdir. AMEA-nın müxbir üzvü S.Y.Babayev Qaraquç dağı, onun ətrafındakı yaylaqlar, yaşayış məskənləri haqqında məlumat vermişdir. (4, s. 62-68). Lakin onlar arxeoloji və etnoqrafik baxımdan geniş tədqiqata cəlb olunmamışlar.

Qeyd edək ki, bu bölgədə, Qaraquçun cənubi-qərbində, Tənənəm kəndi yaxınlığında daş dövrü abidəsi, Qazma mağarası yerləşir. Təbii-coğrafi şəraitini, müdafiə mövqeyini, hələ də ətrafda meşə sahələrinin, bol sulu

bulaqların olmasını nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Qaraquçun cənubi-şərqində, Sutökülən adlanan ərazinin yaxınlıqlarında da belə bir yaşayış məskəni ola bilər. Biz bir neçə dəfə burada olub axtarışlar aparsaq da ona rast gələ bilməmişik. Lakin hələ də belə bir düşərgənin olduğunu düşünürük. Çünki, biz 1983-cü ildə Dərələyəz bölgəsindən material toplayarkən İtqıran kəndi yaxınlığında qədim yaşayış məskəni- Dəliklər mağarası olduğunu öyrəndik. Xalq arasında olan məlumatlara söykənərək demək olar ki, bura qədim insan məskəni olmuşdur. Təbii ki, biz ancaq şifahi məlumata əsaslanaraq bu fikrə gəlmişik. O dövrdə bizə həmin mağaraya getməyə icazə verilmədi. Çünki 1929-cu ildə digər 8 kəndlə birlikdə İtqıran kəndi və onun torpaqları da heç bir əsas olmadan Sovet hakimiyyəti tərəfindən Naxçıvandan alınıb Ermənistanına verilmişdi. İndi isə bu ərazilər düşmən əlindədir.

Bizim yerli Lizbirt camaatı (indi onlar Naxçıvan şəhəri, Yuxarı, Aşağı Buzqov və s. kəndlərdə yaşayırlar), bu əraziyə bələd olan çobanlarla söhbətlərimiz zamanı məlum olmuşdur ki, ərazidə qədim qəbiristanlıqlar mövcuddur. Belə yaşayış yerlərinin İşgəsu ətrafında olduğu da söylənilir. Ərazidə qədim zamanlardan hazırlanmış, hələ də istifadə edilən çox sayda kahalar mövcuddur.

Bölgədə çox qədim dövrlə səsleşən təbiət abidələrindən biri Məkkəz dağı, Qız qalası yaxınlığındakı Dərbənd keçididir. S.Babayev Naxçıvandakı Dərbəndlərlə bağlı araşdırma apararaq onları «Kitabi- Dədə Qorqud»da adı çəkilən Qapılı Dərbəndlə müqayisə edir (4, s. 69-76). Müqayisə üçün deyək ki, ayrı-ayrı müəlliflər onu müxtəlif bölgələrdə qeyd edirlər.

Bizim məqsədimiz bu sahədə polemika açmaq deyil. Oğuz ellərinin yayıldıqları bütün bölgələrdə oxşar yerlərə eyni ad verilməsi geniş yayılıb. Lakin bir faktı qeyd edək ki, bu Dərbənd həqiqətən qapını, darvazanı xatırladır, keçilməsi çox çətindir. Bizim diqqətimizi çəkən isə digər bir

cəhətdir-Sirab kəndi ərazisindəki Dərbənd. Müqayisəli tutuşdurmalar göstərir ki, bu Dərbəndlər arasında ciddi oxşarlılıqlar vardır. Hər ikisi qədim yaşayış məskənlərinin şimalında yerləşir. Məkkəz dağındakı Dərbənd Cəhri kəndinin şimalındakı Işıqlar yaşayış məskəninin yaxınlığında, Sirabda isə kəndin şimalında, Nuvars yaşayış məskəninin şimal-şərqində Dərbənd- Qapılı Quzey adlanan yerdə. Biri Qapılı Dərbənd, qapını xatırladan keçid, ikincisi Qapılı Quzeyin Dərbəndi. Hər iki Dərbəndin yanında İydəli adlanan ərazi. Cəhri kəndi ərazisində İydəli yaşayış məskəni, İydəli bulağı və hələ də yaddaşlarda qalan İydəli piri, Sirabda da İydəli piri. Biri Dərələyəz istiqamətinə gedən keçid, digəri Sisiyan bölgəsinə gedən keçid. Cəhri Dərbəndi Çalxanqala, Qız qala, Danaqala hüdudlarında, Sirab Dərbəndi Daşqala, Donuzqalası, bir az aralıda Keçilidən keçən yol üstündə Camal qalası. Hər iki Dərbəndin yaxınlığında şor su.

Digər bir ciddi əlaqə də mövcuddur. Cəhri kəndində ən böyük tayfalardan biri, Kəngərlilərin Salahlı qolu, Sirabda da Salahlı qolu. Göründüyü kimi çox tarixi bənzərliklər mövcuddur ki, biz araşdırıcıları gözləyir. Bir az da dərinə getsək Cəhriçay vadisində formalaşmış mədəniyyətin izlərinə Azərbaycanın digər yerlərində də rast gələcəyik.

Çayın aşağı axarından fərqli olaraq yuxarı hövzələri çox zəif tədqiq olunub. Hələ Arxaşandan üzü bəri Sultanbəy, Qaraboya, adı şəhər kimi çəkilən Ağbatan (qeyd edim ki, Herodotda da belə yaşayış yerinə rast gəlinir), Canıkənd və onlarla bizə bəlli olmayan yurd yerləri, Qarağac yallarındakı, Aşağı Buzqovla Lizbit arasındakı qədim qəbiristanlıqlar, kurqanlar və s. geniş tədqiqatını gözləyir.

Nədəndisə çobanlar, ovçular və el bilginləri ilə söhbət zamanı özümü çox tənbeh edirəm. Onlar hər dağı, hər dərəni gözəl bilirlər. Bu diplomsuz bilginlər, el

ağsaqqalları, el ağbirçəkləri dünyasını dəyişdikcə özləri ilə böyük bir tarixi, söz bağlamasını da aparırlar. Bu xalqın canlı tarixi, folkloru, etnoqrafiyasıdır onlar. Məhz onlardan, tarixi mənbələrdən topladığımız qədim yaşayış məskənləri, tarixi abidələr haqqında məlumat verməyi özümüzə borc bilirik.

Cəhriçay hövzəsində ən sıx yaşayış məskənləri Cəhri kəndi ərazisində Orta arxın və Xor arxının sututarlarındadır. Burada qədim göl yerləri, su qurğuları, Daşbənd deyilən ərazidən başlayaraq Qoşatəpə və Binətəpəyə qədər bir neçə Antik və İlk Orta əsr yaşayış yerləri müəyyən edilmişdir. Marqlıdır ki, Xor arxı yaşayış yerlərinin kəsib keçmişdir. Özgə sözlə desək yaşayış məskəni həmin arxın ətrafında salınmışdır. Bizcə başlanğıcını Çimən və Gülşənabad bulaqlarından, kəhrizlərdən götürən arxın daim suyu olması məskunlaşmada ciddi rol oynayıb.

Biz Cəhriçay dərəsindəki abidələri tarixiliyi nəzərə alaraq təqdim etməyə çalışacağıq. Yəni tədqiqatları nəzərə alacağıq. Beləliklə, 6 min illik tarixə malik **II Kültəpə yaşayış yeri**. O Naxçıvan şəhərindən 12 km şimalda, Yuxarı Uzunoba kəndinin şimalında, Cəhriçayla Naxçıvançayın birləşdiyi ərazidə e.ə. IV-I minilliklərə aid yaşayış yeridir. Sahəsi 3 hektardan çoxdur. II Kültəpə Cəhriçay dərəsində, ümumiyyətlə, Naxçıvan ərazisində geniş tədqiqata cəlb olunmuş abidələrdəndir. Abidə ilk dəfə 1960-cı ildə qeydə alınmışdır (14). Burada geniş araşdırmalar V.Əliyev tərəfindən aparılmışdır (13, s. 8). Sonrakı dövrlərdə bu işlərdə A.Seyidov (58), V.Baxşəliyev (41, s. 25-29), S.Aşurov (59) və başqaları iştirak etmişlər.

Burada 12 m qalınlığında 4 mədəni təbəqə öyrənilmişdir. V.Əliyev II Kültəpə yaşayış məskənini Naxçıvanda ilkin şəhər mədəniyyətinin formalaşdığı və Naxçıvan şəhərinin burada yerləşdiyini qeyd edir: «II Kültəpə- qədim Naxçıvan yaşayış yeri olmuşdur» (13, s. 3).

Yaşayış yerinin qədim şəhər olduğunu sübut edən bir sıra şərtlərlə yanaşı buradakı Orta Tunc dövrünə aid qala divarları da şəhər mədəniyyətindən xəbər verir. Qala divarları dördkünc bürclərlə möhkəmləndirilmişdir. Uzunluğu 35 m, eni 4 m olan belə divar şəhəri tam müdafiə edə bilərdi. Təbii ki, bu ancaq aşkar edilə bilən hissədir. Bizcə, qala divarları bütünlüklə yaşayış məskənini əhatə etmişdir. Abidədə Kür-Araz mədəniyyətinə aid alt təbəqədən dairəvi yaşayış binaları, müdafiə divarı, təsərrüfat tikilələri, daş, tunc və sümükdən əmək alətləri, boz, qara, çəhrayı rəngli gil qablar, kömürlənmiş taxıl qalıqı, heyvan sümükləri və s. aşkar edilmişdir. Eyni zamanda yaşayış binaları, dulusçuluq emalatxanaları, dulus kürələri, metaləritmə sobasının qalıqı, metal emalı ilə bağlı əmək alətləri, təsərrüfat tikililəri, məbəd qalıqları və s. üzə çıxarılmışdır. Qazıntı zamanı daş heykəl, əmək alətləri (vəl, dən daşları, bıçaq, gürz, balta, iskənə, biz və s.), tunc əşyalar, bəzək şeyləri, taxıl qalıqları, müxtəlif heyvan sümükləri, gil qablar və s. tapılmışdır. Qırmızı və sarı fonlu boyalı qablar insan, quş, heyvan təsvirləri və s. rəsmlərlə bəzədilmişdir. Bütün bunlar bölgədə əkinçiliyin, maldarlıq və sənətkarlığın yüksək inkişafından xəbər verir. Tapılmış əşyalara əsasən əhalinin düşüncə tərzini, inamlar sistemini təyin etmək mümkündür. Mütəxəssislərin fikirləri bundan ibarətdir ki, burada ilkin sinifli cəmiyyət yaranmış patriarxal quldarlıq rüşeymləri meydana gəlmişdi. II Kültəpə abidələri və onunla bilavasitə əlaqədar olan qədim duz mədəni Azərbaycanın Tunc dövründə ilk şəhərlərin yarandığını göstərir və Azərbaycanın Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi, mədəni əlaqələr saxladığını sübut edir (36, s. 306-307).

Kültəpə nekropolu. Babək rayonunun Didivar kəndi yaxınlığında, Naxçıvançayın sağ sahilində Tunc dövrünə aid arxeoloji abidə. 1964 ildə torpaq işləri zamanı aşkar olunmuşdur. Qəbiristanlıq qərb-şərq istiqamətində bir cərgə

düzülmüş daş qutu tipli qəbirlərdən ibarətdir. Tədqiqatlar nəticəsində qırmızı yerliyində qara xətlərlə bəzədilmiş boyalı gil qablar (dolça, kasa, küpə və s.) aşkar olunmuşdur. Tapıntılar Kültəpə I və Kültəpə II yaşayış yerlərindən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri ilə oxşardır (36, s. 307).

Çalxanqala. Cəhriçayının sağ sahilində Qızqala ilə üzbəüz, çox nəhəng siklop tikili. Nədənsə bu qala mənim üçün alınmazlıq rəmzidir. Burada ilk dəfə 1968-ci ildə, birinci kursda oxuyarkən olmuşam. O vaxt mərhum arxeoloq O.Həbibullayev və mənim yaxın dostum, gənc arxeoloq, indi AMEA-nın müxbir üzvü V.Əliyev qalaya gedirdilər. Məncə, bu onların ilk səfəri idi. Bizə Payız kəndindən bələdçilik etdilər. Damcılı qayaya qədər çox çətinliklə çıxdım. Burada qayadan daman suyu görəndə heyratə gəldim. Dağın başında qayadan su daşından tökülən kimi su damırdı. Lakin qala görünmürdü, nisbətən yuxarı qalxdıqdan sonra qərribə bir mənzərə göründü. Onsuz da sərt olan dağ cənub tərəfdən böyük qayalarla, sanki divarla əhatə olunub, şimal tərəfdə isə insan ağına gələ bilməyəcək nəhəng daşlardan məhlulsuz tikilmiş, uzunluğu 261 metr olan qala divarı. Mən həyatımda ilk dəfə o böyüklükdə hörgü daşları görürdüm. Qala divarının eni 2,1 metrdir. Hər şey marağıma səbəb olmuşdu. Nəhəng bürclər, əzəmətli daş qapı və s. Sonrakı illərdə də burada bir neçə dəfə olmuşam. Hətta A.Qədimovla birlikdə «Çalxanqala» adlı film də çəkmişdik. Yəni mən qala ilə bağlı məlumat vermişdim. Düzü həmin filmin taleyini bilmədim. Amma deyəsən uğur qazanmışdı.

Bildiyimə görə, V.Əliyev burada bir neçə dəfə olub geniş araşdırmalar aparıb, ~~hətta qaladan~~ Cəhriçayına gizli yol yendiyini də müəyyən etmişdi.

1976-cı ilin mayın 9-da arxeoloq Q.Ağayevlə birlikdə yenidən qalada olub araşdırmalar apardıq. İlin gözəl vaxtı idi. Onda mən Çalxanqalanın (Oğlanqalanın) əzəmətini hiss

etdim. Qaladan baxanda cənubda Araz çayına, qərbdə Ağrı dağına, Şərurun Oğlanqalasına, şərqdə Vayxırqalaya, Əlinçə qalasına, Haça dağa, Gəmiqayaya, şimalda Qaraquc (Qaravuş), Səfərbəy səngərinə qədər bütün Naxçıvan görünür. Yetər ki, burada bir oğuz tonqalı qalayasan xoş xəbəri də, bəd xəbəri- düşmən hücumunu da xəbər verəsən. Rəhmətlik Əbülfəz Hüseyni deyirdi ki, Çalxanqala bu elin Qalxanqalası, İlanlı açıq alını, el alınıdır. Qala memarlıq doktoru V.Kərimov, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. V.Baxşəliyev tərəfindən də tədqiq edilmişdir. Hansı dərəcədə öyrənilməsinə baxmayaraq Çalxanqalanın geniş tədqiqinə ehtiyac var.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan qalalarının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. İstər Arpaçay sahilindəki Oğlanqala, Qızqala, istərsə Cəhriçay sahilindəki Oğlanqala, Qızqala tarixən Naxçıvana bağlı olan Dərələyəzə iki əsas keçidin üzərində yerləşməklə böyük hərbi- strateji əhəmiyyət daşımışdır.

Bir məsələni xüsusi vurğulamaq gərəkdir ki, məhz bu istiqamətdə uzanan dağ silsiləsi tarixi Naxçıvanın aran-dağ zonaları üzrə ayrıcı rolunu oynamaqla sanki şimal-cənub məişət tərzini formalaşdırmışdır. Bundan şimalda olan zona daha çox dağ zonası, əhalisi sağlamlıq, saflıq mənasında dağ adamı adlandırılmışdır. Onlar içdikləri bulaqların suyu kimi büllur qəlbli, udduqları dağ havası kimi saf və təmiz idilər. İgidləri dağ cüssəli, qızları «Kitabi- Dədə Qorqud»da deyildiyi kimi: «Küz alma yanaqlı» idilər.

Dağlıq zonanın məişət münasibətləri, gündəlik həyat tərzini, qadınların geyim və bəzəkləri fərqlənirdi. Cənubla, aranla müqayisədə buradakı geyimlərdə ənənəvilik daha ciddi şəkildə qorunub saxlanmışdır.

Toplanmış etnoqrafik materiallara söykənərək demək olar ki, bu xüsusiyyətlər bütövlükdə tarixi oğuz türk yurdu Dərələyəzin, Sisiyan bölgəsini, Kərki, Sədərək (keçmişdə Vedibasara da daxil olmaqla), Axura, Tənənəm,

Qarabağlar, Babəkin, Şahbuzun, Culfanın və Ordubadın dağlıq zonalarını əhatə edir. Bizim məqsədimiz bu məsələləri ayrıca olaraq araşdırmaqdan ibarət olmadığından onun üzərində geniş dayanmayacağıq. Sonrakı bölümlərdə lazım gələndə onlardan bəhs edəcəyik. Lakin bir məsələni xüsusi vurğulamaq istəyirik -Naxçıvanı, onun maddi və mənəvi mədəniyyətini öyrənən hər bir tədqiqatçı tarixiliyi nəzərdən qaçırmamalıdır.

Cəhriçay hövzəsinin yuxarı axarları onun əsas qidalandığı sahədir. Yəni buradan Qaraquc (Qaravuş)-Lizbirt, Sultanbəy, Gərməçataq, Canıkənd, Yuxarı Buzqov, İtqıran istiqamətindən axan sular ona birləşirlər.

Çalxanqaladan yuxarıda Lizbirtçay və Canıçay dərələrində qədim dövrə aid bir neçə yaşayış məskənləri aşkar edilmişdir. Bir məsələni də xüsusilə qeyd etməliyik ki, adı çəkilən ərazilərdə ancaq kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar aparılmışdır.

Çalxanqala təkcə müdafiə məqsədi ilə salınmamışdır. Çalxan dağının üzərində geniş ərazinin olması burada heyvandarlığın inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Fikrimizi xalq arasından toplanmış materiallar da sübut edir. Yaşlıların məlumatından aydın olur ki, keçən yüzilliyin 50-ci illərinə qədər dağın üstündə at ilxısı saxlanılmışdır. Gündüzlər qalanın şimal- qərbindən İşgəsu (İşgəbulaq) istiqamətindən olan dar cığır vasitəsi ilə atlar Lizbirt, Qaraquc otlaqlarına endirilir, gecələr bura qaytarılırdı. Bu ənənənin çox əvvəllərdən mövcud olduğu söylənilməkdədir. Eyni vəziyyətdə qaramal və xırdabuynuzlu heyvanlar da saxlanılmışdır. Əsaslı fərq ondan ibarət olmuşdur ki, xırdabuynuzlu heyvanlar İşgəsu və Lizbirt çay dərəsindəki kahalarda, arxaclarda saxlanılmışdır. Ciddi təhlükə olanda deyilən yolla dağın üstünə qaldırılırdı.

Xalq arasında belə bir fikir mövcud idi ki, Çalxan dağının altında böyük bir mağara var.

Bir rəvayətdə deyilir ki, Çalxan dağı arxası üstə, yəni üzü göyə yatmış igiddir. Rəvayət kənardan baxanda dağın sanki burnu yuxarıya doğru dikəlmiş insanı xatırlatması ilə bağlıdır.

Mağara məsələsinə gəlincə mən, Nazim Bababəyli və Vilayət Kərimov burada olsaq da onun yerini tapa bilmədik. El arasında Vəlibaba adı ilə bilinən mağara 2004-cü ildə Payız kənd məktəbinin şagirdləri tərəfindən, təsadüfən tapılmışdır. Rəvayətə görə, igid və cəsur çoban Vəli Kalba Məhəmməd oğlu bəzən bu mağarada gecələyirmiş (3, s. 86). Sonrakı səfərlərin birində Nazim müəllim, Əli Qurbanov, Payız kənd orta məktəbinin coğrafiya müəllimi Vilayət Babayev və Yaqub Bababəyli mağaranı aşkar edə bilmişlər.

Nəşr edilmiş yazıdan bəlli olur ki, mağara bizim düşündüyümüzədən daha böyük olmuşdur. Onun girəcəyi sərt qranit daşlardan, içərisi isə əhəng daşındandır. Məlumatdan aydın olur ki, onlar mağaranın içərisindəki bir neçə salonu öyrənsələr də onun sonuna çatıb bilməmişlər. Mağarada bir yolun Cəhriçayına yendiyi müəyyənləşdirilmişdir. Ekspedisiya iştirakçıları yandırılmış kibrit alovunun qərb yoluna doğru sorulması ilə burada mükəmməl havalanma şəraitinin olduğunu söyləyirlər. Eyni zamanda qalada sığınanların vaxtı ilə çaydan su götürmək üçün mağaraya yenən yoldan istifadə etdikləri, sonrakı dövrlərdə keçidin daşla doldurulduğu qeyd edilir (3, s. 86).

Keçmişdə qaladan mağaraya gizli yol olması ilə bağlı xalq arasında məlumat vardır. Həmin yol lazım gəldikdə mağaraya sığınmaq və su götürmək üçün istifadə edilmişdir. Verilən məlumatlardan aydın olur ki, mağarada bir neçə yerdən su damır. Deməli, həmin sudan da içmək məqsədi ilə istifadə etmək mümkündür.

Mənbənin məlumatına və toplanmış çöl materiallarına söykənərək demək olar ki, qala sakinləri təbii mağaradan hərbi-strateji məqsədlə istifadə etmişlər. 15 may

2006-cı il tarixdə Payız kəndi ərazisindən material toplayarkən bəlli olmuşdur ki, sonrakı dövrdə mağarada su daman yerlərdən saxsı bardaq aşkar edilmişdir. Bu fikri məqalə müəlliflərindən V.Babayev də təsdiq etdi. Lakin həmin bardaq və ya bardaqlar toxunulan kimi dağılmışdır. Hazırda bardağın qırıqları Payız kənd məktəbinin muzeyində saxlanılır.

Müqayisəli materiallara əsaslanaraq demək olar ki, böyük bir müdafiə qalasının yerləşdiyi dağın altında geniş mağaranın, sığınacağın olmasına çox az rastlanır. Beləliklə, Oğlanqala (Çalxanqala) müdafiəsi istənilən səviyyədə qurula bilən bir qaladır. Bəlkə də bu mağaradan və ya onun hər hansı bir hissəsindən ehtiyat ərzaq anbarı, cəbbəxana kimi də istifadə edilmişdir. Təbii- coğrafi şəraitinə görə Çalxanqala qala üstündə bir qaladır. Bu xüsusiyyətinə görə o, Əlincəqala ilə müqayisə edilə bilər. Lakin Çalxanqalanın ərazisi geniş olmaqla buradakı müdafiə qurğuları daha qədim dövrə aiddir. Əlincəqaladan fərqli olaraq Çalxanqalada yağmur sularını toplamaq üçün hovuzlar yoxdur. Qeyd edək ki, bu tip hovuzlara digər qalalarda da rastlanmışdır. Relyefi, təbii şəraiti ilə tanışlıq göstərir ki, burada da oxşar hovuzlar düzəltmək olardı. Lakin lazım gəldikdə istənilən qədər təzə su əldə etmək imkanı olan qala əhalisinin buna ehtiyacı olmamışdır. Hər şeydən öncə bu ağır zəhmət tələb etməklə, saxlanılan suyun köhnəlməsi ilə izah oluna bilər. Bir sözlə Çalxanqalada damcı daşının olması (bizcə keçmişdə buradan daha çox su sızmışdır), mağaraya, oradan da birbaşa çaya yol yenməsi, hətta ən çətin mühasirə zamanı mağaradakı təbii sulardan, axıntılardan istifadə olunması buna lüzum yaratmamışdır.

Həmin dövrə aid sosial-siyasi münasibətlər, şəhərlərin müqayisədə kiçik olması, yəni qala şəhər üslubu bizə buranın da ilkin şəhər mədəniyyətinə məxsus xüsusiyyətlərə malik olduğunu söyləməyə imkan verir. Çalxanqaladan danışarkən bir fikri xüsusi vurğulamaq

gərəkdir ki, tədqiqatçılarımızdan heç biri burada geniş araşdırmalar, ən azından ilkin məlumatlar əldə etmək üçün arxeoloji qazıntılar aparmayıb. Mən də daxil olmaqla burada olanlar daha çox yerüstü materialları, mövcud vəziyyəti öyrənmişik. Beləliklə, möhtəşəm abidə, qədim yaşayış məskəni ilə bağlı son söz demək geniş araşdırmalardan asılıdır.

Meydan təpə. Cəhri kəndi ərazisində, Cin dərəsi adlanan ərazinin Naxçıvançaya birləşdiyi yerdə, qədim yaşayış məskəni. Rəvayətə görə, bir zamanlar Cəhriçayı bu dərədən keçib Naxçıvançaya qovuşmuşdur. Bu fikir öz əksini V.Əliyevin «Qədim Naxçıvan» kitabında da tapmışdır (13, s. 5). Yaşayış məntəqəsi Naxçıvan-Şahbuz magistralının, qədim ticarət yollarının üzərində yerləşir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, keçən əsrin 70-ci illərində yol tikintisi zamanı abidə 2 hissəyə ayrılmışdır. Naxçıvançay tərəfdəki bölüm isə həyətyanı sahəyə çevrilmişdir. Burada aparılmış tədqiqatlara söykənərək abidənin alt təbəqəsini İlk Dəmir dövrünə, üst təbəqəni Antik dövrə aid etmək olar. Qazıntılar zamanı yaşayış yerindən gil qab qırıqları, dəmir məmulatı, daşdan əmək alətləri tapılmışdır (6, 7).

Qərb-şərq istiqamətində uzanan təpənin solundan, yəni Cin dərədə demək olar ki, ilin bütün fəsillərində su olur. Bu, bir tərəfdən Cəhriçayın sol sahili ilə gələn bütün arxların həmin ərazini tutması, digər tərəfdən hələ də xalq arasında Novkeçən adlanan arx vasitəsi ilə Cəhriçaydan bura su gəlməsi ilə bağlıdır. Bizcə, keçmişdə bu arx daha geniş olmuş, Cəhriçayın suyunun müəyyən hissəsi buradan axaraq Naxçıvançaya tökülmüşdür. Çox güman ki, Cəhriçayın buradan keçməsi fikri bununla bağlıdır. Çünki həmin arx vasitəsilə II Kültəpəyə qədər Cəhriçayının sol sahilindəki bütün torpaqlar suvarılmışdır. Beləliklə, Cəhriçay bütövlükdə Cindərədən axmamış sadəcə olaraq ondan ayrılan böyük qol arxı buradan keçmişdir. Cəhriçayının II Kültəpəni yumasına gəincə indi də çay

daşında bütün qol arxlarının bəndini yuyur və sular çay yatağı ilə gedir. Təbii ki, min illər ərzində onun mənsəbində genişlənmə olmuşdur.

Tülkütəpə yaşayış yeri. Uzun müddət elmə bəlli olmadığından geniş tədqiqata cəlb edilməyib. İlk dəfə 2001-cü ildə tərəfimizdən aşkar edilmişdir. Maraqlıdır ki, xalq arasında da bura ilə bağlı məlumat bəlli deyildir. Biz burada olarkən keramika materiallarının çoxluğu diqqətimizi cəlb etdi. Sonra N.Bababəyli ilə bu ərazidə olub geniş material topladıq. 2007-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü -t.e.d. V.Baxşəliyevlə birlikdə ekspedisiya qurup burada olub yerüstü materiallar topladı. Məlum oldu ki, ərazi ilk orta əsrlərə aid yaşayış məskənidir. Burada yaşayış orta əsrlərdə də davam etmişdir. Ətrafda münbit torpaqların olması ərazidə əkinçiliyin inkişaf etdiyini söyləməyə imkan verir. Bu yaxınlarda su kanalının çəkilişi zamanı ərazinin yaxınlığından keçən qədim kəhriz aşkar edilmişdir. İndi həmin kəhrizin suyundan içmək üçün istifadə olunur.

İşıqlar yaşayış yeri. Cəhriçay dərəsinin ən qədim yaşayış məskənlərindən biri İşıqlar adlanan ərazidir. İşıqlar yaşayış yeri indiki Cəhri kəndindən 5-6 km şimalda, Qızıldağın qərbində böyük bir ərazidə yerləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, xalq arasında İşıqlar adı ilə bilinən yaşayış məskəninin ətrafında da qədim yaşayış yerləri müəyyən edilmişdir. Cənub tərəfdə Uzuntəpə Antik dövr, İlk Orta əsr yaşayış yeri, qərbdə Böyük Qaradaş və s. Ümumiyyətlə, bu ərazidə Boz yaldan başlamış Şor yala qədər bir neçə yaşayış yeri qeydə alınmışdır.

Bunlar içərisində İşıqlar abidəsi diqqəti daha çox cəlb edir. Hələ orta məktəbdə müəllim işləyərkən bir neçə dəfə bu ərazidə olub geniş arxeoloji, etnoqrafik materiallar toplamışdıq. Sonrakı dövrlərdə arxeoloq Q.Ağayevlə, 1986-cı ildə tanınmış arxeoloq, AMEA-nın müxbir üzvü V.Əliyevlə, 2001-ci ildə V.Kərimov, V.Baxşəliyev və digərlərinin də daxil olduqları ekspedisiyanın tərkibində

ərazidə kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar aparmışdıq (20, s. 34). Nəhayət, 2007-ci ildə yenidən ərazidə olub materiallar toplamışıq. Təbii ki, yaşayış məskəni müxtəlif dövrləri əhatə edir.

Bir məsələni xüsusi vurğulamaq gərəkdir ki, ərazidə geniş arxeoloji qazıntılar aparılmadığından son söz demək mümkün deyil. Lakin bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, Şahtaxtı, Xaraba Gilan və digər arxeoloji abidələrimiz kimi Işıqlar da geniş bir ərazini əhatə etməklə özündə müxtəlif dövrlərə aid mədəniyyəti qoruyub saxlayır. Ərazinin şərqindəki böyük küllük sahəsi buranın iri yaşayış məntəqəsi olmasından xəbər verir.

Xalq arasında Işıqlarla bağlı müxtəlif rəvayətlər yaşamaqdadır. Deyirlər ki, Işıqlar böyük yaşayış yeri olub. Kənddə 4 tayfa var imiş. Bir zamanlar tayfalar arasında dava düşür. Hər tayfa çəkilib bir tərəfə gedir. Bir qol Arazın cənubuna, bir tayfa Sisiyan bölgəsinin Işıqlar kəndinə, bir qol da Qazağa gedir. Bir tayfa isə indiki Cəhri kəndinə gəlir. Beləliklə, kənd xaraba qalır. Düşmənçilik nəticəsində dağıdılan kəndə kimsə qayıtmır.

Digər bir rəvayətə görə kənd Şah İsmayılın Osmanlılarla döyüşü zamanı dağıdılıb, əhali deyilən ərazilərə gedib bir daha geri qayıtmayıb. Kəndin dağılması, Şah İsmayılın (bəziləri Nadir Şahın) burada olmasına aid rəvayət Şahtaxtı yaşayış yeri ilə bağlı verilib.

Işıqlar və ətrafındakı yaşayış yerləri şimal tərəfdən dağlarla əhatə olunmuşdur. Yəni təbii müdafiə sistemi mövcuddur. Cəhriçayın sol sututarları ilə müqayisədə burada münbit torpaqlar daha genişdir. Ərazi çox qədimlərdə Canıçayından (xalq arasında Canısu da deyilir) çəkilmiş Işıqlar arxı vasitəsi ilə suvarılmışdır. Arx bütün yaşayış məskənlərinin şimalından, dağların döşündən çəkilmişdir.

Cənub istiqamətindəki torpaqlar isə Cəhriçayın sol tərəfindən, Çalxan dağının yaxınlığından götürülən və

Qaraman adlanan yerləri də tutan Qaraman Peşovu adlanan arx vasitəsi ilə suvarılırdı. Sonralar həmin arxın yerindən daha çox su gətirən kanal çəkilmişdir.

Yaşayış məskəninin şərqində və şimalında üç mineral bulaq (xalq arasında şor su) vardır. Bunlardan biri bol sulu olmaqla mal-qaranın suvarılmasında istifadə edilir. Yaşlı təsərrüfatçılar deyirlər ki, həmin su gölə toplanıb bostana verilərmiş. Şor bulaqlarla bərabər yaşayış yerinin cənubunda, Selov adlanan dərədə Xərtəkli bulaq adlanan şirin su mənbəyi vardır. Yaşlılar deyirlər ki, ərazisindəki bütün bulaqlar qurusa da bu bulaq qurumaz. Digər şirin su mənbəyi kiçik şor su ilə yanaşıdır. Allahın möcüzəsidir. Eyni dərədə bir qayanın altından şirin su, digər qayanın altından şor su çıxır.

Yaşayış yerinin şimalında, İydəli adlanan qədim yaşayış məskənində də şirin sulu bulaq mövcuddur. Beləliklə, əkinçilik üçün o qədər də əlverişli olmayan ərazi maldarlıq üçün çox yararlıdır. Çünki ilin bütün fəsillərində burada geniş otlaq sahəsi və su vardır. Cəhri kəndinin cənubu- Xor adlanan ərazi ilə müqayisədə Işıqlar, Qarağac yalları, İydəli adlanan ərazilərdə nəmlik yuxarı olur. Bunun təsiridir ki, həmin yerlərdə dəmiyə əkininə, xüsusən paxlalı bitkilərə üstünlük verilmişdir. Ümumiyyətlə, burada yaşıllıq, müxtəlif ağaclar üstünlük təşkil etmişdir. Bu gün isə İydəli adlanan ərazidə, bəzi iydə və kol bitkiləri istisna olmaqla demək olar ki, heç bir ağac yoxdur.

Bir rəvayətdə deyilir ki, əhali Işıqlar kəndini tərk etdikdən uzun müddət sonra bir yaşlı, kor kişi nəvəsinin əlindən tutub Işıqlara gəlir. Hər dəfə harada olduqlarını soruşur. Uşaq deyəndə ki, onun söylədiyi Xərtəkli bulağın yanındadırlar, kişi yeridikcə əllərini üzünə tutur. Nəvəsi bunun səbəbini soruşduqda deyir ki, ağacların budaqları üz-gözünə ilişir. Uşaq deyir ki, baba burada heç bir ağac yoxdur. Deməli, ərazi tərk edildikdən bir müddət sonra tamamilə dağılmış, ətrafdakı ağaclar və bağlar qurumuşdur.

Yenə bir haşiyə: Rəvayətə görə, Işıqlar kəndi ilə otlaq üstündə düşmənçilikləri olan digər bir kəndin ağsaqqalı cavanlarına deyir ki, bu kəndi dağıtmağın yolu onların Şor bulaq adlanan kəhrizlərini qurutmaqdır. Düşmənlər gecə ilə gəlib kəhrizin gözüne yun tırırlar. Su tamam azalır. Bundan xəbəri olmayan əhali kəhrizin quruduğunu zənn edib oradan köçür. Guya sonralar bu bilinse də artıq kəhrizi təmizləmək və həmin yunu tapmaq mümkün olmamışdır.

Uzuntəpə yaşayış yeri. Babək rayonu Cəhri kəndinin şimal-şərqində, Işıqlar yaşayış yerindən cənub-qərbdə yerləşən uzunsov təpənin üzərini və onun ətrafını əhatə edir. Yaşayış yerinin ərazisində dördkünc formalı bina qalıqları, çəhrayı və boz rəngdə bişirilmiş şirli və şirsiz saxsı məmulatına təsadüf olunur. Şirsiz saxsı məmulatının bir qismi Son Antik dövrə aiddir. Onlar çəhrayı rəngdə yaxşı bişirilmiş, xaricdən cilalanmışdır. Araşdırmalara əsaslanaraq yaşayış yerində həyatın Antik dövrdən başlayaraq Orta əsrlərədək davam etdiyini demək olar. Hələ 1986-cı ilə V.Əliyev Uzuntəpədən aşkar edilmiş keramika məmulatına əsasən buranın Son Tunc, İlk Dəmir dövrünə aid olduğunu söyləyirdi.

Şahtaxtı yaşayış məskəni. Məkkəzin, Qız qalasının cənubi-şərqində, Dərbəndin cənubunda qədim yaşayış məskəni. Bura şimaldan hündür və çətin keçilə bilən sıldırım dağ silsiləsi, şərqdə və qərbdə təpələrlə əhatə olunmuşdur. Cənubda nisbətən alçaq təpəlik olmaqla ciddi müdafiə sisteminə malikdir. Yaşayış yerinin 2 tərəfindən keçən selovlar cənub istiqamətində uzanır. Yaşlıların və təcrübəli çobanların verdiyi məlumatlara görə ilin yağıntılı vaxtlarında burada su olur. Toplanmış yerüstü materiallar əsasən Şahtaxtının İlk orta əsrlər dövründə yaşayış məskəni olduğunu söyləməyə imkan verir. Təbii ki, Cəhri kəndi ərazisindəki digər abidələr kimi bura da sadəcə olaraq qeydə almaq məqsədi ilə öyrənilmişdir.

Biz hələ 1976- cı ildə ərazidə olarkən ilk öncə yaşayış məntəqəsinə nəyə görə Şahtaxtı deyildiyi ilə maraqlandıq. Bununla bağlı müəyyən rəvayətlər söyləyirdilər. Həmin rəvayətlərin birində deyilir ki, Nadir şah ordusu ilə bu əraziyə gəlir və əsgərlərə dincəlmək əmri verir. Sonra dağın aşağısındakı düzənlikdə indi də dayanan qaya parçasının üzərinə çıxıb orduya müraciət edir. Beləliklə, həmin daşa Şahtaxt deyilir, ərazi Şahtaxtı adlanır.

Digər bir rəvayətə görə Şah İsmayıl ordusu ilə bura gəlmiş, həmin daşdan taxt kimi istifadə etmişdir (məlumatlar Cəhri kənd sakinləri D.Məmmədovdan və M.Əkbərovdan toplanmışdır. Hər iki rəhmətlik buraları gözəl tanıyırdılar. D.Məmmədov su təsərrüfat işləri, M.Əkbərov isə buralarda uzun müddət gözetçilik, əkinçilik və çobanlıqla məşğul olmuşdur.)

Təbii ki, o dövrdə əraziyə ciddi diqqət yetirməmişdik. Sadəcə olaraq Şahtaxtı ilə bağlı rəvayətə görə oranı görməyə getmişdik. Lakin sonrakı gedişimizdə, xüsusən 2007-ci ildə araşdırmalar zamanı müəyyən etdik ki, bura sadəcə ordugah, ordunun müvəqqəti dayandığı yer deyil. Hər şeydən öncə məsələ söylənən rəvayətlə bitmir. Bura yaxşı müdafiə sistemində malik olan İlk Orta əsrlərə aid yaşayış məskənidir.

Rəvayətlərə gəlincə Nadir şahla əlaqəli məsələlər zəif görünür. Belə ki, 1727- ci ilə aid Naxçıvanın müfəssəl dəftərində nəinki Şahtaxtının, onun ətrafında olan İydəli, Işıqlar, Böyük, kiçik Qaradaş və digər yaşayış məntəqələrinin adı çəkilmir. Əvvəla Nadir şahın bu ərazilər olması haqda heç bir rəsmi məlumat yoxdur. İkincisi, olubsa da hər halda 1736- cı ildən sonraya təsadüf etməlidir. Yuxarıda dedik ki, 1727- ci ilə aid müfəssəl dəftərdə belə bir yaşayış yerinin adı çəkilmir. Necə ola bilər ki, təqribən 10-15 il sonra belə bir yaşayış məntəqəsi olsun, əhalisi Nadir şahla döyülsün? Deməli, bu rəvayət tarixilik baxımından tutarlı deyil.

Şah İsmayilla bağlı rəvayətə gəlincə onun bu bölgələrdə olması, osmanlı orduları ilə döyüşləri tarixi faktdır. Amma dəqiq tarixi dəlillər olmadığına görə bunu ehtimal etmək olar. Son söz tarixi- arxeoloji araşdırmalardan sonra deyilə bilər.

Şahtaxtı nekropolu. Eyni adlı yaşayış məskəninin cənubunda, ərazini kəsib keçən selovun hər iki sahilində yerləşən qəbiristanlıq yaşayış məskəni ilə eyni dövrə aiddir.

Kəndtəpə. Kəndtəpə yaşayış məskəni Cəhri kəndinin cənub qərbində, Cəhri Qaşının şərqində, el arasında Göl yeri adlanan ərazinin cənubunda yerləşir. Təbii- coğrafi cəhətdən əlverişli mövqeyə, məhsuldar və sulu torpaq sahələrinə malik olduğundan burda əkinçiliyin, həmçinin maldarlığın inkişafı üçün bərəkətli torpaqlar, geniş otlaqlar, xüsusən qış otlaqları olmuşdur.

Uzunmüddətli müşahidələrimizə, çöl - tarla işləri zamanı aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələrinə əsaslanaraq buranın xalq arasında bilinəndən daha geniş sahəyə malik olduğunu söyləyə bilərik. İlk araşdırmalara görə abidənin ərazisi 10 hektardan artıqdır. Yaşayış yeri haqqında heç bir rəvayətin, müəyyən tarixi hadisələrin yaddaşlarda olmaması onun daha da qədim dövrə aid olduğunu söyləməyə imkan verir. Hazırda təpənin şimal tərəfindən keçən suvarma arxı zaman keçdikcə böyük yarğan əmələ gətirmişdir. Məhz bu yarğan nəticəsində şərti də olsa buradakı mədəni təbəqəni izləmək mümkün olmuşdur. Yarğanın bəzi yerlərində yer səthindən 1,2-1,4 m dərinlikdə qəbirlər müəyyən edilmişdir. Arxeoloji qazıntılar aparmaq mümkün olmasa da ilkin müşahidələrə görə onlar torpaq tipli olmaqla üstləri daşla örtülmüşdür.

1975-ci ilin yazında çöl-tarla işləri zamanı Kəndtəpənin şimal tərəfində, Xor arxına yaxın ərazidə böyük bir binanın özülü aşkar edilmişdir. Ətrafa tökülmüş çoxlu yonulmuş daş binanın tikintisində onlardan istifadə edildiyini söyləməyə imkan verir. Həmin dövrdə orta

məktəbdə müəllim işləyirdim. Xəbəri eşidib şagirdlərlə ora gedincə hər şey bitmişdi. Qızıl tapmaq həvəsində olanlar tikilin qalıntılarını tam dağıtmışdılar. Burada işləyən traktorçu bildirdi ki, binaya saxsı boru xətti gəlirdi. Biz həmin boruların istiqamətini müəyyənləşdirdik. Borular 2 istiqamətdə idi: 1. Sulu Qayaya, İsfəndiyar pirinə doğru. 2. Xor arxından Mürsəltəpəyə doğru. Bizcə, gözü yaşayış məskənindən xeyli aralı olan, 2 istiqamətli kəhriz suları borularla yaşayış yerinə, xüsusən həmin binaya gətirilmişdir. Bu dövrdə, eyni zamanda 2001 və 2007-ci illərdə aşkar edilmiş kerəmitlər ərazidə yüksək memarlığa malik binaların və ya tikililərin olduğunu söyləməyə imkan verir. Yerüstü materiallar, yaşayış məskəninin mövqeyi, xüsusən kerəmitin geniş yayılması, saxsı borularla içməli su çəkilməsi, ərazidə karvansaray və digər dini-ictimai tikililərin olduğuna işarədir. Bizcə bu, hər şeydən öncə şəhər mədəniyyətini səciyləndirən şərtlərdəndir. Qeyd edim ki, 1975-ci ildə aşkar etdiyimiz su borularından bir neçəsini, keramika və kerəmit nümunələrini Cəhri kənd orta məktəbinin muzeyinə vermişdik. 2007-ci il tədqiqatları zamanı bu ərazidən tapılmış çaynik tipli çini qab da yüksək mədəniyyətdən xəbər verir.

Kəndtəpə yaşayış yerindən toplanmış keramika məmulatını 2 qrupa bölmək olar. Birinci qrupa Antik Dövrə aid gil məmulatı, ikinci qrupa isə orta əsr keramikası aiddir (20, s. 34). 2001-ci ildə ərazidə kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş ilk orta əsrlərə aid qab qırığının üstündə öküzlə (buğa) kaftarın döyüş səhnəsi təsvir edilmişdir. Bu tip döyüş səhnələrinə Naxçıvan ərazisindən aşkar edilmiş bir sıra qəbirüstü abidələrdə də rast gəlinmişdir. Oxşar döyüş səhnələri Gəmiqaya təsvirlərində də mövcuddur. Buradakı motivlərlə Ön Asiya motivləri arasında uyğunluq aşkar edilmişdir (5, s. 37-40).

Eyni döyüş «Kitabi- Dədə Qorqud» boylarında da izlənilir. Burada aslanın öküzlə döyüşü verilir (22, s. 98).

Beləliklə Qədim Şumer-Naxçıvan mədəniyyətində ortaq cəhətlərin mövcudluğu, ənənənin sonrakı dövrlərdə saxlandığı ortaya çıxır. Deməli həmin mədəniyyət mərkəzinin əsas məntəqələrindən biri də Cəhri kəndi ərazisindəki yaşayış məskənləri olmuşdur.

Ümumiyyətlə, əvvəlcədən də dediyimiz kimi Cəhriçayın mənsəbində II Kültəpə, mənbəyində qədim yaşayış məskənləri, mağaralar tunc dövrü abidələri, Çalxanqala kimi möhtəşəm müdafiə qalası olan bir bölgənin düzən zonasında, təbii-coğrafi cəhətdən əlverişli orta axarında daha qədim mədəniyyət mövcud olmalıdır. Sadəcə olaraq bu ərazi istənilən səviyyədə tədqiq edilməyib.

Yaşayış məskəninin şərqində xalq arasında «Daş bənd» adlanan yer vardır. Adından burada hansısa su qurğusunun olduğu anlaşılsa da bu haqda el arasında heç bir məlumat yoxdur. Bizcə, həmin bənd Xor arxının üzərində salınmaqla suayrıcı rol oynamışdır. Çünki buradan su üç istiqamətə ayrılır- Xor, Qarağac arxı və Miskətadır. Apardığımız ilkin tədqiqatlar zamanı xalq arasında «Çıraqləlinin bağ yerləri» adlanan ərazisindən keçən arxın dərinə düşməsi nəticəsində (təqribən 1,5-2 m dərinliyindən) İlk Orta əsrlərə aid mədəni təbəqə ortaya çıxmışdır. Müqayisəli tutuşdurmalar buranın Kəndtəpə yaşayış məskəni ilə bağlı olduğunu söyləməyə imkan verir. Çox sayda müxtəlif formalı kerəmit qalıqları ərazidə memarlığın inkişafından xəbər verir.

Ümumiyyətlə, bu ərazilər çox qədim dövrdən məskunlaşmışdır. Xor arxının Binətəpəsi, Qoşatəpə istiqamətində hər iki sahili əhalinin sıx yaşadığı sahələrdən olmuşdur. Qoşatəpə adlanan əraziyə qədər (Sutökülən) Xor arxının sağındakı yaşayış məskənləri Orta arx vasitəsi ilə suvarılmışdır. Suvarmada suni göllər də ciddi rol oynamışdır. İndi də xalq arasında Kəndtəpənin qərbində «Göl yeri», «Meşə yeri» adlanan ərazilər vardır. Lakin

gölün nə vaxt tikilməsi ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur. Meşə yerinə gəlincə onu yaşlılar yaxşı xatırlayırlar.

Əyriarxa qədər Xor arxının kənarlarından küpə qırıqlarının, kir-kirənin aşkar edilməsi arxın yaşayış məskəninə ortasından keçdiyini sübut edir. Ərazinin coğrafi mövqeyinə, su ilə təhcizatına əsaslanaraq burada əkinçiliyin geniş inkişaf etdiyini söyləmək olar. Əkinçilikdə qarışıq məşğuliyyətin üstünlük təşkil etdiyi bəlli olur: taxılçılıq, bağ və bostançılıq.

Yaşayış məskənlərinin qərbi- Qaş adlanan ərazi, cənub-qərbində Yovşanlı düz geniş otlaq sahələrindəndir. Bu isə heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. İndi də Arxac qabağı, Suluqayadan cənubdakı Kahalar adlanan ərazilər xırdabuynuzlu heyvandarlığın üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Buralar daha çox yaz, payız və qış üçün əlverişlidir. Yayda isə heyvanlar yaylaqlara qaldırılmışdır.

Etnoqrafik çöl materiallarına söykənərək demək olar ki, kolxozlaşmaya qədər bu ərazilərin heyvanları daha çox Gülüdüzü istiqamətinə (el arasında Cəhri yurdu adlanan yerə) apararmışdır.

Kəndtəpə nekropolu. Toplanmış çöl materiallarına, informatorların məlumatına əsasən, kəndtəpənin ətrafında iki qəbiristanlıq aşkar edilmişdir. Bunlardan biri yaşayış yerinin şimalında, təpənin yamacında yerləşir. Əldə edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələrinə görə buranın Antik və İlk Orta əsrlərə aid olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

İkinci qəbiristanlıq Daşbəndin şərqində, el arasında «Cıraqəlinin bağ yeri» deyilən ərazidədir. Bu qəbirlər də su arxının dərin yarıq əmələ gətirməsi ilə müəyyənləşdirilmişdir. Hər iki qəbiristanlıqda geniş tədqiqat işləri aparılmamışdır.

Qaraquş (Qaravuş) yaşayış məskəni. Qaraquc dağının cənubi-şərqində Orta əsrlərə aid yaşayış məskəni. Təbii-coğrafi şəraitinə görə burada heyvandarlığın, xüsusən

arıçılığın inkişaf etdiyini söyləmək olar. Kəndin ərazisində qədim dəyirman yeri və qəbiristanlıq aşkar olunmuşdur. Mənbələrdən kəndin XVIII əsrin ortalarına qədər mövcud olduğu, sonralar dağıldığı bəlli olur. Belə ki, Naxçıvan sancağında adı çəkilən və 5.080 ağça vergi verən Qaraquş kəndi (37, s. 125), V.Qriqoryevdə Qaraqum adı ilə dağılmış kənd kimi təqdim olunur (57, s. 143). Kəndin qalıqları el arasında Qaravuş adlanan dağın ətəyində indi də qalmaqdadır. Həm təbii-coğrafi şərait, həm də müfəssəl dəftərdəki məlumatlar burada təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdiyini söyləməyə imkan verir.

Qız qalası. Cəhriçayın sol sahilində, Məkkəz dağının başında qədim müdafiə və müşahidə qalası. Buradan Antik və Orta əsrlərə aid keramika məmulatı, hətta XX əsrin 30-cu illərinə aid qaçaq hərəkəti ilə bağlı olaraq çox sayda beşatılan gilizləri aşkar edilmişdir. Adından da göründüyü kimi qala qızla bağlıdır. Bununla əlaqəli müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Qeyd edək ki, həmin rəvayətlər digər Oğlanqala və Qızqalalarla bağlı rəvayətlərə uyğun gəlir: Bir oğlan qalada yaşayır. O hökmdarın qızına aşiq olur. Onların evlənməyini istəməyən atası qızını qarşı tərəfdəki çətin keçilə bilən kiçik qalada yerləşdirir. Oğlan qızla görüşmək üçün Çalxanqaladan (Oğlanqaladan) qızın olduğu qalaya kəndir çəkir və gecələr həmin kəndirlə gəlib qızla görüşür. Bir dəfə də oğlan döyüşə getməmişdən əvvəl, səhər çağı qızla görüşmək üçün yenə iplə gələrkən qızın atası ipi kəsir oğlan qayalara çırpılıb şəhid olur. Bunu görən qız da özünü qayadan atıb həlak olur.

Deyirlər ki, oğlanın adı Çalxan imiş. Ona görə də xalq onun şərəfinə həmin dağı Çalxan, üstündəki qalanı Oğlanqala adlandırır. Söyləyirdilər ki, güya oğlan və qız həlak olduqları yerdə, yəni indi Kanal adlanan arxın su ayrıcının üst tərəfində yan-yana dəfn edilmişdilər. Guya həmin qəbirlər XX əsrin 50-ci illərində burada su təsərrüfat işləri görülərkən dağılmışdır.

Qoşatəpə yaşayış yeri. Yaşayış yeri Kəndtəpədən təqribən 2,5-3 km cənubda, el arasında Kərbəlayi Məhərrəmin kahaları deyilən yerin şərqində yerləşir. Ərazi iki böyük arxın sututarlarındadır. İlkən araşdırmalara və keramika məmulatna əsasən yaşayış məskənini Antik dövrə aid etmək olar.

Yaşayış məskəninin belə adlandırılması onun iki təpədən ibarət olması ilə əlaqəlidir. Maraqlıdır ki, iki təpə arasında birləşdirici tikil olmuşdur. Həmin tikilin özülü hələ də qalmaqdadır. Bunun əraziyə keçid qapısı olduğunu güman edirik. Onu da qeyd edək ki, keçmişdə Cəhriçayın sağ sahilindəki yaşayış yerlərinin Naxçıvan şəhərinə gedən yollarından biri bu istiqamətdən keçmişdir. Buradan çıxıb Keçəltəpənin yanından keçərək Naxçıvan şəhərinə getmişlər. İkinci yol Duzdaq istiqamətinə getmişdir. Bizcə həmin yol daha çox ticarət məqsədi daşımışdır. Digər yaşayış yerləri ilə müqayisədə burada keramika məmulatının azlığı məskunlaşmanın zəif olduğunu söyləməyə imkan verir.

Diqqətimizi çəkən bir məsələ də Qoşatəpənin müdafiə məqsədli keçid məntəqəsi olmasıdır. Təbii- coğrafi şəraitinə görə buradan başlanan təpəlik yüksələrək Cəhri Qaşı adlanan dağ silsiləsinə birləşir. Cənub tərəfdə əkinçilik üçün çox yararlı olan və Xor adlanan böyük düzənlik var, sağ tərəfdə isə heyvandarlıq, xüsusən qışlama üçün əlverişli olan Yovşanlı düz yerləşir. Belələiklə, bura bir növü qala qapısı rolunu oynamışdır.

Qoşatəpə nekropolu. Yerli çobanların verdiyi məlumatlara və deyilən ərazidən aşkar edilmiş küp qırıqlarına əsaslanaraq demək olar ki, Qoşatəpənin qərbində küp qəbirlər olmuşdur. Sel sularının yuması nəticəsində ortaya çıxmış küplər dağıdılmışdır. Əldə edilmiş maddi- mədəniyyət qalıntılarına əsasən nekropolu Antik dövrə aid etmək olar.

Lizbirt kəndi. Toplanmış etnoqrafik materiallara əsaslanaraq demək olar ki, Lizbirt kəndi 2 dəfə dağılıb yenidən bərpa edilmişdir. Hər dəfə bərpa edildikdə yerini qismən dəyişmişdir. Bunu Lizbirt kəndinin ətrafında yerləşən və xalq arasında Köhnə Lizbirt, Xaraba Lizbirt kimi tanınan 2 yaşayış məntəqəsi və təqribən XX yüzilliyin ortalarında tərk edilmiş III yaşayış məskəni də sübut edir. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərində Lizbirt kəndində təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdiyi göstərilir (37, s. 124-125).

Təqribən 100 il sonra, V.Qriqoryevin verdiyi məlumatda Lizbirt kəndində yaşayışın olmadığı bildirilir (57, s. 143). Deməli müəyyən səbəblərdən kənd tərk edilmişdir. Bizim topladığımız etnoqrafik materiallardan bəlli olur ki, XIX əsrin ortalarında kənd yenidən bərpa olunmuşdur. Burada heyvandarlıq, arıçılıq nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir.

1918- ci ildə erməni quldurları hücum edərək kəndi dağıtmışlar. Əhali Payızı, Türkeş, Cəhri və digər kəndlərə qaçmış, kənd talan edilmişdir. 20-ci illərdə əhali geri qayıdaraq onu yenidən bərpa etmişdi. Beləliklə, bölgədə Lizbirt adı ilə üç yaşayış məntəqəsi mövcuddur. Etnoqrafik çöl materiallarına əsasən kəndin sakinlərinin Kəngərlilərdən ibarət olduğunu söyləyə bilərik. Burada 3 tayfa- Kəlfirlilər, Əliyanlılar və Xıdovlular yaşayırdılar. Bu tayfalardan 2-si kəngərli qollarına aiddir. Dəqiqləşdirmələr nəticəsində bəlli olmuşdur ki, kəlfirlilər Türkeş kəndindəki eyni adlı tayfa ilə, həmçinin Cəhri kəndindəki Mirzəməmmədlilərlə (Mirzəmədli) qohumdurlar. Əliyanlılar kəngərlilərin Əlixanlı qollarındandır. Xıdovlular isə bunlardan ayrılmadır.

XX yüzilliyin ortalarında məktəb, yol problemi, mərkəzdən kənarda olmaq səbəbi ilə kəndin əhalisi başqa yerlərə köçmüşdür. Təqribən 40 evdən ibarət olan kəndin sərmə qaymağı, pendiri, yağı, səbət balı ağızların dadı idi.

Allah da ruzisini yendirmişdi, hər şey bol idi. Hazırda Naxçıvan şəhərində yaşayan 84 yaşlı Xudaqulu Qurbanov o dövrləri gözəl xatırlayır. Kişi ilə söhbət etdikcə xəyalı Yemişanlıya, Əyriqayaya, oradakı Sutökülənə, Anabatın qoşaları, Alınbətın bulağına, Kənd dərəsinə, Çalxana, Qarovuşa daha haralara getmədi. Cilalanmalı olan bir şer parçasında kəndin təsərrüfat həyatı, beçə balı, pencərləri, qışlaqları və s. təsvir edilir. Xudaqulu kişi danışdıqca mənim də xəyalımı qədim yaşayış məskənlərinə, xüsusən mağaralar axtardığımız yerlərə- bir dəfə az qala selinə düşəcəyimiz Sutökülənə apardı. Lizbirtlə bağlı materiallar Aşağı Buzqov kənd orta məktəbinin müəllimi Adil Allahverdiyev və başqalarından da toplanmışdır.

Topladığımız materiallardan bəlli olur ki, bir zamanlar burada bir-birindən aralı 3 istiqamətdə kahalar olmuşdur. 30-a qədər kahaları olan Lizbirt dərəsi ən yaxşı qışlaqlardan sayılırdı. Qədim oğuz türk yurdu Dərələyəzin bir neçə kəndinin qışlağı burada idi. Bəli, gözəl yaylaqları olan Dərələyəz Kəngərli soylarının, sakinlərinin yaylağı, istirahət zonası idi. Yəni bu bölgənin Cəhriçay dərəsi ilə əlaqələri o dərəcədə güclü idi ki, bunlar qaynayıb qarışmışdılar.

Qeyd edim ki, ümumiyyətlə Lizbirt yaşayış məskəni zəif tədqiq edilibdir. Bu haqda «Naxçıvanın və Babək bölgəsinin arxeoloji abidələri» kitabında (41, s. 85), Naxçıvan ensiklopediyasında (36, s. 355-356) məlumat verilmişdir.

Bizim topladığımız materiallardan bəlli olur ki, Lizbirt dərəsi bir zamanlar dəmiyə əkinçiliyi (Dəmyələrdə) üçün çox əlverişli olmuşdur. Qəbul edilmiş qaydaya görə Lizbirt dərəsinin böyük bir hissəsi payız və qış otlağı olaraq qoruq kimi saxlanardı. Yaylaqdan yendirilən heyvanlar həmin ərazilərdə otarılardı. Cəhri kəndi də daxil olmaqla ətraf kəndlərin burada kahaları olmuşdur.

1912-ci ilə aid bir arxiv sənədində Cəhri kənd sakinləri Məşədi Abbas Zal oğlunun və Kərbəlayı Əhməd Hacı Abbas oğlunun bu dərədə At ağılda və Çalxan ağılında 600 desyatin otlaqları olduğu göstərilir (38). Ərazidə Quru dərə, Anabat kimi böyük otlaq sahələri olmuşdur.

Kəndin ərazisində 3 qəbiristanlıq mövcuddur. Bunun biri XVIII əsrə qədərki dövrə, ikincisi XVIII-XIX əsrlərə, digəri isə XX əsrə aiddir.

Lizbirt kahaları. Quruluşuna görə digər kahalardan müəyyən cəhətdən fərqlənən Lizbirt kahaları elə düzəldilmişdir ki, sərt qış aylarında çobanlar orada yaşaya bilsinlər. Bir qayda olaraq heyvanlar qatılan kahanın giriş hissəsində yerdən nisbətən hündür olan ayrıca köşə düzəldilirdi. Burada həm eşikdən gələn soyuq havadan, həm də müxtəlif həşəratlardan qorunmaq mümkündür. Tanış olduğumuz kahaların bəzisində ocaq qurmaq, tüstünün çıxması üçün yer olduğunu müəyyənləşdirdik. Bu baxımdan kahalardan müvəqqəti yaşayış yeri kimi istifadə edildiği ortaya çıxır. Yaşlı çobanlarla söhbət zamanı bəlli olmuşdur ki, kahalarda taxça tipli yerlər olmuşdur ki, ərzaq, qab-qacaq orada saxlanılırdı.

Təkcə heyvanlar və çobanlar üçün deyil, sürünü qoruyan itlər üçün də kahanın girəcəyində yer düzəldilirdi. Onlar həm qardan, yağışdan, soyuqdan daldalanır, həm də girəcəyi qoruyurdular. Söyləyirdilər ki, heyvanları yırtıcılardan qorumaq üçün gecələr kahanın ağzını xüsusi qaydada düzəldilmiş çəpərlərlə bərkidirdilər. Lizbirt dərəsində güneylər tez açıldığından heyvanlar çox vaxt otlağa çıxarılırdı. İlin qarlı vaxtlarında kahanın yaxınlığında toplanmış ehtiyat yemdən- ot, saman, arpa və s. istifadə edilirdi. Heyvanların yemi kahanın ətrafındakı güneylərdə olardı.

Kahaların yaxınlığı sürülərin qorunması, ehtiyat yemin bir yerdə toplanması ilə bərabər çobanların bir-birinə

yardım etmələri, qışlaqda çobanlar birliyinin, icmasının yaranmasını da nəzərdə tuturdu. Razılaşmaya görə böyük kahalardan biri- Baş kaha yığıncaq yeri olurdu. Xüsusən, qarlı qış günlərində heyvan yemlənib kahaya qatıldıqdan sonra çobanların birgə yemək hazırlaması, söhbətləri həmin kahada olurdu.

Çobanların qış ruzisi, yeməyi sahibkara aid idi. Onlar vaxtında qovurma edir, özlərinə lazım olan heyvanat məhsullarını, yandırmaq üçün odunu əvvəlcədən hazırlayırdılar. Ehtiyat lavaşla bərabər çoban fətiri də bişirirdilər.

Toplanmış etnoqrafik materiallara əsaslanaraq demək olar ki, Lizbirt dərəsi indi də heyvandarlıq üçün əlverişli qışlaq və otlaq kimi istifadə edilir.

İtqıran (Gülüstan). Cəhriçayın yuxarı axarında yerləşən kəndlərdən biri. 1983-cü ilin sentyabrında bu kənddə olub geniş etnoqrafik materiallar toplamışıq. Məlumatlar Qurbanov Mustafa (1905-ci il təvəllüdlü), Muradov Əziz (1908), Gülməmmədova Sara (1898), Qurbanova Xanım (1899), Ağahəsənov Adil (1937) və b. toplanmışdır. Material toplananda kənd 49 təsərrüfatdan ibarət idi. Əhalinin sayı 250, ailənin orta həcmi 5,1 nəfər olmuşdur.

Tarixi mənbələrdə kəndin adı İtqıran kimi verilmişdir. Eyni ad Naxçıvan Sancağının müfəssəl dəftərində (37, s. 126) və V.Qriqoryevin kitabında da verilmişdir (57, s. 144). V.Qriqoryev yazır ki, kəndin əhalisinin hamısı kəngərlilərdən ibarətdir (57, s. 144).

Topladığımız materiallardan bəlli olur ki, Gülüstan adlanan indiki kənd köhnə İtqıran deyilən ərazidə yerləşib. Yerdəyişmədən sonra İmarət adlanıb. Bəlli olduğu kimi Zaqafqaziya MİK 28 fevral 1929-cu ildəki qeyri-qanuni qərarına görə tarixən Naxçıvana bağlı olan 9 kənd, o cümlədən İtqıran kəndi əkin sahələri və otlaqları ilə birlikdə Ermənistana verilmişdir.

1935-ci ildə kəndin tarixi adı dəyişdirilərək Gülüstan qoyulmuşdur. Toplanmış çöl materiallarına əsaslanaraq demək olar ki, kəndin ərazisində qədim yaşayış məskənləri, eyni zamanda Dəliklər mağarası yerləşir. Deyilənə görə mağarada bir neçə istiqamətə yollar gedir. Deyirlər ki, bu mağarada keçmişdə insanlar yaşamışlar. Mağara ilə tanış olmadığımızdan bununla bağlı heç nə söyləyə bilmərik.

İtqıranda əsasən heyvandarlıq, qismən əkinçilik, bağçılıq və arıçılıq inkişaf etmişdir. Əhalinin məşğuliyyəti sahəsində arıçılıq diqqəti cəlb edir. Müfəssəl dəftərdən belli olur ki, o dövrdə bal ürüşü olaraq 500 ağça verilmişdir (37, s. 126). Bu rəqəm Buzqovdan təqribən 4 dəfə (37, s. 124), Payızdan 3,2 (37, s. 116), Qaraquşdan 3 dəfə artıqdır (37, 125). Arıçılığın inkişafına təsir göstərən əsas amil təbii-coğrafi şərait, arı ailəsinin (səbətlərin) kəndin ərazisindən çıxardılmaması idi.

1988-90-cı il hadisələri zamanı ətraf kəndlərin erməni əhalisi, həmçinin silahlı erməni quldurları hücum edib yerli əhalini yurdlarını tərk etməyə zorladılar. Hər kəs canını götürüb qaçdı. Bizim gördüyümüz gözəl evlər, əhalinin təsərrüfatı, mal-qarası, yüzlərlə arı ailəsi düşməyə qaldı.

Yuxarıda dedik ki, İtqıran Sovet hakimiyyəti illərində zorla Ermənistanə verilmiş 9 kənddən biri idi ki, orada son hadisələrə qədər ancaq Azərbaycan türkləri yaşayırdı. Ümumiyyətlə, İtqıran ətrafında yerləşən Almalı, Sultanbəy, Ses, Ağxac, Oğbin və s. 1918-20-ci il hadisələri zamanı və ondan sonrakı dövrlərdə erməniləşdirilmişdir.

Nuru dərəsi yaşayış məskəni. Naxçıvan şəhərindən 8 km aralı, Naxçıvan- Şahbuz magistralının sol tərəfində Didivar kəndi yaxınlığında Orta əsrlər yaşayış məskəni. Yaşayış məskəni Hacıqırını adlı təpə istiqamətindən gələn arxın yarğan açması ilə ortaya çıxmışdır. İlk olaraq Ə. Bədəlov tərəfindən qeydə alınmışdır. 2007- ci ildə ərazisindəki qeydəalma işləri zamanı Orta əsrlərə aid keramika məmulatı əldə edilmişdir. Geniş tədqiqat işləri aparılmayıb.

Qaracalar yaşayış yeri. Cəhri kəndinin şərqində Qızıldağın, Qaratəpənin yaxınlığında yaşayış məskəni. Aparılmış ilkin araşdırmalar göstərir ki, ərazidə şor torpaqlar üstünlük təşkil etdiyindən insanlar burada uzun müddət məskunlaşa bilməmişlər. Başlıca çətinliklərdən biri də suvarma və içməli suyun çatışmamasıdır. Müəyyən müddətdən sonra əhali indiki Cəhri kəndinin yaxınlığında məskunlaşmış, zaman keçdikcə qaynayıb qarışmışlar. İndi də xalq arasında Qaracaları yada salan bir ifadədə istifadə edilir. Biri dalğınlaşanda, soruşulana cavab verməyəndə deyirlər: «Nə oldu, zənin Qaracalardadır və ya zənin Qaracaları vurur?» Beləcə insanlar yaşayış məskənlərini tərk etsələr də uzun müddət oranı unutmamışlar.

Əyriarx yaşayış yeri. Cəhri kəndinin cənubi-qərbində, Kəndtəpə ilə Tülkütəpə yaşayış yerlərinin arasında, yerüstü materiallara əsasən, İlk orta əsrlər dövrünə aid yaşayış məskəni. Xalq arasında ayrıca adı olmadığından, ərazidən keçən arx Əyriarx adlandırıldığından yaşayış məskənini belə adlandırdıq.

Cəhri kəndi ərazisindəki yaşayış məskənlərindən bəhs edərkən bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Xalq arasında bir çox yaşayış məskənləri haqqında məlumat yoxdur. Tülkütəpə ilə bağlı qeyd etdiyim kimi həmin ərazilərin yaşayış yerləri olduğunu söylədikdə ərazini tanıyanlar əsasən bir ifadə işlədirlər: «Deyirlər axı! Orada saxsı qırıqları, təndir yerləri çıxırdı». Bunun digər bir səbəbi isə təpələr istisna olmaqla nisbətən oturaq ərazilərin əkilməsi, yəni yaşayış məskənlərinin dağıdılmasıdır.

Deməli, həmin yaşayış məskənləri 400-500 il bundan əvvəl dağılmışdır. Fikrimizi Naxçıvanla bağlı müxtəlif tarixi dövrlərə aid əsərlərdə, məlumat dəftərlərində onların adının çəkilməməsi də sübut edir.

Bir fikri də vurğulamaqda fayda vardır ki, öyrənilmiş ərazilərdə dövrləşdirmə yerüstü materiallara əsasən təyin edildiyindən həmin ərazinin qədim tarixini

müəyyənləşdirmək olmur. Yəni gələcəkdə həmin ərazilərdə geniş araşdırmalar aparılarsa daha dəqiq elmi fikir söyləmək olar.

Payız yaşayış yeri. Payız kəndinin cənub-şərqində yerləşir. Yaşayış yerinin böyük bir qismi tikinti işləri zamanı dağdılmışdır. Xalq arasında bu yaşayış yerinə «Aşıq Əzimin bağı» deyilir. Abidə şimal- cənub istiqamətində uzanan təbii təpənin üzərində yerləşir. Abidənin üzərindən və dağdılmış ərazidən Dəmir dövrünə, xüsusilə e.ə. I minilliyin ikinci yarısına aid xeyli gil məmulatı toplandı. Abidənin dağdılmış hissəsində aparılan araşdırmalar zamanı Orta əsrlərə aid sərdabənin qalıqları aşkar edildi. O daşdan inşa edilmiş, divarları gəclə suvanmışdır. Ölçüləri 1,2 x 1 m olan sərdabə gələcək tədqiqatlar üçün konservasiya edildi. Aşkar olunan keramika məmulatının təhlili yaşayış yerində e.ə. IV əsrdən-b.e-nın I əsrinə aid gil qablar üstünlük təşkil edir. Yaşayış yeri eramızın əvvəllərinə qədər nekropol kimi istifadə edilmişdir. Orta əsrlərdə burada həyat yenidən bərpa olunmuşdur.

Bunlarla bərabər ərazidə Hovuzlu yaşayış yeri (Yuxarı Buzqov e.ə. IV-III minillik), Qaragüney yaşayış yeri və nekropolu (Yuxarı Buzqov I –II əsrlər), Şamın Tili yaşayış yeri XVIII-XIX əsrlər və s. yaşayış məksənləri qeydə alınmışdır.

3. ƏRAZİDƏ MƏSKUNLAŞMANIN, TAYFA MÜNASİBƏTLƏRİNİN VƏ ETNİK YERDƏYİŞMƏLƏRİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Arxeoloji materiallar, tarixi mənbələr, toplanmış etnoqrafik çöl məlumatları Cəhriçay hövzəsinin çox qədim zamanlardan məskunlaşdığını, ilk şəhər mədəniyyətinin burada (II Kültəpə) formalaşdığını, qala şəhərlərin mövcud olduğunu söyləməyə imkan verir. Bu hövzəyə yaxın yerdə, Qaraquc (Qaravuş) dağı ətrafında qədim insan məskəni, Qazma mağarasının olması bu hövzədə də ilkin insan məskəni olduğunu düşünməyə imkan verir. Yuxarıda söylədiyimiz kimi Cəhriçayın mənsəbindən (II Kültəpə) başlamış Çalxanqalaya, sağ tərəfdə Çalxanqaladan başlanmış Binə təpəsinə qədər ərazinin bütün sututarları, sol tərəfdə Qız qalasından Şor Yola, oradan Meydan təpəyə kimi bu ərazi Naxçıvanda ən sıx yaşayış məskəni olan yerlərdəndir. Bunun başlıca səbəbi buranın təbii-coğrafi cəhətdən əlverişli olmasıdır. Vəli Əliyevin yazdığı kimi Cəhriçay və Naxçıvançay vadisi ciddi strateji əhəmiyyət kəsb etməklə Tunc dövründə əsas karvan yollarının üzərində idi. Xüsusən Cəhriçayın orta axarında bir neçə güclü məntəqə mövcud olmuşdur. II Kültəpədən şimalda, Naxçıvançayı və Cəhriçayı vadilərindən keçən qədim karvan yolları üzərində yerləşən mühüm strateji əhəmiyyətli sıldırım yamaclı dağ terraslarında möhtəşəm müdafiə qalaları tikilmişdir (15, s. 16). Şərqi Dərələyəz, Kəlbəcər, Minkənd, Sisiyan istiqamətində gedən əsas köç və ticarət yolları Cəhriçay hövzəsindən keçirdi. Naxçıvan şəhəri də daxil olmaqla Şahtaxtı, Qıvraq, Xok, Qarabağlara qədər kəndlərin, həmçinin bu istiqamətdə gedən digər köçlərin əsas yolları buradan keçirdi. Şahtaxtı-Qarabağlar istiqamətindən gələn köçlər Çalxanqala kəndi, Çalxan dağının arxası, Canıçay, Mövlü dərə, Kərməçataq,

Sultanbəy, Sarı bulaq, Yazı yurdu bundan sonra isə hər köç öz yurdu istiqamətində Keçəldağa-Gülü düzünə, Kəlbəcər yaylaqlarına qədər uzanıb gedirdi.

Digəri Cəhri kəndindən cənubda və Araz boyunda yerləşən kəndlərin, həmçinin Naxçıvan şəhərinin Cəhriçay boyuca Çalxan və Məkkəzin arasından keçib Dərələyəz istiqamətinə gedən yol idi. Bir yol isə Cəhri kəndi ərazisindən, Nəzərabad kəndi yaxınlığından keçib Naxçıvançayın sağ sahili ilə gedib Qızılboğazdan keçib Şahbuz ərazisinə, oradan isə tarixi Naxçıvan torpaqları olan Sisiyana doğru gedirdi. Demək olar ki, karvan yolları ilə bərabər əsas köç yolları da bu bölgədən keçirdi. Köçlərin getməsi, qayıtması, yaylaqda olanların əsas ticarəti də burada edilirdi. Tarixi mənbələrdən bəlli olur ki, bu yol daha işlək olmuşdur. Cəhri kəndi ərazisində Qızılboğaz adlanan yerdəki keçiddən alınan bac Cəhri kəndinə aid olmaqla ondan ildə 8.000 ağça vergi verilmişdir (37, s. 122).

Ətrafdakı gözətçi məntəqələri bir tərəfdən yolların, karvanların təhlükəsizliyini təmin edir, digər yandan hərbi məqsəd daşıyırdı. Belə məntəqələr nisbətən hündür təpələrin üzərində qurulurdu.

İndi də Cəhri kəndi ərazisində xalq arasında Böyük və Kiçik Qaravul adlı hündür təpələr vardır. Kəndin yuxarısında yerləşən hər iki təpə şiş uclu olmaqla Çalxanqala, İşıqlar, Məkkəz istiqamətində gedən bütün yolları nəzarət altında saxlaya bilir. Hər ikisi şiş olduğundan onların üstündə böyük tikillər aparmaq mümkün deyil, lakin onların ətrafına tökülmüş dağ daşlarının olması, ətrafındakı keramika məmulatı və xalq arasından toplanmış materiallar burada kiçik, lakin çox etibarlı məntəqə olduğunu söyləməyə imkan verir.

Karvan yollarının üstündə yerləşən Çalxanqala, Qız qalası və Naxçıvan çayının sol sahilindəki möhtəşəm Vayxır qalası, çox böyük ehtimalla onunla üzbəüz Qızılboğazdakı keçid məntəqəsi yanında, Qızıldağ-Hörgü istiqamətində

qoruyucu məntəqənin olması yolların ciddi surətdə nəzarətdə saxlanmasına imkan vermişdir.

Xalq arasından toplanmış materiallardan bəlli olur ki, Buzqov və Kərməçataq kəndləri ərazisində qədim karvansaraylar olmuşdur. Bunlarla yanaşı yolçuların dayanması, lazım gələndə sığınmaları üçün xüsusi yerlər də düzəldilmişdir. Həmin yerlər daha çox kahaların ətrafında yerləşmişdir. Karvan yolları bir qayda olaraq çeşmə və bulaq kənarlarından keçərdi. Cəhriçay vadisi Naxçıvanda ilk şəhərsalma mərkəzlərindən biridir. Vadidəki II Kültəpədə ilkin şəhərsalma mədəniyyətinə aid maddi nümunələr aşkar edilmişdir. Yaşayış məskəninə yüksək inkişafa əsaslanaraq V.Əliyev burada istehsal olunan bir sıra sənətkarlıq nümunələrinin qonşu tayfalara da yayıldığını yazır (14, s. 16). Cəhriçay dərəsinin məskunlaşmasında bir sıra amillərlə bərabər zəngin duz yataqları da rol oynamışdır. Əldə edilmiş arxeoloji materiallar, maddi-mədəniyyət nümunələri bölgədə çox qədim dövrdən duz istehsal edildiyini söyləməyə imkan verir. Bunu Duzdağ ərazisindən aşkar edilmiş çox saylı daş baltalar, çəkiclər, guppan və s. alətlər də təsdiq edir.

Xalq arasından toplanmış etnoqrafik materiallara görə Duzdağdan açıq üsulla duz çıxarılması XX əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur. Yaşlıların söylədiyinə görə ətraf kəndlərin əhalisi kənardan açıq şəkildə görünən duz laylarını qırıb götürmüş, bəzən çox da dərin olmayan oyuqlar, lağım açmışlar. El arasında hər kəsin açdığı lağım bəlli olmuşdur, yəni heç kəs digərinin açdığı lağımə girməzdi.

Duz çıxarma ilə üç istiqamətdə məşğul olurdular. 1. Dövlət xətti ilə. 2. Duzu satmaq üçün çıxaran ayrı-ayrı fərdlər. 3. Gündəlik tələbatı, mal-qaranın ehtiyacını ödəmək üçün duz çıxarılması.

Aparılmış müşahidələr, təsadüfən aşkar edilmiş duz mağarasındakı ilkin araşdırmalar burada çox qədim

zamanlardan duzun sistemli halda çıxarıldığını göstərir. 1976-cı ildə Duzdağda qazma işləri apararkən qədim şaxta aşkar edilmişdir. O vaxt həmin şaxtada ilkin araşdırmalar aparmaq məqsədilə arxeoloq V.Əliyev mənə və Q.Ağayevi də ora apardı. Xatırımda qaldığı qədər Vəli müəllim ilkin tədqiqatla bağlı «Elm və həyat» jurnalında, sonra isə Az. SSR EA «Xəbərlər»ində məqalə nəşr etdirmişdir (16). Buradakı araşdırmalar zamanı mənim diqqətimi daha çox salonların quruluşu cəlb etmişdi. Şaxtacı fanarlarının işığında sanki büllur saray canlanırdı. Hər yer almaz kimi parlayan duz kristalları. Bizim üçün şərti olaraq başlanğıc hesab edilən salondan sonra bir-birindən xüsusi tağlar vasitəsi ilə ayrılan 2 salona da keçə bildik. Salonlar elə qazılmışdı ki, möhkəmliyi qoruna bilsin. Keçid xarakterli tağlar xüsusi memarlıq işini xatırladırdı. Axtarışlar zamanı aşkar edilmiş heyvanat ifrazatı, qamçı tipli qalıntı, araba izləri və s. buradan uzun müddət duz çıxarıldığını sübut edir. Biz 3-cü salondan sonra gedə bilmədik. Arxada 4 salonu görünsə də qabaq tərəf uçub tökülmüşdü. Bizimlə həmin yerə girmiş mühəndis bildirdi ki, ora keçmək qorxuludur, titirəyişdən hər an uçuqun ola bilər. Geri qayıdarkən qeyri ixtiyari mühəndisdən soruşdum ki, bu nə məftildi tavandan sallanır? O cavab verdi ki, bu məftil deyil, sadəcə min illər boyu sıxılaraq təbii formada yaranmış duz axınıdır.

Biz hələ o vaxt belə düşünürdük ki, bu salonlardan həm tibbi, həm də hərbi məqsədlə istifadə etmişlər. Xalq arasında bura ilə bağlı müxtəlif rəvayətlər hələ də yaşamaqdadır. Deyirlər ki, guya Qaşın altı bütövlükdə boşdur, Duzdağdan Qaraquca (Qaravuşa) qədər yeraltı yol var. Guya keçmişdə məlum məsafədən havalanma üçün xüsusi bacalar açılmışdır. Bu həm də işıqlandırma rolunu oynamışdır. Təbii ki, bunlar xalq arasında dolayan fikirlərdir. Unutmaq olmaz ki, rəvayətlər, xalqın söylədikləri də müəyyən məlumatlara söykənir. Buna görə

də onları diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Duzdağın müxtəlif yerlərindən xalq üsulu ilə duz çıxarılması barədə fikrimizi arxeoloqlar qrupunun 2007- ci ildə bu ərazidə apardığı kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar da sübut etdi. İlk tədqiqatlar nəticəsində Duzdağın ayrı-ayrı ərazilərindən qədim daş alətlər, keramika məmulatları əldə edilmişdir. Ərazini yaxşı tanıyanlar həmin alətlərin digər yerlərdə də olduğunu söyləyir. Beləliklə, hərtərəfli şəraitə görə bu bölgədə çoxsaylı yaşayış məskənləri yaranmışdır. Akademik İ.Həbibbəyli Naxçıvan ərazisindən, xüsusən Cəhriçay vadisindəki Duzdağ tapıntılarına, II Kültəpə ərazisindəki maddi- mədəniyyət nümunələrinə, eyni zamanda bu vadinin yaxınlığındakı Qazma mağarası və onun ətrafındakı qədim yaşayış məskənlərinin mövcudluğuna əsaslanaraq Naxçıvanda şəhər mədəniyyətinin 5 min ildən artıq tarixə malik olduğunu söyləyir (17, s. 20-27).

Həmin məskənlər qədim dövrlərdən başlayaraq orta əsrlərə qədər mövcud olmuşdur. Toplanmış yerüstü materiallara söykənərək demək olar ki, onlar dövrün ciddi məskənlərindən idi. Maraqlıdır ki, hazırda Cəhri kəndi ərazisində olan 10- dan artıq yaşayış məskənləri haqqında el arasında elə bir məlumat yoxdur. Yəni onların yaşayış tərz, dağılma səbəbi, dağılmadan sonra əhalinin vəziyyəti və s. Az- çox işıqlar haqqında rəvayətlər söylənməkdədir. Guya kənd dağılanda buranı tərk edib İrana, Sisiyan bölgəsinin işıqlar kəndinə və Qazax istiqamətinə gediblər. Təbii ki, bu xalq arasında olan rəvayətdir. Biz 1982-ci ildə Sisiyan bölgəsinin işıqlar (Qızılşəfəq) kəndində etnoqrafik materiallar toplayarkən söylədilər ki, onların əsas tayfalarından biri Əli uşağı İrandan gəlib. Sonrakı araşdırmalardan bəlli olur ki, onlardan Əli uşağı və Vəli uşağı bu əraziyə guya İranın Vərməziyat kəndindən gəliblər. Biz Cəhri işıqları ilə əlaqəli heç nə müəyyən edə bilmədik. Lakin onların Naxçıvanla bağlılığı müəyyən adət və inanamların oxşarlığı tarixin hansı mərhələsində əlaqələrin

olduğundan xəbər verir. Hər şeydən öncə Işıqlar, Işıqlı türk tayfalarının eyni soydan olması diqqəti cəlb edir. Xalq arasında olan digər məlumata görə onların bir qismi hərəkət edərək Qıvrığa qədər getmiş, bir qismi indiki Cəhridə məskunlaşmışdır. Qıvrıq kəndindən material toplayarkən bəlli olmuşdur ki, keçən əsrin 20-ci illərinə qədər Cəhri kəndi ilə əlaqələri varmış.

Işıqlar kəndi və digər yaşayış məskənləri tərk edildikdən sonra əhali bir daha geri qayıtmasa da Payız kəndi XVIII əsrin sonlarına doğru tərk edilmişdir. V.Qriqoryevin məlumatından aydın olur ki, Çar Rusiyasının işğalı zamanı bu kənddə yaşayış olmadığından onların torpaqları cəhrililər tərəfindən əkilmişdir (57, s. 140). Sonradan bu kənd yenidən məskunlaşmışdır.

Bölgə əhalisinin yerdəyişməsi daha çox Rusiya işğalı və ondan sonrakı dövrlərdə baş vermişdir. Dərələyəzlə sıx bağlılığı olan əhalinin bu ərazilərdə yaylaqları, otlaqları mövcud olmuşdur. Hətta onların bir qismi burada məskunlaşıb qalmışdılar. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Dərələyəzə Laçın- Qubadlı istiqamətindən müəyyən miqdarda kürd ailəsi köçürülmüşdür. Bununla bağlı V.Qriqoryev yazır ki, XVIII əsrin çəkişmələrində Dərələyəzin bir sıra kəndlərinin əhalisi qaçmış, ayrı yerə köç etmişdilər. Təqribən 20 il bundan əvvəl (yəni XIX əsrin əvvəllərində H.Q) Nəbi bəylə Qarabağ hakimi Mehdi xan arasında mübahisə düşür. Abbas Mirzə Nəbi bəyi öz himayəsinə alır və özünə sadıq adamlar kimi kürdləri Dərələyəzə yerləşdirir (57, s. 89). Gətirilmə əhali yaylaqların bir çoxuna sahib çıxırlar. Buna görə də həmin ərazilərdə yaşayan və kəngərli tayfalarına aid olan əhalinin bir hissəsi Naxçıvana, o cümlədən Cəhriçay hövzəsinə yerləşdilər.

Vadinin əsas əhalisini Kəngərlilər təşkil edir. Tarixən kuman- qıpçaq, bulqar və kəngərli boylarının məskunlaşdığı Qərbi Azərbaycanda, Qars bölgələrindən Kür yaxasına kimi bu toplumlar hakim idilər. Bu məsələnin

üzərində nisbətən geniş dayanmaq istərdik. Çünki tədqiqata cəlb edilmiş Cəhriçay vadisi tarixən Naxçıvan ərazisi olan Dərələyəzlə sıx bağlıdır. Biz bununla bağlı ayrıca məqalə nəşr etdirmişik (28, s. 91-96). Buraların ilkin sakinləri indiki Azərbaycan türklərinin ulu babaları- oğuz, qıpçaq, peçnik, kuman, bulqar, kəngər türkləridir. Hansı dində olmalarına baxmayaraq onlar qədim türklər idi, islamdan öncəki xristian-qriqoryan türklər. İslamlaşmaya qədər onlar bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən indiki Ermənistan deyilən ərazidə də ilkin sakinlər idilər. Vaxtında Xristian- qıpçaq mədəniyyətinə sahib çıxmamamız bədnam qonşuların əl-qolunu daha da açdı. «Kitabi- Dədə Qorqud» da türklükləri açıq-aşkar bəlli olan qıpçaq Məlik, Şöklü Məlik, Qara Təkur, Qara Aslan Məlik və digərlərinin Oğuz elləri ilə mübarizə apardıqlarını önə çəkib onların soyuna maraq göstərilməmişdir. Məgər eyni soydan və dindən olan türklər bir- biri ilə döyüşməmişlərmi? Çox təəssüf ki, zamanında uduzmuşuq. Müsəlman türkçülüymüzə aludə ola-ola islamaqədərki inamımıza, dinimizə, xüsusən xristianlığa xor baxmışıq. Nəticədə bu bizim tarix deyil, bu gün o dinin daşıyıcıları olan erməni və digərlərinin tarixidir fikri formalaşdırılmışdır. Bizdən fərqli olaraq ermənilər bu məsələdən məharətlə istifadə edib qədim xristian-qıpçaq, daha dəqiq desək Qriqoryan qıpçaq türklərinə məxsus nə varsa özlərinə çıxmağa başladılar. O cümlədən tarixin müəyyən mərhələsində Albaniya tayfa birliyinə, dövlətinə məxsus hər şeyə əl qoydular. Bütün tarixi mənbələr saxtalaşdırıldı. Qriqoryanlıqla bağlı olaraq Alban, sonralar erməni əlifbası ilə qıpçaq türkcəsində yazılmış əsərlərin orjinalı yox edilib tərcümələri yayılmağa başlandı.

Bir vaxtlar Keçəl dağda, Qanlı gölün ətrafında araşdırmalar apararkən Böyük Qəbirli, Kiçik Qəbirli, Matəm ağacı adlanan ərazilərdə bu soylara məxsus yüzlərlə qəbirlər, daş qoç fiqurları, sənduqələr və digər qəbirüstü abidələr mövcud idi. Hələ bizdən əvvəl tanınmış arxeoloq,

AMEA-nın müxbir üzvü V.Əliyev burada üzərində ərəb əlifbası ilə «Bulqar Bahadır» yazılan başdaşının estambını götürmüşdü. Həmin kitabənin, bir sıra tarixi mənbələrin araşdırılması bulqarların Azərbaycan ərazisində, o cümlədən bu bölgədə miladdan öncə yaşadıklarını göstərir (43, s. 15-17). 1983-cü ildə mən orada olarkən də çoxlu qəbirüstü abidələr mövcud idi. Əlimizdə texniki vasitələrin olmaması, eyni zamanda gözlənilmədən borana düşməyim, yerli dillə desək kor duman (kor çən) işləməyə imkan vermədi. O vaxt təhsillə bağlı olaraq Moskvaya qayıtmalı idim, yəni mən az müddət üçün Naxçıvana gəlmişdim. Bir il sonra qayıtdıqda oradakı daş qoç fiqurundan və digər qəbirüstü abidələrdən əsər-ələmət qalmamışdı. Ətrafdakı obalardan soruşduqda dedilər ki, həmin daşları ermənilər vertalyot vasitəsi ilə daşıdılar.

Burada bir məsələyə xüsusi toxunmaq yerinə düşərdi ki, bir sıra müəlliflər qıpcağı Oğuzdan ayırırlar ki, bu tam yalnışdır. Yaxşı olar ki, həmin müəlliflər Oğuzlarla bağlı mənbələri dərinlən araşdırsınlar. Onda görərlər ki, qıpcaq adlanan qola ad verən Oğuz xaqandır. Sadəcə olaraq Oğuzlardan ayrılan ilk qollardan biridir. Əbulqazi Bahadır Xan bu ayrılmanı təqribən 5 min il bundan əvvələ aid edir (44, s. 32).

Sonrakı mərhələlərdə Dəşti Qıpcaqda 3 min ilə qədər oturan qıpcaqlar cənub istiqamətində hərəkət edərək miladdan öncə VIII yüzillikdən yuxarı Kür, eradan əvvəl IV-II yüzilliklərdə Qərbi Azərbaycan, Doğu Anadolunun Qars, İqdır, Ərzurumun yörələrinə yayılmış, tarixən bu ərazilərin ilkin sakinləri olan yerli türk etnosları ilə qaynayıb qarışmış, müxtəlif dövlət birliklərinin tərkibinə daxil olmuşlar. O cümlədən Albaniyanın xristianlıqdan əvvəl və xristianlıq dönəmində aparıcı etnosu olmuşlar (50; 51, s. 94). Qıpcaq türkləri ilə bağlı digər mənbələrlə bərabər Şeyx Nizaminin «İskəndərnamə»sində də geniş məlumat

verilir. Poemada onların Dərbənddən şimalda yaşadıkları göstərilir.

Mənbələrdə qıpcaq türklərinin Baqratidlər, Orbelilər hakimiyyətinin, həmçinin digər türklərlə birlikdə Arşakid // Arsaklı səltənətinin qurucuları olduqları bəllidir (52, s. 4-5, 12-13).

Tarixdə özlərini xristianlığı ilk qəbul edən millət kimi göstərməyə çalışan ermənilər bu məsələdə də xristian türklərin, daha dəqiq desək, qriqoryan qıpcaqların mənəvi dəyərlərinə sahib çıxmağa çalışırlar. Bu məsələdə erməni kilsəsi xüsusi rol oynayır. Lakin əldə olan geniş tarixi məlumatlar Qriqorun mənşəcə Arsaq olduğunu ortaya qoyur (52, s. 12). Murad Adjı məhz onun qıpcaq türkləri ilə doğma dildə danışaraq xristianlığın Qriqoryanlıq qolunu yaydığını göstərir (61, s. 285-286). Qriqoryan vənənd, qırcaq, bulqar türklərindən bəhs edən F.Kırzioğlu onların yayıldığı və Armeniya adlanan ölkənin türkcədə «Yuxarı Ellər» anlamına gəldiyini, Əziz Qriqor, Vartan, Vardan adlı sərkərdələrin türklüyünü, erməni əlifbası adlanan əlifbanın yaradıcısı Əziz Mesropun türk soylu mamikonlular (erməniləşdirilmiş variantı Mamikonyan)dan olduğunu çox saylı mənbələr əsasında sübut edir (50, s. 35-36, 211-213, 257).

Ağqoyunlular tarixindən bəhs edən «Kitabi Diyarbəkriyyə»dəki məlumatlara əsaslanan F.Kırzioğlu onların nəsil şəcərəsinin Bayandır Xana dayandığını, həmin nəslin İslamdan öncə Göyçəgölü və Ələyöz dağı yaylalarında yaşamaqla xristiyan olduqlarını göstərir.

«Tarixi Diyarbəkriyyə»də yazılır ki, Bayandır xan övladından Uzun Həsənin 29-cu arxa babası İlək Bəy Hz. İsa dinində xristiyan idi. Sonralar onun yurdunda (Naxçıvanda) olan Əlincə qalası qıpcaqların əlinə keçmişdir (50, s. 213). Bu məsələ ilə bağlı, yəni Əlincə qalasının xristian qırcaqların (KDQ- da kafərin) əlində olması ilə bağlı əvvəlki yazılarımızda bəhs etmişik (32, 8. s. 27-28).

Əbu Bəkr Tihrani göstərir ki, Uzun Həsənin 23- cü babası Sunqur bəy nəbilərin sonuncusu, peyğəmbərlərin əfəndisi Məhəmməd b. Abdullah b. Əbdül Mütəllib (Allahın salamı onun və ailəsinin üzərinə olsun) zamanında yaşadı. Tovhid dinində idi. Amma İslam dövləti gəlib onlara yetişməmişdi. Daima kafirlərlə savaşıb mücadilə edərdi. Çox sayda boya, əskərə (haşəm) və qəbiləyə sahib idi. Türküstanda 70 il əmirlik etdi. Oradan Qıpçaq çölünə gəldi, 20 il oranın yaylaq və qışlaqlarında dolaşdı. Ondan sonra Ələyaz və Göyçə Dənizi arasında yerləşdi. O sərhəd boyunda kafərlərlə savaşıdı (45, s. 26). Buradakı kafərlər ifadəsi bütperəst və atəşperəst kəsimlərə aid edilməlidir. Çünki müəllif Tovhid dini deyərkən xristianlığı nəzərdə tutur. Açıq yazılıb ki, hələ İslam bu ərazilərdə yayılmamışdı.

Müəllif hökmdarın 52- ci babası Bayandır xandan danışarkən qeyd edir ki, o padşahlığı sırasında İran, Turan, Misir, Şam, Frənk, Xata və Dəşdi Qıpçaq məmləkətlərini tamam aldı. Kiçik qardaşı Becankı Sayram şəhərinə hakim təyin edib özü Qarabağ qışlaqlarına və Göyçədəniz yaylaqlarına yerləşdi (45, s. 30). Müəllifin verdiyi soy şəcərəsindən bəlli olur ki, Bayındır xan Nuh (ə.s.) peyğəmbərin oğlu Yafəsin 6-cı nəvəsidir. Deməli, tarixin ilk çağlarından türklər Qarabağ-Göyçə gölü hüduqlarının ilkin sakinləridirlər. Onlar bu bölgələrdə xristianlıqdan min illər öncə yaşamışlar. Tarixi proseslərə diqqət verilsə onlar sonrakı dövrlərdə də tək tanrıçı olaraq xristianlığı da ilk qəbul etmiş və yaymışlar. Bütün bunlara əsaslanaraq görkəmli türk tarixçisi F.M.Kırzioğlu yazır: «Kiçik qardaşı Baçanakı Doğu ölkələrində idarəçi olaraq Sayram (Çimkent/ Espiçap) şəhərində kaaimakam qoyan Bayındır Xan ordusu ilə Qarabağ qışlaqlarına və Göyçədəniz (Göyçə gölü) yaylaqlarına gəldi. Burada «Ulu Dərnək toplayıb, Böyük toy» verdikdən və malını böldükdən sonra əcəli ilə öldü. Buradakı Bayındır Xanın övladlarından Uzun

Həsənin 29- cu babası İlək xan (Kitabi Diyarbəkiriyyədə 28- ci- H.Q.). Hz. İsa dinində (Qriqoryan xristian) idi. Bunun üç göbək torunu və Uzun Həsənin 25- ci arxa atası Sonqur bəy Həzrəti Məhəmmədin İslamı yaydığı çağda Ələngəz dağı ilə Göyçə gölü bölgəsində yaşıyırdı. Onun yurdlarından olan (Naxçıvandakı) Əlincə qalası Xəlifə Hadi və Harunun zamanlarında (785- 786- cı illərdə) Buluncan idarəsində gələn xəzərlərdən ibarət qıpçaqların əlinə keçmişdi. Uzun Həsənin 5- ci arxa babası Pəhləvan bəy (əski atalar mülkündən) Əlincə qalasına hakim ikən Çingizli ordusunun Başbuğunu (1239) məğlub etmişdir (50, s. 213).

Tarixi varislik məsələlərini incələdikcə türklərin Ələyəz dərəsi- Dərələyəz, Gözəldərə, Göyçə gölü çevrəsi, ümumiyyətlə Qərbi Arpaçayın hüdudlarından tutmuş Naxçıvan da daxil olmaqla bütün Qərbi Azərbaycanın ən qədim sakinləri olduqları ortaya çıxır. Burada bir türk idarəçiliyi digərini əvəz etmiş, zaman- zaman şərqdən gələn yeni türklərlə qaynayıb qarışmışlar. Oğuz xaqanın övladlarının 24 boyundan formalaşan həmin ictimai- siyasi- hərbi qurumlar sonrakı inkişaf mərhələlərində müstəqil dövlətlər qurmaqla bəzən öz aralarında müharibələrə girişirdilər. Bu müharibələr çox vaxt siyasi hakimiyyət və ərazi uğrunda olsa da bir çox halda dini zəmində. baş vermişdir. Xüsusən xristianlıq dönməndə Sasanilərlə baş verən müharibələrdə türklərin xristian ordularında fəal iştirakları bunu sübut edir.

Tarixi mənbələrə söykənərək F.Kırzioğlu yazır ki, Vanant- Bulqar boyları xristianların atəşpərəst iranlılarla apardıqları döyüşlərdə fəal iştirak etmişlər. 451- ci ildə Maku yaxınlığında baş vermiş Roma- İran döyüşündə 66 minlik xristian ordusunun dörd qolundan üçüncüsünə igid sərkərdə Vanantlu Tatul rəhbərlik edirdi (50, s. 36).

Araşdırmalar sübut edir ki, Qərbi Azərbaycan və doğu Anadoluda Orta yüzilliklərdə türk etnosları ilə bərabər digər etnik ünsürlər də var idi. Rəcəb Şahin

buradakı vəziyyətdən bəhs edərək yazır ki, partlı (Arşaqılı-H.Q) Greqor Miladi 301- ci ildə onları xristianlaşdırmışdır (55, s. 29-32).

Ümumiyyətlə, bu gün ermənilərin «Tarixi Ermənistan» adlandırdıqları ərazilərdə 428- ci ilə qədərki heç bir mənbədə qriqoryan erməni adı keçmir. Yaşar Kalafat yazır ki, bu gün özlərini erməni adlandıranların böyük bir qismi vaxtilə qriqoryanlaşmış türklərdir (48, s. 35). Bir məsələ xüsusi qeyd olunmalıdır ki, adı çəkilən əsərlərlə bərabər erməni- türk probleminə dair Türkiyədə çox sayda kitab nəşr edilmişdir (47; 53; 54).

M.Eroz Doğu Anadoluda bulqar, kumam, qıpcaq, avar, uz, peceneq türklərinin böyük bir bölümünün erməni kilsəsinə bağlı olduqlarını, onların türkcə danışdıqlarını, incillərinin türkcə olduğunu və ibadətlərini, dualarını türk dilində etdiklərini göstərir (46, s. 43-44). Qeyd edək ki, son illərdə Azərbaycanda da bu məsələ ilə bağlı geniş işlər görülmüşdür.

Bölgənin əhalisinin türk soylarından ibarət olması ilə bağlı geniş ədəbiyyat materialları mövcuddur. Yuxarıda üzərində Bulqar Bahadır yazılmış daşın olduğunu qeyd etmişdik. Tarixi mənbələrə görə bütövlükdə Qərbi Azərbaycanda, Qars bölgəsində Vənənd-bulqar çarlığı mövcud olmuşdur (50, s. 34-36). Bunlar digər türk toplumları ilə birlikdə bölgənin əsas etnosu idilər.

Etnik mədəniyyətdən, yerləşmədən bəhs edərkən buna təsir göstərən amillərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Din bu amillər içərisində əsas yer tutur. Bəziləri çox yanlış olaraq bütün mədəniyyəti islamdan, islamlaşmadan başlayırlar. Beləliklə, islamaqədərki inancları və dinləri nəzərdən qaçıırırlar. Sanki din etnosun əsas təyinedicisidir. Hansı ki, din etnosun milli kimliyində aparıcı və təyinedici rol oynaya bilməz. Məsələnin əsas tərəfi isə islamaqədərki dövrdə bölgədə yaşayan türklərin xristianlığı ilə bağlıdır. Nədənsə bəzi müəlliflər bizlərin islamdan əvvəl xristian

dininə bağlılığımızı qəbul etmək istəmirlər. Beləliklə, bölgənin xristianlaşmasında, ayrıca olaraq Qriqoryanlığın yayılmasındakı xidmətlərimizdən, eyni zamanda onunla bağlı mədəniyyətdən imtina etmiş oluruq. Bununla bağlı bir neçə yazı nəşr etdirdiyimizdən onun üzərində geniş dayanmayacağıq (30; 31).

Tarixi mənbələrə söykənərək demək olar ki, bu ərazilər uzun müddət vahid etnosdan ibarət olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərindəki kürd köçürmələr Cəhriçay dərəsində əhalinin milli tərkibinə ciddi təsir göstərə bilməmişdir. Köçürmələr daha çox Arpaçay, Kömürçay və s. hövzələrdə yerləşdirilmişdir. Lakin yuxarıda dediyimiz kimi qədimdən burada məskunlaşmış türk əhalisinin bir qismi Buzqov, Cəhri və s. kəndlərə köçmüşlər. Köçən əhalinin tarixən adı çəkilən kəndlərlə əlaqələri olmuşdur. Onların bir qismi heyvandarlıqla bağlı olaraq əvvəlcədən orada yerləşən, lakin adı çəkilən kəndlərdə qohum- qardaşları olanlar idi ki, doğma yurdlarına qayıtdılar. Bu etnik yerdəyişmə deyildi. Sadəcə olaraq otlaqları əlindən çıxmış əhalinin, kəngərli toplumunun geri qayıtması idi.

Bölgədə əsl etnik dəyişiklik Çar Rusiyasının işğalından, Türkmənçay sülhündən sonra baş verdi. Bu zaman İrandan və Türkiyədən 10 minlərlə erməni ailəsi Qərbi Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana köçürüldü. Naxçıvan ərazisinə köçürülmüş 2551 ailədən 2285-i Naxçıvan dairəsində 266-sı Ordubad dairəsində yerləşdirildi (57, s. 109).

Naxçıvan dairəsinə köçürülənlərin bir qismi Cəhriçay hövzəsində-Cəhri kəndində 151 ailə, Nəzərabadda 49 ailə, Didivarda 31 ailə, Sultanbəydə 34 ailə yerləşdirildi. Bir məsələni qeyd edək ki, köçürülənlərin əksəriyyətini sənətkar, tacir və əkinçi ailələri təşkil edirdi. Yerləşdirmə elə qurulmuşdu ki, bölgənin köklü, əzəli əhalisi olan Azərbaycan türkləri müəyyən mənada asılı vəziyyətə salına bilsin. Müqayisə üçün deyək ki, Cəhri kəndinə gətirilən

ailələrdən 111-i əkinçi, 40-ı sənətkar idi. Naxçıvan şəhərində isə köçürülmüş 416 erməni ailəsindən 158-i tacir, 158-i sənətkar, 100-ü əkinçi ailəsi idi. Ümumiyyətlə, Naxçıvan əyalətinə köçürülmüş 2551 ailədən 208-i tacir, 478-i sənətkar ailəsi idi. Burada indiyə qədər zəif diqqət verilmiş bir məsələ vardır. Hər şeydən öncə tacir və sənətkarları iri yaşayış məskənlərində yerləşdirmək, hətta elə bölüşdürmək ki, Naxçıvan şəhərinin ayrı-ayrı məhəllələrini əhatə edə bilsinlər.

Məlum olduğu kimi, köçürülən ermənilər əsasən Xoy, Təbriz, Marağa, Urmiya, Salmasdan idilər. Yəni onlar Naxçıvana köçürülməmişdən əvvəl İranın və qonşu ölkələrin bir sıra şəhərləri ilə ticarət əlaqəsi yaratmaqla böyük imkanlara malik olmuşlar. Düşünəndə ki, birdən-birə Naxçıvan şəhərinə 158 tacir və 158 sənətkar ailəsi yerləşir, deməli, onlar şəhərin sosial-siyasi həyatına ciddi təsir göstərə bilirlər. İstər-istəməz əvvəlcədən mövcud olan ticarət şəbəkələrindən erməniləri təbliğ etmək ideyası ilə istifadə edirdilər. Sənətkarlara gəlincə ta qədimdən bu sahənin adamları el içərisində müəyyən nüfuza malik olmuşlar. Çünki hər kəsin onlara işi düşürdü. Maraqlıdır ki, sənətkarlar daha çox dəlləklik, çəkməçilik, dülgərlik, bənnalıq və s. ilə məşğul olurlar.

1865 erməni ailəsi əkinçiliklə məşğul idi. Çar hökuməti onlara güzəştli şərtlərlə torpaq sahələri paylamışdı. Sonrakı illərdə də Naxçıvan diyarına mütəmadi şəkildə erməni yerləşdirilməsi davam etmişdir. O vaxtdan etibarən Qərbi Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana ermənilərin ərazi iddiaları formalaşmağa başlamışdır. Ən ciddi məsələ tarixən bu diyarda yaşayıb buranın ilkin sakinləri olan Azərbaycan türklərinin ayrı-ayrı inam kəsimləri dönməmində və xristianlıq zamanı yaratdıqları maddi və mənəvi dəyərlərə sahib çıxmağa çalışmaq idi. Bəli, bölgədə gizli və açıq şəkildə mədəniyyətlər və dinlər arası mübarizə gedirdi. Yuxarıda deyildiyi kimi islamaqədərki nə

varsa hamısına sahib çıxmaq. Bu işdə onlara xristian havadarlarının lazımi dəstəyi var idi. Naxçıvana gələn bütün məmurlar, araşdırıcılar onlarla gəzir, onların dediklərini özlərinə sərf edən şəkildə yazırdılar. Ümumiyyətlə, «köçürmə siyasəti və mədəniyyətlərarası münasibətlər» ayrıca bir tədqiqat sahəsi olduğundan biz onun üzərində geniş dayanmayacağıq. Bir məsələni qeyd etməyi lazım bilirik ki, ermənilərin Naxçıvana köçürülməsi və etnik mədəniyyət məsələsi ilə bağlı açıq mətbuatda ilk yazı nəşr etdirən müəlliflərdən biri biz olmuşuq (24; 25; 26; 27).

Köçürmələrlə yerlilərin say nisbəti də diqqəti cəlb edən məsələlərdən idi. Naxçıvan şəhərindəki 386 müsəlman türk ailəsinə qarşı bura üst-üstə 536 erməni ailəsi yerləşdirilmişdi. Bunun 120-si Osmanlı İran müharibələri dövründə gəlmişdi. Cəhri kəndindəki 168 kəngərli türk ailəsinə qarşı 151 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir. Deməli, Naxçıvan şəhərində, Cəhri kəndində qüvvələr nisbətində onlar ya bərabərlik və ya üstünlük təşkil edirdilər. Belə yerləşdirmələr özünü sonrakı münaqişələrdə də göstərdi. 1905-1907-ci il hadisələrində, 1918-20-ci illərdə onlar ciddi qırğınlar törədə bildilər.

Arxiv materiallardan bəlli olur ki, gəlmələr biz az möhkəmləndikdən sonra Cəhriçay dərəsində müəyyən otlaqları əllərinə keçirmiş, dəyirmanlar tikdirmişlər. Sonrakı illərdə onlarla Cəhrinin yerli əhalisi arasında tez-tez torpaq mübahisələri olmuşdur. Bir qayda olaraq həmin mübahisələr ermənilərin xeyrinə həll edilmişdir.

Köçürməyə qədər dağılmış, boş qalmış Sultanbəyə Salmasdan 34 erməni ailəsi köçürülmüşdür. Beləliklə köçürülmədən sonra Cəhriçay dərəsində əhalinin tərkibi belə olmuşdur.

İtqıran- 30 ailə (əhali kəngərlilər idi)

Buzqov- 10 Azərbaycan türk ailəsi

Gərməçataq – 10 Azərbaycan türk ailəsi

Canıkənd- 7 Azərbaycan türk ailəsi

Sultanbəy – 34 köçürmə erməni ailəsi

Cəhri – 168 kəngərli ailəsi, 151 köçürmə erməni ailəsi

Nəzərabad – 4 Azərbaycan türk ailəsi, 49 köçürmə erməni ailəsi

Didivar – 27 Azərbaycan türk ailəsi, 31 köçürmə erməni ailəsi

Beləliklə bölgədəki 256 Azərbaycan türk ailəsinə qarşı 265 erməni ailəsi yerləşdirilmişdir.

Sözü gedən dövrdə əhalisi azərbaycanlılardan olan Almalı və ətrafdakı kəndlər tamamilə boşalmışdı. Sonrakı dövrdə hövzənin Çalxandan yuxarı kəndlərində təsərrüfatın zəifləməsi baş verdi. Zaman-zaman Ağxəc, Almalı kəndinin müsəlman türk əhalisi Buzqov, İtqıran, Gərməçataq, müəyyən qismi Cəhri kəndinə və digər yerlərə köçdü.

İrandan köçürülmüş ermənilər 1905-1907-ci illərdə Cəhridə qırğın törətdilər. Onların məqsədi yerli camaatı sıxışdırıb kənddən çıxarmaq idi. Həmin dövrdə şəhid olanlar arasında anamın babası və əmisi var idi. Məhz bu dövrdəki xəyanətləri ermənilərin iç üzünü açdı. Bundan sonra onlarla münasibətlər daha da kəskinləşdi. Əhali hər an erməni xəyanəti gözləyir və onlarla ehtiyatlı dolanırdı. Yaşlıların məlumatından aydın olur ki, erməni tədricən qaçmağa yer axtarırdı, kənddə qalmağa üz qoymamışdılar. Xalq da açıq-aşkar bir şey edə bilmirdi. Çünki onlar hökumətin qorumasında idilər.

Nəhayət, belə üstüörtülü ziddiyyətlər, erməni düşmənçiliyi 1918-ci ildə son həddə çatdı. Andronikin quldur dəstələrinin Naxçıvana basqını ilə yerli ermənilər də aktivləşdilər. Erməni xəyanətinə bələd olan Məşədi Abbas Zal oğlu, Kalba Kərim, Kərbəlayi Abbas və başqaları əvvəlcədən tədbir gördülər. Kənddəki ermənilərə əl-qol açmağa imkan vermədilər. Hər şeydən öncə kəndin müdafiəsi təşkil edildi. Ətraf kəndləri dağıdıb əhalisini qılıncdan keçirən, qaniçən Andronikin qərargahı Sirab

dərəsində yerləşdirilmişdi. Bu dərədə yüzlərlə günahsız insanı, uşaq, qarı-qocanı qıran quldurun başlıca məqsədi Didvar, Nəzərabad və Cəhridəki ermənilərlə birləşib Cəhriçay dərəsini və Şahbuz bölgəsini işğal etmək idi. Yaşlı şahidlər nəql edirdilər ki, vəziyyət olduqca gərgin idi. Nehrəmdə və Naxçıvan şəhəri ərazisində məğlub olan quldur yuxarı zonanın qabağında dayanan Cəhrini aradan götürmək istəyirdi. Rəhmətlik Abdulla Hüseynov (el arasında Abdal kişi deyərdilər) söyləyirdi ki, bu vaxt mən 18-20 yaşlarında olardım. Məşədi Abbas və Kərbəlayi Kərim kəndin bütün əhalisini toplayıb hazırlıq tədbirləri görmüşdülər. Əli silah tutanlar Nəzərabad kəndi yaxınlığında, Hacıqırnı deyilən təpədən Naxçıvan çayına qədər olan ərazidə döyüş üçün yerləşmişdilər. Lakin əsas qüvvə Hacıqırnında və Nəzərabad kəndi ilə Cəhri kəndi arasında idi. Başlıca məqsəd Nəzərabad ermənilərinin Androniklə birləşməsinə imkan verməməkdi. Deyirlər ki, Andronik də hücumdan çəkinirdi. Buna görə qüvvə toplamaq, yerli ermənilərlə əlaqə yaradıb arxada iş görmək üçün məqam gözləyirdi. Yenə yaşlı adamların məlumatından aydın olur ki, müdafiə üçün Şahbuzdan xüsusən, Keçil-Külüs kəndlərindən 80-ə qədər atlı gəlmişdi. İlk əvvəl onlar Qızılboğazda mövqe tutmaq istəmişlər, lakin Məşədi Abbas onlara bildirmiş ki, onda qüvvələrimiz parçalanacaq. Andronik Cəhrini alsa Şahbuza həm Naxçıvançay dərəsi, həm də Cəhri-Türkeş vasitəsilə keçə bilər. Biz burada döyüşəcəyik məğlub olsaq əhalini Türkeş dərəsinə keçirib Qızılboğazı və Işıqlar istiqamətindəki Dərbənd keçidini, Ataşanı bağlayıb Andronikə Şahbuza keçməyə imkan verməyəcəyik. Beləliklə, müdafiə Hacıqırnı istiqamətində təşkil edildi. Nənəm Fincan Hüseynova, Məşədi Əfruz arvad və bir çox yaşlı qadınlar (hansı ki, o vaxtlar onların 25-30 yaşları olmuşdu) söyləyirdilər ki, kəndin yaşlı, xəstə olan əhalisi, eyni zamanda uşaqlar müəyyən yüngül boğçalarla kəndin baş tərəfində

yerləşdirilmişdi ki, lazım gəlsə onlar qabaqda Qızıldağ-İşıqlar yolu ilə dağlara çəkilsinlər.

Cavan qız-gəlinlərə, oğlan uşaqlarına göstəriş verilmişdi ki, bütün evlərin üstündə hazır vəziyyətdə üstündə qazanlar olan ocaqlar saxlanılsın. Həmçinin düşməne atmaq üçün daş yığılsın. İşdir düşmənin qabağı alınmasa onu kəndin içində məğlub etmək gərəkdir. Başlarına qaynar su, daş tökmək, hətta belə bir göstəriş verilmişdi ki, bütün itlər açılıb küçələrə buraxılsın, düşmənin keçə biləcəyi küçələrdə sədlər qurulsun və s. Bütün bunlarla yanaşı türk ordusunu köməyə çağırmaq üçün Naxçıvandan göndərilən nümayəndə heyətini tərkibinə Kərbəlayi Kərim də daxil edildi. Abdal kişi söyləyirdi ki, düşməni susuz qoymaq üçün Cəhriçaydan və kəhrizlərdən arxlar vasitəsi ilə aşağı axan sular da kəsilmişdi. Bir gün nahar vaxtı Andronikin dəstələri Didivar və Nəzərabad erməniləri ilə birlikdə hücum etdilər qanlı döyüş gedirdi. Məşədi Abbas mövqeləri gəzib deyirdi ki, möhkəm olun türklər gələcək, özü də narahat idi. Axşamüstü Qaş yolu ilə 25 türk əsgəri gəldi. Bəlli oldu ki, onları Kalba Kərim qabaqda gətirib ki, Andronik kəndə girə bilməsin. Türklər 2 əsas məntəqədə mövqe tutdular. Gələnlərdən biri zabit, 24-ü əsgər idi. Özləri ilə 2 plamyot və digər döyüş sursatları gətirmişdilər. Bəlli oldu ki, arxadan türk ordusu gəlir. Bunların vəzifəsi ordu çatınca Cəhrinin müdafiəsində iştirak etmək idi. Göstəriş verildi ki, Xor istiqamətində bütün arxlara su vurulsun ki, ordu susuz qalmasın. Kişi söyləyirdi ki, zabit, 12 əsgər və 1 plomyot döyüşün ən şiddətli yerində yerləşdilər. Mən də onlara kömək edir, plomyota su tökürdüm, səhərə qədər döyüş getdi. Digər səngərdə plomyot dayandı. Zabit dedi ki, oradakı bütün türklər şəhid oldular. Mən soruşdum ki, nədən bildin? O cavab verdi ki, türklərin hamısı plomyot ata bilirdi, plomyot dayanıb. Burada da özü və 3 türk əsgəri qalmışdı. O məni də götürüb həmin yerə keçdik. Səhər gün

çıxana yaxın O, Məşədi Abbasa dedi ki, bir az bərk olun, deyəsən ordu yubanacaq kəndi qoruya bilməyəcəyik. Bir az keçmiş Qaş tərəfdən (Naxçıvanda Cəhrinin Qaşı) gurultu qopdu. Zabit yuxarı sıçrayıb Andronikə söydü. Mənə: «Aslanım, bu Osmanlının 40 düyməsidir» -dedi. İlk atəşdən sonra Andronikin adamları qaçmağa başladılar. Qaçan düşmən və digər erməni quldurları Əlincəçay, Gilançay hövzəsində böyük dağıntılar törətdilər. Bütün Zəngəzur bölgəsi və Dərələyəzdə erməni vəhşiliyi yerli əhalini ata-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur etdi. Qırılan qırıldı, dağlara-daşlara qaçan əhalinin bir qismi Naxçıvanın digər bölgələri ilə bərabər Cəhriçay hövzəsinə də sığındı. Xüsusən, Dərələyəzdən olan köçkünlərin bir qismi Nəzərabad, Didivar kəndlərində, Almalı, Civə seyidlərindən bir neçə ailə Cəhri kəndində məskunlaşdılar. Qurtqulaq, Qabaqlı, Civə, Almalı və s. seyid ocaqları yağı düşmən əlinə keçdi.

Bu dövrün hadisələri bir sıra erməniləri də köçməyə məcbur etdi. Uzun illər ərzində Azərbaycan türklərinə xəyanət edən köçürmələr tədricən bir yurdumuzdan digərinə- Naxçıvandan Qərbi Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərinə köçməyə başladılar. Sonrakı dövrdə heç bir əsas olmadan Naxçıvanın 9 kəndi, o cümlədən Gəhriçay hövzəsində Almalı, Sultanbəy, İtqıran və Obgün kəndləri Ermənistan Respublikasına verildi.

1948-53-cü illər Deportasiyası zamanı da bölgəyə Dərələyəzdən, Sisiyandan Azərbaycan türkləri gəldilər. Həmin dövrdə Didivar və Nəzərabad kəndlərinə bir neçə ailə gəlmişdir. Əgər əvvəllər kəndin əhalisi tayfalara görə bölünürdüsə, sonralar gəldikləri kəndlərin adı ilə tanınırdılar: Qovuşuqlu, Qurdqulaqlı, Qabaqlı, Şükərrli və s. Sonrakı dövrlərdə Sust kəndinin köçməsi ilə bağlı olaraq oradakı seyidlərdən və kürdlərdən bir neçə ailə Didivar kəndində yerləşdi. El arasında Sust seyidləri- Demi seyidləri adlanırdılar. Bu ifadə ərazinin quraqlıq olması ilə əlaqəlidir.

Bölgənin ən qədim və əhalisi çox olan kəndi Cəhridir. Hər şeydən öncə Cəhri adı ilə bağlı bir neçə söz söyləmək yerinə düşərdi. Tarixi mənbələrdə Cəhri adına orta əsrlər dövründən rast gəlinir. Lakin adın dəyişmiş forması Çağır, Çağrı formasına qədim türk lüğətində rast gəlinir (Qədim türk lüğəti. Moskva, 1969, s. 136). Mərhum Ə.Hüseyni yazır ki, «Cəhri» dilimizdə «Cağrı» qartal mənasındadır. Ya bu kəndin yerində qədimlərdən qartal-çağrı yaşayırmış, ya da orada məskən salan elin igidliyi, qoçaqlığına görə belə bir ad verilmişdir (18). S.Babayev də Cəhri sözünü «Cağrı» ilə əlaqələndirir (4, s. 85).

İ.Kəngərli yazır ki, Kəngərlilərin yaşadıkları kəndlərdən biri də Cəhridir. XIX əsrdə Gürcüstanda Kutaisi quberniyasının Zugididi qəzasında Cəhri adlı iki kənd məlumdur. Ehtimal ki, bu toponimlər Çokra, Cokrak «mineral bulaq», «Mənbə», «Caqlağa» sözündəndir. İ.Kəngərli bu fikirləri D.O.Paqiryev və E.M.Murziyevə əsaslanaraq vermişdir (21, s. 190). Bizcə bu yanlış olmaqla qədim türk tayfası olan Cəhri adını əhatə etmir. Gürcüstanda bu ada gəlincə Kəngərlilərin, Kuman-Qıpçaqların burada e.ə. VIII yüzillikdən yaşadıkları bəllidir (50).

Türk alimi Yaşar Kalafat Cəyirli tayfasını türk tayfalarının böyük bir qolu olub Kəngərlilərlə əlaqələndirir (49, s. 232). Qeyd edək ki, Cəhri, Cəyirli türk tayfası bütövlükdə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində yayılmışdır. Naxçıvanda, Ağdamda, Şirvanda, Qazax bölgəsində, Ərdəbildə və s. İ.P.Petruşevski XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gedən hərbi-siyasi vəziyyətdən danışarkən bir sıra əmir və hakimlərdən bəhs edir. Bunlar içərisində Ərdəbil hakimi Bistam Cəhirin adını çəkir və yazır ki, O Cəhirili tayfasındandır (63, s. 154). Yuxarıda dedik ki V.Qriqoryev Cəhrini ən böyük kəngərli kəndi kimi təqdim edir. O yazır ki, cəhrililər kəngərlilərin Yurdçu qolundandır (57, s. 32).

Cəhri kəndindəki ayrı-ayrı tayfalar özlüyündə kəngərlilərin böyük qollarını əhatə edirlər. Hər şeydən öncə kəndin ən böyük tayfası olan Cilovxanlılar qədim çalkan, çalxan, cilovxanla bağlıdır. Xalq arasında olan məlumata görə Cilovxanlı-suvariliklə əlaqəlidir. Lakin necə yaranmasından asılı olmayaraq sözün ikinci tərəfi xanla, qədim türk idarəçilik titulu ilə əlaqəlidir. Cilovxanlılar son dövrlərə qədər ciddi daxili intizama, yəni tayfa münasibətlərinə əməl edən, lazım gələndə səsini qaldıran, həm də yumoru sevən insanlar kimi tanınmışlar.

Qeyd edək ki, Cilovxanlı tayfası ilə bərabər onun içərisində müxtəlif qollar da mövcuddur: Kəlmətxanlılar, Aşıq Sultanlılar, Çılpaqlar və başqaları. Cilovxanlıların bir qolu Axundlular adlanır. Toplanmış materiallardan bəlii olur ki, onlar təhsillə bağlı olaraq belə adlanmış, sonralar Axundov familiyası daşımışlar. Bir məsələyə də diqqət vermək lazımdır ki, Cilovxanlı həm də məhəllədir. El arasında deyirdilər ki, Cərçinin küçəsindən Dəlməyə qədər Ağçayın altı Cəhriçaya qədər Cilovxanlıdır. Onların qonşuluğunda Alcanlılar, mərkəzi yolun sol tərəfində Heydərxanlılar, Əlibəylilər, Urşanlılar, hələ də nəyə görə belə adlandırılmaları bilinməyən Qarahindilər yerləşmişlər. Bu istiqamətdə hər yerdə Qaraçayın altında qalan ərazi və məhəllə Çaybasar adlandırılırdı.

Ağçayın sol tərəfində Salahlılar, Zallılar, Capanlılar, Əhmədlilər, Zamanlılar, Dərə boğazı, Cuncuqlu, Culfalı, Rzalı və s. tayfa adları, məhəllələr vardır. Salahlıların üzərində dayanmaq istərdik. Cəhri kəndində yaşayan ən böyük tayfalardan biri salahlılardır. Salahlılar Ağçayın sol sahilində Salahlı məscidinin ətrafında yaşayırlar. Kənddə salahlıların ən böyük qollarından birini Əkbərlilər təşkil edir.

Tarixi mənbələrə diqqət yetirsək salahlılar kəngərlilərin ayrıca qollarından biridir. V.Qriqoryev onları 20 kəngərli tayfasından 15-cisi kimi «saleyqe» adı ilə təqdim

edir (57, s. 32). Həmin məlumatda onların bir hissəsinin Naxçıvan şəhərində, həmçinin Nəhəcir, Külüs, Mahmudoba kəndlərində yaşadığını göstərir (57, s. 32). Nədənsə müəllif Cəhri, Sirab, Culfa bölgəsinin Yaycı və digər kəndlərdə olan salahlı tayfalarını diqqətdən qaçırmışdır.

Ümumiyyətlə, salahlı tayfası haqqında kəngərlilərlə bağlı yazılmış kitablarda da geniş məlumat verilmişdir. İ.Kəngərli kəngərlilərlə bağlı kitabında V.Qriqoryevə, İ.Şopenə və digər müəlliflərə əsaslanan çox yığcam məlumat vermişdir. (21, s. 175-187). Bu tayfa ilə bağlı Naxçıvan ensiklopediyasında yazılıb ki, salahlılar əsasən Naxçıvanda, Qərbi və Cənubi Azərbaycanda məskunlaşmış kəngərlilər tayfasının bir qoludur. Onlar ayrı-ayrı tayfalarla birlikdə Qarabağa köçmüşdür. Qazax rayonundakı Yuxarı Salahlı, Daş Salahlı, Orta Salahlı, Aşağı Salahlı, Ağdam rayonundakı Salahlı Kəngərli, Xanlar, Ağdaş rayonlarındakı Salahlı kəndlərinin adı salahlılarla əlaqəlidir (36, s. 241-242).

Salahlılardan bəhs edərkən bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, onların içərisində də müəyyən qollar mövcuddur. Cəhri kəndində onların ən böyük qolları Əkbərlilər sayılır. Smirnov K.M. Əkbərliləri kəngərlilərin sərbəst bir qolu kimi təqdim edir (60, s. 29). İ.Şopendə bu ad Əliəkbərli kimi verilmişdir (64, s. 537). Cəhri kəndindəki Ələkbərlilər isə özlərinin Kalbaələkbər nəslə adlandırırlar, soyadlarını, həm də Əkbərov familiyasını saxlayırlar. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Qəzənfər Qulam oğlu Əkbərov salahlıların bu qolundandır.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, keçmiş dövrdə Cəhri kəndi ərazisindəki məhəllələr arasında müəyyən boş yerlər olmuşdur ki, yeni ailə quran, təsərrüfatdan ayrılanlar, həmçinin kənardan gələnlər həmin ərazidə yerləşmişlər. Yəni cilovxanlı, salahlı və s. ancaq kəndin onlara məxsus sahələrində məskunlaşmışlar. Sonradan gələnlər daha çox kəndin boş yerlərində

yerləşmişlər. Təqribən XIX əsrdən tayfalar arasındakı sərhədlər pozulmağa başlamışdır. Xüsusən XX yüzillikdə, yəni həyatı torpaq sahələrinin verilməsi ilə tayfa anlayışını məhəllə əvəz etmişdir. Beləliklə, tayfa və eyni adlı məhəllə məfhumu ancaq XX əsrəqədərki mənada qəbul edilməlidir.

Araşdırmalar sübut edir ki, hər məhəllənin ayrıca məscidi və məhəllə meydanı olmuşdur. Cəhri kəndi ərazisində Cilovxanlıda 2 məscid, biri bərpa edilib (XV əsrə aid), eyni dövrə aid Salahlı məscidi bərpa edilib, Heydərخانlı məscidi- bu məscid memarlıq baxımından Naxçıvan ərazisində az təsadüf edilən məscidlərdəndir. Məscidin 2 mehrabı var. Mehrab formasına görə digər məscidlərdən seçilir. Uzun müddət baxımsız qalan, Sovet hakimiyyəti illərində anbar kimi istifadə edilən Heydərخانlı məscidi dağılmaq təhlükəsi qarşısındadır.

Kənd məscidi. kəndin mərkəzində olduğu üçün belə adlanır. Bəzən məhəllənin adı ilə bağlı olaraq Urşanlı məscidi də deyilir. Son dövrlərdə bərpa olunub. Mirkərim ağa məscidi tamamilə dağılıb, ancaq divarlarının müəyyən hissəsi qalıb. Son dövrdə bərpa etməyə çalışsalar da istənilən əldə olunmayıb.

Beləliklə, məhəllələr və tayfalar özlərinəməxsus məscidlər düzəltmişlər. Məscidlərin ətrafı məhəllə mərkəzinə çevrilmişdir. Tayfalararası münasibətlərə gəlinə hər tayfanın ağsaqqalı olmuş onlar müəyyən məsələləri: su bölgüsü, müxtəlif mərasimlərin keçirilməsini, qohumluq əlaqələrini birgə müzakirə etmişlər. Cəhri kəndində tayfalar arasında qohumluq əlaqələri olduğuna görə müəyyən məsələlərdə bir-birlərinə güzəşt edirdilər.

Kəndin qəbiristanlıqları tayfa münasibətlərinə görə deyil coğrafi mövqeyə görə salınmışdır. Mərkəzdəki qəbiristanlıqda bütün tayfalar dəfn aparırdılar. Bəzi kəndlərdə olduğu kimi burada tayfalara görə bölgü yox idi. Sadəcə olaraq sıraya əməl edilirdi. Bu indi də belədir. Artıq

kəndin mərkəzindəki köhnə qəbiristanlıqda, demək olar ki, dəfn . aparılmır. Hazırda Aşağı qəbiristanlıq, Qoşa qəbiristanlıq, Yuxarı qəbiristanlıq kimi bilinən 3 qəbiristanlıqda dəfn aparılır. Kəndin mərkəzindəki qəbiristanlıq daha qədim olmaqla burada 8 daş qoç fiquru var idi.

Tayfalararası münasibətlərdə qız verib almada heç bir fərq olmamışdır. Ona görə də kənddəki bütün tayfalar arasında qız qohumluğu, yəni süd qohumluğu mövcud olmuşdur.

4. TƏSƏRRÜFAT HƏYATI, ƏHALİNİN MƏŞĞULİYYƏTİ

4.1. Əkinçilik, bağ və bostançılıq. Uzunmüddətli müşahidələrə, toplanmış etnoqrafik çöl materiallarına, ərazinin təbii- coğrafi şəraitinə əsaslanaraq demək olar ki, burada təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün hərtərəfli imkan olmuşdur. Naxçıvançay vadisində ən münbit, geniş torpaq sahələri II Kültəpə yaşayış yerindən şimalda, qərbdə və cənubda, indiki Cəhri kəndi ilə Naxçıvan şəhəri arasındadır. Burada əsas suvarma mənbəyi Cəhriçaydır (13. s. 5). Qədim zamanlardan Naxçıvanda suvarma əkinçiliyi geniş yayılmışdır. T.Bünyadov mənbələrə əsaslanaraq Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda suvarma əkinçiliyinin qədim dövrdə formalaşdığını yazır. Eyni zamanda e.ə. I minillikdə kəhriz sisteminin inkişaf etdiyini, onun suvarmada böyük rol oynadığını göstərir (10, s. 24-25). Ərazinin cənub hissəsi, xüsusən sağ sahil sututurları, təpəli düzənlikdən ibarət olmaqla çox münbit torpaqlardır. Sol sahil sututurları isə cənubda Naxçıvançaya qədər Selov dərəsi, Cin dərə, Böyük, Kiçik Yastanların qərb tərəfləri əlverişli olsa da Qaratəpə, Qaraman yerləri o qədər də məhsuldar deyil. Çayın orta axarında Peşov, Orta arx və Xor arxının sütunları, yəni Cəhriçayın sağ sahili, həmçinin sol sahildə Buğdaverin (el arasında Bürdovür), Ağçayın və Novkeçənin sututurları çox münbit torpaqlar olmuşdur. Ona görə olmuşdur deyirik ki, indi həmin torpaqların bir hissəsi şorlaşmış, bir hissəsi isə həyətyanı sahələrə çevrilmişdir.

Yuxarıda adı çəkilən ərazilərdə əsasən taxıl, XX əsrin 30-cu illərinə qədər çəltik, orta əsrlər dövründən başlayaraq XX yüzilliyin 60-cı illərinə qədər pambıq, çox qədim dövrlərdən bağ-bostan bitkiləri becərilmişdir. V.Qriqoryevin məlumatından aydın olur ki, rus işğalı dövründə Çalxan dağından- Şorakətə, sol sahildə isə

Naxçıvançaya qədər ərazilərin əksəriyyəti Cəhri camaatı tərəfindən becərilmişdir. Onun məlumatına görə əhalisi dağılıb getdiyi üçün Payız kəndinin sahələri də Cəhrinin əkin yeri imiş. Statistik məlumatlar Cəhri kəndinin ciddi inkişaf etdiyini və bölgənin ən gözəl kəndlərindən biri olduğunu göstərir (57, s. 141).

Taxılçılıqda payızlıq və yazlıq əkini mövcud idi. Daha çox payızlıq əkinə üstünlük verilirdi. Bu, ildən də asılı idi. İl quraqlıq olduqda torpaqlar şumlanıb yazda hazır saxlanılırdı və erkən yazda yazlıq buğda və arpa əkilirdi. Əgər yazlıq əkin yubadılsa o taxıl verməz, ot olar.

Ən yaxşı taxıl yayın sonu, payızın əvvəlində əkiləndir. El arasında deyirlər ki, gərək taxıl iki yay görə. Digər bir deyimə görə: «Taxıl erkən əkilməlidir ki, qar yağınca kökləşsin, ucalsın, içərisində toyuq gizlənə bilsin». Taxılçılıqda daha çox yerli növlərdən istifadə edilirdi: Ağ buğda, Qırmızı buğda, Qaraqılçıq, Qılçıqsız və s., arpanın isə fəsilərə uyğun olaraq Şeşəli və Qılıcı növləri əkilirdi.

Ərazinin Çalxandan yuxarı, şimaldakı hissəsində də taxılçılıq əsas yer tuturdu. Burada çay dərəsi nisbətən dərinə olduğu üçün torpaqların müəyyən hissəsi suvarıla bilmədiyindən dəmiyə əkinçiliyinə üstünlük verilirdi. Dəmiyə əkinçiliyindən söz düşmüşkən İşıqlar, İydəli, Qarağac yallarında da bu əkin forması yayılmışdı. Çünki bu ərazilərin təbii-coğrafi şəraiti daha çox şimal hissəyə yaxındır. Lakin adı çəkilən ərazilərdə taxılçılıq o dərəcədə də məhsuldar deyil.

Taxılçılıqdan danışarkən bir məsələyə xüsusi diqqət verməyi vacib sayırıq. Bu da Müfəssəl dəftərdə verilmiş məlumatlarla bağlıdır. Burada taxılla bağlı verilən rəqəmlər çox aşağı görünür. Məs: Cəhri kəndində vergi olaraq 25 kile buğda, 19 kile arpa alındığı bəlli olur (37, s. 122). Bir kile 25 kq-dan hesablanarsa bu hesabla kənddən 625 kq buğda, 475 kq arpa vergi alınmışdır. Alınan vergi məhsulun onda birilə hesablanarsa belə çıxır ki, Cəhri kəndində 6250 kq buğda,

4750 kq arpa əldə olunub. Hektara məhsuldarlıq 20 s. olsa onda Cəhri kəndində 3 ha buğda, 2,3 ha arpa əkilib. Deməli, təqribən 6 ton buğda, 5 tona qədər arpa əldə edilmişdir. Verilən məlumatlardan aydın olur ki, kənddə 400 nəfərdən artıq əhali yaşayıb. Təbii ki, bu rəqəm şərtdir. Çünki siyahıya vergiyə daxil olanlar salınmışdır. Necə olursa olsun bir kənddə adambaşına 15 kq buğda, 12 kq arpa düşə bilməz. Bizcə, həmin rəqəmlər böyük şübhə doğurur. Hər şeydən öncə taxılçılıq təkcə insanların çörəyə olan tələbatını deyil, eyni zamanda heyvandarlıqda da ciddi yem bazasıdır. Bizə rəqəmin dürüstlüyünə şübhə etməyə bir fakt da əsas verir. Belə ki, təqribən 100 il sonra V.Qriqoryevin verdiyi statistik materiallardan aydın olur ki, Cəhridə hər il 400 xəlvər (1 xəlvər 1,5 desyatin, yəni təqribən 1,6 h. bərabərdir), təqribən 600 hektardan artıq taxıl əkilmişdir (57, s. 141; 8, s. 42). Xalq arasından toplanmış materiallara əsaslanaraq demək olar ki, torpaqlar münbit olduqda hektara ən azı 20 sentner (2 tona qədər) məhsul verir. Beləliklə, orta hesabla 1000 tondan artıq taxıl istehsal edilmişdir. Belə şübhəli rəqəmlər bütövlükdə Sancaq üzrə müşahidə edilməkdədir.

Ümumiyyətlə, kitabın giriş hissəsindəki materiallardan aydın olur ki, Naxçıvan sancağı 315 yaşayış məntəqəsindən ibarət imiş (37, s. 9). Kitabda yazılır: «Hesablamalarımıza görə, Naxçıvan sancağı üzrə xəzinəyə hər il 2568 kile buğda, 2297 kile arpa, 800 kile darı vergi olaraq rəiyyətlərindən toplanırdı. Əgər verilən verginin məhsulun $\frac{1}{10}$ kimi, 1 kileni isə 25 kq-dan hesablasaq onda Naxçıvan sancağı üzrə hər il 642 ton buğda, 574,3 ton arpa və 20 ton darı yığıldığını söyləyə bilərik» (37, s. 17). Bu məlumatdan belə çıxır ki, Naxçıvan sancağında hər yaşayış məntəqəsinə təqribən 2 ton buğda, bundan da az arpa və 63 kq darı düşür. Bizcə, bunları şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Verilən rəqəmlər tamamilə yanlışdır və həqiqi mənzərəni əks etdirmir. Yenə V.Qriqoryevə müraciət edək. O yazır ki, İran

hökumətinin məlumatına əsasən son illərdə Naxçıvan dairəsində (xüsusi diqqət vermək lazımdır ki, ancaq Naxçıvan dairəsində, yəni Ordubad dairəsi daxil edilmədən) 10 min xalvar (1 xalvar 320 kq hesablanırdı. Dəqiqləşmə üçün bax həmin kitabda səh. 88-dəki 500 xalvar və ya 10 min pud rəqəminə), yəni 3200 ton taxıl istehsal edilmişdir (57, s. 86). Burada bir rəqəmi də vermək yerinə düşərdi. 1828-ci ildə Naxçıvan dairəsində 500 xəlvər və ya 10 min pud, yəni 160000 kq çəltik olmuşdur (57, s. 88). Faktiki rəqəmlərlə yanaşı etnoqrafik ədəbiyyatda digər zonalarla bərabər Naxçıvanda da çəltikçiliyin geniş yayıldığı göstərilir (11, s. 11).

Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, Çar Rusiyasının işğalı dövründə tədqiqata cəlb edilmiş bölgədə ciddi dağıntılar baş vermişdir. Əhalinin bir qismi qaçıb dağıldığından təsərrüfata böyük zərər dəymişdir. Bütün bunlara baxmayaraq Cəhriçay dairəsinin əsas kəndi Cəhri yenə də digər kəndlərdən seçilirdi. V.Qriqoryev yazır ki, Cəhri istər əhalinin vəziyyətinə, istərsə də əla məhsuldar torpaqlarına görə Naxçıvan dairəsinin ən yaxşı kəndlərindəndir. Burada üç torpaq tipi vardır. Hər il 400 xəlvər (600 ha yuxarı) taxıl, 40 xəlvər (60 ha yuxarı) pambıq, 10 xəlvər çəltik (15 ha) və 10 min arxa qədər bostan əkilir (57, s. 140-141). Verilmiş rəqəmləri təhlil edərkən məlum olmuşdur ki, Cəhri kəndində orta hesabla 1000 tondan artıq taxıl, 96 ton pambıq, 25 ton çəltik hasil edilmişdir. Müfəssəl dəftərlə müqayisədə keçən 100 il ərzində bölgənin digər kəndlərində ciddi dağılma baş verdiyi ortaya çıxır. Payız kəndinin əhalisi köçmüş, eyni zamanda Çalxandan şimaldakı 5 kənd də boşalmışdır. Buzqov, Kərməçataq, Canıkənd və Sultanbəydə isə cəmi 27 ailə qalmışdır.

Cənub hissədə taxılçılığa üstünlük verilməsi su problemi ilə də bağlı idi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Cəhriçayında yay girənə qədər, xüsusən yazın ilk 2 ayı bol

su olur. Bu da taxıl üçün yetərlidir. Çay dərəsi dərində olduğu üçün yuxarı axarlarda onun sularından geniş istifadə etmək çətinidir.

Tədqiqatda maraqlı məsələlərdən biri biçim və döyüm adətləridir. Xalq arasında deyirlər ki, qara arının (buna «biçinçi» də deyirlər) görünməsi taxılın yetişməsinə işarədir. O vızıldaya-vızıldaya evləri, həyətləri dolaşib insanlara bildirir ki, biçinə hazırlaşın, oraqları, kərənti və mərəndiləri itiləyin. Taxıl biçini çox çətin olduğundan bu işə bütün ailə üzvləri qatılırdı. Bəzən cənubdan, Arazın o tayından biçinçilər gəlirdi. Biçin başladıqdan sonra həftələrlə, bəzən daha çox bu işlə məşğul olurdular. İş işıqlanandan qaranlıq düşənə qədər, ay işığı olduqda gecə yarısına qədər davam edərdi. Hava isti olduqda günortanı istirahət edərdilər:

*Biçinçillər ayranların içərlər,
Bir huşlanıb, sondan durub biçərlər.*

M.Şəhriyar

Biçin zamanı yerə tökülən sünbüllər yığılardı. Əgər taxıl alçaq olub orağa gəlməsəydi onu «qırp» edərdilər. Dəmiyə əkinlərin bir qismi əllə yolunardı. Buna «yolpa yolmaq» deyərdilər.

Taxılın döyülməsi və sovuruğa verilməsi böyük zəhmət tələb edən işlərdən idi. Taxıl sahəsinin kənarında xırman düzəldilir (xırman yeri). Tam qurumuş bağlar dairəvi formada ora yığılırdı. Bu «heşan» adlanır. «Heşan» yatsın deyə əvvəlcə qaramal tərəfindən ayaqlandırılır. Sonra at, öküz, camış, ulaq qoşulmuş gəmlər, vəllər vasitəsi ilə döyülməyə başlayırdı. Vəl sürən «heşan» yapırıdıqca onu çevirirdi. Bu bütöv Azərbaycan üçün xarakterik üsul idi.

*Novruzəli xırmanda vəl sürərdi,
Gahdan yenib küləşləri kürərdi.*

M.Şəhriyar

Qoşquda əl öküzünə xüsusi diqqət verilir. Çünki qoşqu sistemini o idarə edirdi. Beləliklə buğda küləşdən ayrılırdı. Sonra samanı buğdadan ayırmaq üçün onu sovruga verirdilər. Bu işlər daha çox havanın sərin vaxtı edilirdi. Yaşlılar söyləyirdilər ki, ilin yay aylarında «holavar» səsi ətrafa yayılırdı. Öküzlər holavara elə öyrəşmişdilər ki, onu dayandıran kimi öküzlər durardılar.

Ən çətin məsələlərdən biri sovruc üçün küləyi gözləmək idi. Belə nəql edirlər ki, bəzən saatlarla taxılın yanında yatıb gözləyirdik külək gəlmirdi. Elə ki, külək başladı xırmanda bir neçə yerdə buğda sovruga verilirdi. Külək gec olanda aşağıdakı sözləri söyləyib, onu çağırırdılar:

*Heydər, Heydər əsə gəl,
Yeddi xırman basa gəl.
Oğlun, qızın ölübdür,
Dəsmal götür yasa gəl.*

və ya

*Heydər baba, Heydər baba,
Gəl atına saman apar (34, s. 95).*

Olurdu ki, Heydər baba əvəzinə «Yel baba» desinlər. Buğda sovruga verildikdən sonra xırmanlanır, yəni iri gözlü xəlbirdən- daşqırdan keçirilir. Beləliklə, onun içərisində olan iri daşlar, kozar (sünbulun qalağı) və s. təmizlənir. Sonra isə buğdanın keçə bilməyəcəyi xəlbirlə xəlbirləyib yığırlar.

Taxıl təmizləndikdən sonra «Xırman üstü» adətinə əməl edilirdi, yəni şəriklər öz payını götürür, əgər borc varsa ödənilir, kimə pay veriləcəksə ayrılır, bundan sonra qalan

buğda evə gətirilirdi. «Xırman üstü» ona görə deyilir ki, kimin alacağı, verəcəyi varsa orada həll etsin.

Təsərrüfatda bağ və bostançılıq da nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf etmişdir. Yaşlılardan toplanmış materiallardan, yazılı mənbələrdən bəlli olur ki, Gülşənabaddan başlayaraq Daşbəndə qədər Orta arxın və Xor arxının sututarları bağ-bağat olmuşdur. Deyirdilər ki, bağlar o dərəcədə sıx olmuşdur ki, xəlbir atsaydın yerə düşməzdi. Söylənilənləri Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərindəki məlumatlar da təsdiq edir (37, s. 119-122). Bağlar daha çox qarışıq formada salınırdı.

Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərinə görə, təkcə Cəhri kəndində 96 üzüm, 11 meyvə bağı olmuşdur. Üzüm bağlarının hər biri 1 qitə böyüklükdə qeyd edilmişdir. Üzüm və meyvə bağlarından götürülən məhsula uyğun olaraq verilən vergidən bəlli olur ki, onların sahəsi böyük olmaqla xeyli məhsuldar imiş. Naxçıvan şəhəri müstəsna olmaqla Naxçıvan sancağının heç bir kəndində bu qədər geniş üzüm və meyvə bağları yox idi. Bunu verilən vergi də sübut edir. Üzüm bağları üçün 7.100 ağça, bağ məhsulları üçün 5.980 ağça, ikisi birlikdə 14.080 ağça (37, s. 122). Müqayisə üçün deyək ki, bağlar diyarı kimi tanınan Ordubad qəsəbəsində bu rəqəm ikisi birlikdə 580 ağça (37, s. 214), Nehrəm kəndində ikisi birlikdə 2.999 ağça (37, s. 151), Qarabağlar kəndində ikisi birlikdə 165 ağça (37, s. 131), Cənnəbdə ikisi birlikdə 4.750 ağça (37, s. 180). Belə müqayisəni digər yerlərdə aparmaq olardı. Lakin Naxçıvan sancağı üzrə, yuxarıda dediyimiz kimi, Naxçıvan şəhərindən (ikisi birlikdə 33.000 ağça) sonra Cəhri kəndi gəlir. Bu özünü təsərrüfatın digər sahələrindəki gəlir vergilərində də göstərir. Naxçıvan şəhəri ümumi 192.676 ağça (37, s. 25), Cəhri kəndi 52.456 ağça, Nehrəm 35.141 ağça, Ordubad qəsəbəsi 63.669 ağça, Mehri 47.655 ağça və s. Göründüyü kimi ümumi vergi baxımından da Cəhri

kəndi Naxçıvan şəhəri və Ordubad qəsəbəsindən sonra 3-cü yerdə dayanıb.

Bağçılıqda qarışıq sistem üstünlük təşkil etmişdir. Onların ətrafına iydə, tut, alça ağacları, itburnu və s. kollar əkilirdi. Bu iki məqsəd üçün idi. Birincisi çəpər, ikincisi bağları sərt şaxtalardan, küləklərdən qorumaq məqsədilə. Q.Cavadov bu məsələdən bəhs edərək yazır ki, Naxçıvanın təbiəti əhalinin bir sıra əlavə tədbirlər görməyə vadar etmişdir. Belə ki, Naxçıvanın sərt qışı və şiddətli küləkləri burada üzüm tənəklərini qışda torpağa basdırılmasına, meyvə bağlarını isə küləkdən qorumaq üçün onların ətrafına qoruyucu zolaqlar salınmasına səbəb olmuşdur (11, s. 27). Üzüm bağları bir qayda olaraq ümumi bağın ortasında, açıq talada və ya ayrıca sahədə salınırdı. Yaşlılar söyləyirlər ki, XX yüzilliyin 40-cı illərinə qədər bağların yanında vərəzən- meyvə qurudulan yer vardı. Vərəzəni iki formada düzəldirdilər: 1. Yastı daşlar döşəməklə; 2. Çığ və üstündən yumşaq ot, yarpaq döşəməklə. Mövüz üçün vərəzən hər hansı bir yüngül parçadan, imkan olduqda həsir və s. hazırlanırdı. Burada alça, ərik və s. meyvələr qurudulur, mövüz basılırdı. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Ordubadla müqayisədə meyvələrin qurudulması, onlardan müxtəlif çərəzlərin hazırlanması təcrübəsi zəif olmuşdur. Daha çox ərik, alça qurusu və mövuz hazırlanmışdı ki, onunda əksəriyyətini satlığa çıxarırdılar. Üzümdən və tutdan doşab, bəhməz hazırlanırdı. Tut və iydə qurusu da geniş yayılmaqla qışın əsas çərəzi sayılırdı.

Bu torpaqlar üçün bostan və tərəvəz bitkiləri çox faydalı idi. T.Bünyadov yazır ki, çox qədimdən Şərqi ölkələri ilə sıx iqtisadi əlaqədə olan Naxçıvan ölkəsində bağ və bostançılıq inkişaf etmişdir (10, s. 103). Bostan bitkiləri içərisində xiyar, qovun, qarpız əsas yer tuturdu. Ümumiyyətlə, xalq arasında bostan deyərkən daha çox qovun, qarpız, şamama başa düşülərdi. XX əsrin 60-cı illərindən, yəni qarışıq təsərrüfat formasından fərqli olaraq

tütünçülük,sonralar üzümçülük sahələri inkişaf etdiriləndən sonra bostançılıq zəifləyib, demək olar ki, aradan çıxıb.

Keçmişdə bostançılıq o dərəcədə inkişaf etmişdi ki. xalq arasında onunla bağlı müxtəlif deyimlər formalaşmışdı: «Bostançının kar vaxtı». Adətə görə qovun, qarpız yetişəndə bostandan pay almağa gələnlər ətrafdan keçər, bostançıya salam verərdi. O da xoşu gəlməyən adam olanda özünü eşitməməzliyə qoyardı. Buna görə də deyərdilər ki, bostançının kar vaxtıdır.

Eynən buna bənzər bir ifadə meyvə bağları ilə əlaqəli yaranmışdır. Meyvə yemək istəyən bağbana salam verərdi. Bağban salami alıb onu meyvə yeməyə çağırırdı. Elə ki, meyvə, xüsusən ərik sovuşdu bağın ətrafında az adam görünərdi, bağbana salam verən azalardı. Bu vəziyyətdə deyərdilər: «Bağda ərik var idi salamməleyk var idi, bağdan ərik qurtardı salamməleyk qurtardı».

Bir məsələ xüsusi ilə qeyd edilməlidir ki, dost-tanışlar, qohumlar meyvə, üzüm yetişən vaxt bağa, qovun, qarpız yetişən vaxt bostana getməsə idi bağ və bostan sahibi onlardan inciyərdi. Təbii ki, bu bağı, bostanı olmayanlara aid idi. Bağa, bostana gələnlərin yanında mütləq torbası olardı. Özü yeyib doyandan sonra sahibkar evdəkilərə də pay göndərirdi.

Elə adamlar vardı ki, bağban onun bağa gəlişindən narahat olurdu. Bununla bağlı xalq arasında kürəkənlə qayına aid olan bir məsələni xatırlatmaq yerinə düşərdi. Ad verməyəcəyəm, çünki övladları, nəvələri indi də yaşayırlar. İfadə belədir: «Yeznə doydun? Belə də alaqarın olduq». Söhbət edirlər ki, çox yeyən bir nəfər qayınının bağına gedir. Qayını yaxşı üzümlərdən yığıb gətirir ki, bacısının yoldaşı yesin. Kürəkən deyir ki, qayın qoy elə bir arxdan yeyim. Beləliklə, yeznə başlayır yeməyə, qayın baxır ki, o bir kolu təmizləyib keçdi digərinə. Soruşur ki, yeznə doydun? O da cavab verir ki, alaqarın olmuşam, hələ yeyirik də. Hirsindən dinə bilməyən qayın çəkilib gözləyir.

Yeznə yediyi qədər də yeyir. Sonra deyir ki, evdəkilərə də üzüm aparmaq istəyir. Qayın bir dəsmala üzüm qoyanda yeznə deyir ki, əziyyət çəkmə mən dəsmal gətirmişəm. Qayın baxır ki, yeznə bir dəstərxan açıb üzüm yığır. Qurtardıqdan sonra deyir: «Yeznə get, bir də bu bağa gəlmə».

Bağ və bostandan seyid payı ayrılardı. Elə bağman, bostançı vardı ki, o əkinə başlayanda, yazın əvvəlində bu payı ayırardı. Yəni əvvəlcədən deyərdi ki, filan arxın üzümü, ağacın meyvəsi, filan cızığın yemişi seyidpayı, yolçu payıdır. Deyirlər ki, bu məqsədlə ayrılanlar daha çox məhsul verərmiş. Sahibkar isə ona toxunmazdı. El arasında olan bir rəvayətdə deyilir ki, bir nəfər bostançı cızıqların bir neçəsini ayırıb deyir ki, bunu Allah yolunda paylayacağam. Məhsul yetişəndə baxır ki, ayırdığı hissədəki qarpız, qovun daha böyük və boldur. Tamah bunu gücləyir. İstəyir ki, girib oradan qarpız qoparsın. Amma bunu gündüz edə bilmir, çünki ətrafdakı bostançılar da bilirdi ki, onun ayırdığı pay hansı tərəfdədir. Gözləyir, qaranlıq qovuşanda girir həmin hissəyə və əl uzadıb qarpızı qoparmaq istəyərkən göy guruldayıb, şimşək çaxır. Bostançı yerə uzanıb deyir: «Ya Rəbbim qəzəblənmə, qırmırdım, yoxlayırdım görüm yetişib». Yəni öz bostanın olsaydı da ayrılan paya xəyanət olmazdı.

Ətrafda işləyənlər, çoban- çoluq bağa və bostana su içməyə də gələrdilər. Hər bir bostançının və bağbanın sıx kölgəlikli ağacların dibində düzəldilmiş su hovuzları olardı. Hovuz düzəltmək üçün təqribən 1 m uzunluğunu, 1 m eni, 50-60 sm dərinliyi olan çala qazılır. Arxa tərəfdən suyun hovuzla dolması, qabaq tərəfdən isə suyun artığının çıxması üçün yer qoyulur. Sonra hovuzun üstünə budaq, ot atılıb çim döşənir, ara-sıra çimə su səpilir. Beləliklə hər tərəfi çimdən olan hovuzda durulmuş su yığılır. Yəni daim sərin su olur. Bundan isə içmək, çay qoymaq, xörək hazırlamaq üçün istifadə edilir. Hovuzun təmizliyinə ciddi diqqət verilirdi.

Bostanın və bağın pozulması xüsusi təntənə ilə keçirilirdi. Bostan pozulması- «Bostan üstü» adlanırdı. Yəni qohumların iştirakı ilə bostanda olan qovun, qarpız, şamama yığılıb bir tərəfdə tıqlanar, kimə nə pay veriləcəkdisə müəyyənləşdirilərdi. Bostan pozularkən qarpızın və yemişin balacalarına, tam yetişməmişlərə dəyməzdilər. Nəzərdən qaçıb kolların arasında qalanlar da olurdu. Bostançı bostanı pozub oradan çıxandan sonra uşaqlar gedib qalanları, gözdən yayınanları yığardılar. Bu «peşara» adlanırdı. Deyirlər ki, peşaranın dadı özgədir.

Bostan pozulması ilə bağlı adətə M.Şəhriyarın «Heydərbabaya salam» poemasında da rast gəlirik:

*Bostan pozub gətirərdik aşağı,
Doldurardıq evdə taxta-tabağı
Təndirlərdə bişirərdik qabağı,
Özün yeyib, toxumların çırtıdardıq,
Çox yeməkdən lap az qala çatdırdıq.*

M. Şəhriyar

Bostançıların böyük bacarığından biri toxumluq saxlanacaq qovun və qarpızın seçilməsidir. Çox gözəl olan şamamalar ən yaxşı hədiyyə sayılırdı.

Bağ və bostanın becərilməsi uzunmüddətli təcrübəyə əsaslanırdı. Heç təsadüfi deyil ki, xalq arasında: «Bağa baxsan bağ olar, baxmasan dağ olar»- deyiblər. Üzümlüklər əsasən arx üsulu ilə əkilirdi. Yerin quruluşundan asılı olaraq arxların uzunluğu 6-8 metr, dərinliyi 80 sm, eni 1 m-ə qədər olub «Tum» adlanırdı. Peşəkar bağmanlar deyirlər ki, arx üsulu yerli şəraitə uyğundur. Çünki onların su və nəm saxlanması uzunmüddətlidir. Ümumiyyətlə üzümçülükdə 3 su vacib sayılırdı. Yazda, bağ kəsiləndən sonra «qayçı» və ya «bıçqı (buşqu) suyu», çiçəkdən düşəndən sonra «qora suyu» və «şirə suyu». Deyirlər ki, arx üsulu ilə əkilmiş üzümlərə 2 su yetərlidir. Toplanmış materiallardan aydın

olur ki, bəzən il quraqlıq keçəndə ancaq «bıçqı (buşqu) suyu» veriblər.

Üzüm və meyvə bağları üçün payızın sonlarında, donuşluqda verilən su çox önəmli sayılır. Məlumatlardan bəlli olur ki, bu su yüz suya bərabər sayılmışdır - «küz su, yüz su». Həmin suyu verməklə yerdə olan, eyni zamanda soyuğun təsiri ilə ağacın dibinə enmiş bir sıra zərərvericilər məhv edilir. Yaşlı və təcrübəli bağbanlar deyirlər ki, yayın sonlarında və payızın əvvəllərində bağa su verməzlər. Çünki suyun təsiri ilə cavan şivlər əmələ gəlir. Onlar yetişmədiyindən qışda soyuq alır.

Üzüm bağlarını şaxtadan qorumaq üçün məhsul yığılıb qurtardıqdan və havalar soyuduqdan sonra kollar yüngül formada basdırılır. Peşəkar bağbanlar gec yetişən və uzun müddət qala bilən salxımlardan, əsasən «Hənəqırna»dan, xüsusi qaydada basdırmaqla kolun üstündə qışa təzə üzüm saxlayırdılar. Qışda qarı təmizləyib koldan təzə üzüm qırmaq böyük hünər sayılırdı.

Qışa üzüm saxlamağın digər üsulu «milax asmaq» idi. Bunun üçün əvvəlcədən hazırlanmış şaxlar (budaqlar) elə təmizlənirdi ki, onların budaqları qarmaq kimi olsun. Sonra seçilmiş salxımlar onlardan asılır. Bu qayda ilə üzüm asılmış budaqlar qışda qızdırılmayan evlərdə və ya əl damında tirlərdən asılırdı. Hər milax orta hesabla 1,5- 2 kq-dan artıq olurdu. Təbii ki, budaq böyük olduqda oradan asılan üzümün çəkisi də artıq olurdu. Milax qışa təzə üzüm saxlamaq idi.

Uzaq keçmişdən xalq «Püsüs», «Durna çırağı» adlanan, gildən düzəldilmiş çıraqlarda yandırmaq üçün gənəgerçək (gerçənin bir növüdür, gənəyə oxşadığı üçün belə adlanır) yağından istifadə edirdi. Bu məqsədlə zəyərəkdən də istifadə olunmuşdur. Xalq həmin yağlara olan tələbatlarını ödəmək üçün gerçən və zəyərək əkərdi. Yığılmış məhsulun xüsusi dəyirmanlarda yağı çıxarıldı. Hələ də Muxtar Respublikanın bir sıra kəndlərində həmin

dəyirmanın daşlarından qalmaqdadır. Əldə olunmuş yağlardan digər məqsədlər üçün də istifadə edilmişdir.

Payız və ondan yuxarıdakı kəndlərdə əkinçilikdə əsas yeri meyvəçilik tuturdu. Az miqdarda üzüm bağları var idi. Bu zona üçün qoz ağacları xarakterik idi. Eyni zamanda alma, ərik, alça, qarışıq meyvə ağacları becərilirdi. Lizbirt, Aşağı, Yuxarı Buzqov, İtqıran, Sultanbəy kəndlərində qoz ağacları üstünlük təşkil edirdi. Ta qədimdən Buzqov qozu (yerli camaat cəviz deyir) məşhur idi. Saflığına, yağılılığına və ləpə çıxımına görə ən yaxşı sayılırdı. Burada bir məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bölgənin aşağı, aran zonasında qoz ağacları tək-tək idi. Məncə, bu qozun gec bar verməsi, erkən yazda tez oyandığı üçün şaxtaya düşməsi, ən başlıcası isə heç bir əsası olmayan: «Qoz ağacı əkən onun barını yeyə bilməz» ifadəsi ilə bağlıdır. Son dövrlərdə Cəhriçayın aşağı sututarlarında, xüsusən həyətyanı sahələrdə çox sayda qoz ağacları yetişdirilmişdir. Ümumən bu ağac qorxulu hesab edilmişdir. El arasında deyirlər ki, kim qoz ağacının altında yatsa (xüsusən gecələr) onu vırqın vurur. Təbii ki, bu, gecələr həmin ağacın karbon qazı buraxması ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, el arasında onun kölgəsi də ağır hesab edilir. Ən yaxşı kölgə isə söyüd kölgəsi sayılır.

Çətin məsələlərdən biri də qozun meyvələrinin yığılmasıdır. Çox hündür olmaqla meyvələri «çırpma» yolu ilə yığılır. Çırpanacaq adlanan, uzunluğu 7-8 metrə çatan ağac vasitəsi ilə qozun meyvə olan budaqlarına vurulur, meyvələr tökülür. Təbii ki, çırpanacaq hündürlüyü 15 metrdən çox olan budaqlara çatmadığından qoz ağacının yuxarı budaqlarına çıxmaq gərəkdir. Burada dayanıb əlində olan uzun çırpanacağı hərəkət etdirmək çox çətin olur. Digər qorxulu cəhət qoz ağacının kövrək olması, onun tez qırılmasıdır. Ola bilsin ki, ağacı çırpan adam ondan yıxılsın. Çöl materialları toplayarkən bəlli olmuşdur ki, bu

vəziyyətdə ağacdan yıxılıb ölənlər və şikəst qalanlar olmuşdur.

Əkinçilikdə paxlalı bitkilər də xüsusi yer tuturdu. Bu bölgə üçün noxud xarakterik idi. Noxudu daha çox İydəlidə, Qarağaşyallarında və Cəhriçayın yuxarı zonalarında, dəmiyə şəraitində əkirdilər. Deyirlər ki, bu bölgədə nəm, yağış və sərinlik daha çoxdur. Bu bir tərəfdən belədirsə, digər tərəfdən adı çəkilən ərazilərə su qaldırmağın çətinliyi ilə bağlıdır. Azərbaycanın digər bölgələrində də dağ və dağətəyi zonalarda dəmiyə əkinçiliyi geniş yayılmışdır (9, s. 36). Ümumiyyətlə, noxud istiyə və rutubətə dözmür, kolları ağ deyilən xəstəlik vurur. Noxudla yanaşı paxla, gülül, mərci də əkilirdi.

Əkinçilikdə mühüm sahələrdən birini heyvanlar üçün yem bitkiləri (yonca, şənbəllə, qorungə, xaşa və s.) təşkil edirdi. Bunlar içərisində yonca daha geniş yayılmışdır. O bir mövsümdə ən azı üç dəfə biçilir. Bunlarla yanaşı yemçilikdə təbii biçənəklər, bağ, bostan, taxıl sahələrinin aralarındakı təbii ot (qarışıq ot) da xüsusi yer tuturdu. Bu daha yağlı və faydalı hesab edilirdi.

Bir məsələni qeyd etmək yerinə düşərdi ki, son yüz ildə təsərrüfatda kələm, kartof, pəmidor, badımcan, lobya əkilməsi geniş yayılmışdır. Bunun müəyyən hissəsi satlığa çıxarılır. Buzqov qozu məşhur olduğu kimi son 30-40 ildə Naxçıvan bazarında Cəhri kələmi xüsusi yer tutur.

Biz məsələlərdən ümumi şəkildə bəhs etdiyimiz üçün əkin növləri, becərmə qaydaları, texnoloji məsələlərin üzərində dayanmayacağıq. Çünki tədqiqata cəlb edilmiş bölgənin əkinçilik mədəniyyəti ayrıca olaraq araşdırılmalı, yerli, gəlmə bitkilərin, bağçılığın, bostançılığın xarakterik xüsusiyyətləri, meyvələrin qurudulması, doşabın, bəhməzin hazırlanması üsulları, toxumçuluqla bağlı məsələlər ciddi şəkildə öyrənilməlidir.

Bölgənin əkinçilik sistemi, ümumi təsərrüfat həyatı ilə tanışlıq sübut edir ki, burada insan tələbatı üçün lazım

olan bütün sahələr inkişaf etmişdir. Zonalara uyğun olaraq təsərrüfat sahəsində müəyyən fərqlər olmuşdur. Belə ki, Şeyx Yusifli (bu kəndin Payızla Cəhri arasında olduğunu güman edirik) Payız, Buzqov, Qaraquş, Lizbirt kəndlərində sumax yetişdirilmişdir. Alınan verginin nisbətinə görə bölgədə 7750 kq sumax olmuşdur. Adı çəkilən kəndlərdə arıçılıq inkişaf etmişdir. Cəhri kəndində sumax və bal üçün vergi alınmadığından bunların hər ikisinin Cəhri ərazisində olmadığı və ya zəif olduğu aşkara çıxır.

Müqayisəli araşdırmalar sübut edir ki, Cəhri kəndi də daxil olmaqla bölgənin yuxarı hissələrində kənd təsərrüfatı xeyli inkişaf etmişdir. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərindəki məlumatlarından aydın olur ki, bütövlükdə bölgə üzüm və meyvə bağları ilə zəngin olmuşdur.

4.2. Maldarlıq, yarım köçəri maldarlıq. Toplanmış çöl materiallarına, tarixi mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, ərazidə heyvandarlığın inkişafı üçün hərtərəfli şərait mövcud olmuşdur. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərindəki məlumatlara əsaslanaraq demək olar ki, Cəhriçay dərəsində əkinçiliklə bərabər maldarlıq da ciddi şəkildə inkişaf etmişdir. Maldarlıqdan danışarkən bir məsələni də qeyd etmək gərəkdir ki, Naxçıvan sancağında təkcə Cəhri kəndində adəti- ağnam (hər iki qoyun və ya keçi üçün 1 ağça) vergisinin 5.980 ağça olduğunu nəzərə alsaq vergi şərtlərinə görə burada 11.960 baş xırdabuynuzlu heyvan olduğu aşkar edilir. Müqayisə üçün deyək ki, bütövlükdə Naxçıvan sancağı üzrə 125 min qoyun-keçi olmuşdur (37, s. 18)

Bundan Naxçıvan şəhərində- 5.000, Ordubad qəsəbəsində- 2.400, Nehrəm kəndində- 3.900, Mehridə- 2.400, Qarabağlarda- 400, indiki Çalxanqalada- 4.200 və s. Bu müqayisələr sübut edir ki, bölgədə heyvandarlıq da güclü inkişaf etmişdir.

Yuxarıdakı rəqəmlərə Cəhriçay vadisinin Payız, Gərməçataq, Şeyx Yusifli, Buzqov, Lizbirt və Çalxanqalanın sağ tərəfində yerləşib Lizbirt, Qaraquş otlaqlarından istifadə edən Çalxanqala, daha yuxarı axarda İtqıran, Almalı, Sultanbəy kəndlərini də daxil etsək Naxçıvan sancağında olan xırdabuynuzlu heyvanın $\frac{1}{6}$ -i bu bölgənin payına düşür.

Bir şeyi də nəzərə almaq gərəkdir ki, dəftərdə ancaq xırdabuynuzlu heyvanlar göstərilmişdir. Bura iribuynuzlular, at, ulaq, qatır da əlavə edilsə daha böyük rəqəm alınar. Heyvandarlıqda əsas yeri xırdabuynuzlular tutmuşdur. Xüsusən qoyunçuluq güclü inkişaf etmişdir. Bu bölgənin yaylağı da qışlağı da özündə idi.

İribuynuzlu heyvanlar, at, ulaq, öküzlər həyətlərdəki tövlələrdə saxlanılırdı. Qaramalı, atı, ulağı çox olanlar onları ayrı-ayrı tövlələrdə saxlayır və ya tövlə bir neçə yerə ayrılırdı. Xırda buynuzlu heyvanları az olanlar onları da həyət tövləsində, ilin isti fəslində gecələr mal- qara tövlə həyətinə, açıq havada, xırdabuynuzlular çəpərdə, yuxarıda deyildiyi kimi sürülər arxaclarda, soyuqlar düşdükdə kahalarda saxlanılırdı. Belə kahalar Lizbirt dərəsində dağılmış vəziyyətdə olsa da Çalxan ağlında, At ağılta, Qızıldağda, Qaşın aşağısında, Arxacqabaq deyilən yerdə vardı. Bunlardan daha çox qışlama dövründə və yaylaqlara qalxmaya qədər istifadə olunurdu.

Payızdan kahaların ətrafına lazım olan qədər yem toplanırdı. Aşağı zonada, xüsusən Şorəkət istiqamətində, Yovşanlı düzdə saxlanan hevanlar ilin bütün günlərində otlağa çıxarılırdı. Ola bilərdi ki, güclü qar düşsün onda heyvan örüşə çıxa bilmirdi. Bu, il ərzində 30-40 gündən artıq olmazdı. Heyvandarlıqla bağlı topladığımız məlumatların birində deyilir ki, keçmişdə Arxacqabağında qoyun saxlayan çobanlardan biri kəndə gəlib sahibkara deyir ki, çöldə heyvanların yeməyinə bir şey yoxdur, istəyirik heyvanı yendirək kahalara, yəni çölə çıxarmayaq.

Sahibkar fikirləşir ki, çobanların nə isə bir dərdi var. Bəlkə də soyuq olduğuna görə gecələr açıq havada qalmaq istəmirlər. O, çobana deyir ki, sürüdəki filan qoçu kəsib qovurun, kəndə qayıdanda heyvanın dərisinin yunlu üzünü yerdə olmaqla iplə bağla eşşəyin palanına, yerdə sürüyə-sürüyə filan yerdən keçərək gəl. Çoban heç nə başa düşmür. Arxaca qayıdıb sahibkarın dediyini yoldaşlarına bildirir. Onlar da deyilən kimi edirlər. Çoban qayıdıb kəndə gələndə sahibkar ona deyir ki, dərinin yununa yapışmış otu, çör-çöpü təmizləyib bir yerə topla. Çoban deyilən kimi edir. Bir yumaq boyda çör-çöp yığılır. Sahibkar deyir ki, oğlum, bu heyvanın ölüsü bu boyda yem yığırsa gör onun dirisi nə qədər yığa bilər. Get yoldaşlarına da de, heyvan hələ örüşdə otlayacaq.

Qışlağın əsas yemi yaydan qalmış və nəmlənmiş quru otlar, göy tikan (keçi tikanı), şoran və xozanların küləsi idi. Yay aylarında heyvanlar yaylağa getdiyi üçün örüşlər otarılmamış qalırdı. Digər tərəfdən örüşlər heyvandarlar arasında bölüşdürülürdü. Hər bir heyvandar çobanlara payızın sonu və qışın «alaqar dövrü» üçün xam saxlamağı tapşırır və vaxtaşırı bunları yoxlayırdı. İstər - istəməz yay aylarında su çatışmadığından Çalxan dağından başlamış Duzdağa qədər Qaşın üstü və arxası otarılmırdı. Digər səbəb aranda qalan heyvanın az olması ilə bağlıdır. Yəni az sayda olan kənd heyvanını xozanlarda otarmaq mümkün idi.

Qışın son ayından döl başlayırdı. Döl dövrü yaxşı olsun deyə heyvanlar xüsusi yerdə- dölçəklərdə saxlanırdı. Dölün uğurlu olması üçün bir sıra adət və inanlara əməl edilirdi. Hər şeydən öncə ilk döl başlayanda qurban kəsilib paylanır (1, s. 113-114; 39, s. 125). Bu dövrdə çobanların üzərinə böyük vəzifə düşürdü. Təzə doğulan quzuların və çəpişlərin ağuzlandırılması, eyni zamanda çox ağuz və ya süd əmmələrinə imkan verməmək, onları şaxtadan qorumaq, almaz qoyunların balasını tələmək və s. Döl

başlayanda sürüdə üzərlik yandırma adəti vardır. Döl uğurla başa çatdıqdan sonra sahibkar çobanlara hədiyyə verərdi.

Aranda havadan asılı olaraq yazın son ayında, əsasən yay girməyə 15-20 gün qalmış qoyun qırxılardı. Əvvəlcə subayları qırxardılar. İlk qırxım çox təntənəli olardı. Birinci olaraq qırxıma əli uğurlu hesab edilən adam başlayardı. O qırxılığı yuna salıb deyərdi ki, yun sıxdı, qayçı kəsmir. Sürünün sahibi ona hədiyyə verər və deyərdi: «Qayçıyı itilədim, indi kəsər». Çalışardılar ki, heyvanı tox vaxtı qırxmasınlar. Deyirlər ki, onda heyvan qayçıya düşər, yəni yerdə çox qaldığından ölə bilər. Qırxım bulaq başında, çay kənarında olardı. Çünki heyvanlar qırxıldıqca yuyulardı. Yaşlı çobanlar deyirdilər ki, heyvanın əsl qırxım vaxtı onun yununun atdığı dövrədir. Yəni heyvanın qarnının altından, boynundan yun dəridən aralanmağa başlayandır. Heyvan qırxıldıqdan sonra ən qorxulu olan onun borana düşməsidir. Çünki yunlu qoyunu nə qədər dolu vursa, borana düşsə o, dözər. Amma qırxılmış qoyun, xüsusən keçilər çox dözümsüz olurlar. Buna görə də təcrübəli çobanlar qırxılmış sürünü bir neçə gün uzaq örüşə aparmazdılar. Əgər dolu, boran olsa idi, sürünü yalın elə yerində yatırırırdılar ki, heyvan bölünməsin, onları sel aparmasın. Heyvanların qorunmasında çoban itləri (bunlara qoyun iti də deyilir) əsas rol oynayırdı. Çoban üçün yaxşı it qiymətli idi. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi (19, s. 73-75) qurdbasar adlanan belə itlərin qiyməti yox idi. İtlər sürünün qabağında, yanlarında getməklə onu yırtıcılardan qoruyurdular. Qoyun arxaca verilərkən itlər hərəsi yalın bir tərəfində yatırdı. İtlərin içərisində mütləq qancıq olmalı idi. Yaşlı çobanlar deyirlər ki, qancıqlar köpəklərə nisbətən qurda daha bərk olur. Eyni zamanda köpəklər qancığı tək buraxmırlar.

Çobanlar arxacda yatarkən «qol heyvanı» saxlayırlar. Yəni sürünün qabağını çəkən, zirəng heyvanı

bağlayırlar qollarına. Çobanı yuxu tutduqda, sürü yerindən hərəkət edən kimi, ilk olaraq həmin heyvan tərpənir və o çobanı çəkir. Çoban oyanıb sürüyə nəzarət edir. Danışırıqlar ki, bəzi xam çobanlar yatıb yuxuya qalırlar, bir vaxtı oyanıb baxırlar ki, sürü yoxdur. Əgər itlər yaxşı olsa, sürünü hərələyirlər, əksinə olduqda isə sürü dağılır. Bəzən canavar təpilib heyvanlara zərər verir.

Olduqca geniş otlaqlara malik olan yaşayış məskənlərində döl bitən kimi sürülər tədricən şimala doğru-İşıqlar, Məkkəz, Qızıl dağ istiqamətinə çəkilirdi. Bir məsələ xüsusilə qeyd edilməlidir ki, havalar sərin olanda sürülərin yuxarı qaldırılması gecikdirilərdi. Çünki həm oranın otu gec gəlir, həm də dolu, boran qorxusu olur. Xalq arasında deyirlər ki, havanı bilməyən heyvandar mal-qaranı, qoyun-quzunu borana salar. Bəzi çobanlar «oğlaqqıranın» bu dövrə olduğu, sürünü vaxtından qabaq yaylağa qaldırmaqla quzuların, çəpiclərin yolda borana düşüb öldüyünü söyləyirlər.

Yuxarıda dedik ki, heyvanlar Qaşın ətəyi, Arxacqabağı ilə bərabər Qızıldağın, İydəlinin, İşıqların və Çalxanın arxasındakı ərazilərin kahalarında yerləşirdi. Çalxanın və Məkkəzin arxasında Lizbirt və Canıçay dərələrində yuxarı kəndlərin sürüləri də yerləşirdi. Hər şeydən öncə otlaqlar, nəinki kəndlər, hətta ayrı-ayrı heyvandarlar arasında bölünmüşdü. Bunu şifahi məlumatlarla bərabər arxiv materialları, həmin mənbələrdə otlaqlar üstündəki mübahisəli məsələlər də sübut edir. Bir arxiv sənədində 1902-ci ildən 1912-ci ilə qədər Cəhri kənd sakini Məşədi Abbas Zal oğlu ilə Payız kənd sakinləri arasında Çalxan ağılı, At ağılı, bu ərazidəki otlaqlar və arxaclar üstündə mübahisə olduğu qeyd edilir. Mübahisənin qubernator səviyyəsinə qaldırıldığı məlum olur (38).

Beləliklə adı keçən bölgənin ümumi otlaq kimi istifadə edildiyi, lakin hər kəndin bəlli sahəsi olduğu ortaya çıxır. Təbii ki, kiçik kəndlərin ölümləri az olduğundan onlar

razılıq əsasında böyük kəndlərin yaz və payız otlaqlarından istifadə edirdilər. Hələ də Nəzərabad, Didivar, Uzunobalar Cəhri kəndinin otlaqlarından istifadə edirlər. Keçmişdə bu müəyyən razılıq əsasında edilirdi. Sürülər yazı əsasən yuxarıda adı çəkilən otlaqlarda keçirirdilər.

Bu bölgənin yaylaqları əsasən şərq Dərələyəz idi. Daha çox Gülu düzünə, el arasında Cəhri yurdu deyilən yurda, Qazan yaylağına, Yanıxlıya, Dəmirliyə, sonralar şərqə tərəf genişlənərək Keçəl dağa doğru, XX yüzillikdə Salvartı istiqamətində Qulu yurdu, Yeli yurd (Kələkli), Durnalı və s. gedərdilər. Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Cəhriçay dərəsinin Lizbirt, Qaraquc, Dəliməğal, Sutökülən və s. hissələrindən Çalxanqala, Xıncab, Süst və Qarabağlar kəndinin sakinləri də istifadə edirdilər. Ümumiyyətlə, bu kəndlərin köç yolları Cəhriçay hövzəsindən keçirdi. Məs: Qarabağların və adı çəkilən digər kəndlərin sürüləri, hətta Xok, Qıvraq kəndlərinin Şərqi Dərələyəz istiqamətində gedən sürüləri Çalxanın arxasında bir-iki gün dayanıb sonra Canıçay, Mövlu dərə, Gərməçataq, Sultanbəy, Gülüdüzü, Yazı Yurdu, Hasarlı, Matəm ağacı, Böyük, Kiçik qəbirli, Qanlı göl, Keçəl dağ istiqamətində köç edərdilər. Maraqlıdır ki, ta qədimdən Cəhri kəndi də daxil olmaqla Kəngərli kəndlərinin obaları, yurd yerləri bir-birinin ətrafında yerləşərdi.

Sürü yaylağa tədricən, təcrübəli çobanların dili ilə desək- «heyvan havaya alışdırıla-araşdırıla qaldırılardı». Hər kəndin və sürünün yol boyu müvəqqəti, 1-2 günlük düşərgəsi olardı. Yaylaqda hava pis olduqda sürülər müvəqqəti düşərgələrdə bir neçə gün gözləyirdilər. Müvəqqəti düşərgələrdən danışarkən bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Sürülər düşərgədə yerləşdikdən sonra yaxınlıqdakı kəndin qız-gəlini bir neçə yaşlı kişi ilə çoban yatağına, arxaca gələrdilər. Gələnlər özlərilə yemək, meyvə, yemiş gətirərdilər. Bu, «çoban payı» idi. Sonra çobanlar onlara icazə verərdilər ki, sürülərdəki sağmal heyvanlardan,

xüsusən keçilərdən istədikləri qədər süd sağsınlar, yəni bir övnənin südünü sağardılar. Toplanmış materiallardan bəlli olmuşdur ki, bu heyvandarlar, çobanlar üçün də faydalıymış. Çünki quzular qoyundan ayrı aparıldığından və özlərinin sağınçıları orada olmadığından heyvanlar sağılmamış (buna «döşlü qalmaq» deyirlər) qalır. Bu isə heyvan üçün zərərdir. Biz həmin adətin indi də qaldığını öyrənmək məqsədilə material toplarkən bəlli oldu ki, qayda hələ də davam etməkdədir.

Sürülər yurda çatmamışdan əvvəlcədən at, ulaq, keçmişdə dəvələr vasitəsilə ev üçün lazım olan vacib əşyalar, ailə üzvləri yaylağa aparılar, orada oba qurulardı. Obalar formasına görə fərqlənirdi.

Uşaq ikən 2 il yaylağa getdiyim, həmçinin bəzi kəndlərin köçləri bizim kənddən keçdiyi üçün hər şeyi gözəl xatırlayıram. Bizim köçümüz o qədər də maraqlı deyildi. Lakin bəzi kəndlərin dəvələrlə köç etməsi, aparılan əşyaların, hətta sandığın dəvələrə yüklənməsi bizlərə çox maraqlı idi. Bütün uşaqlar köç keçən yolun kənarına qaçışb dəvələrə baxardılar. Düşünərdim ki, görəsən bu hündürlükdə heyvana necə minirlər, onu necə yükləyirlər? Gözəl bəzədilmiş dəvələrə, onların üstündəki naxışlı xalça, palaz, cecimlərə, keçələrə, nəhayət bizim qadınlardan fərqli geyinmiş başı çalmalı, çox bərli-bəzəkli muncuqları, uzun haşiyəli tumanları olan qadınlara heyranlıqla baxardılar. Bu səhnə ilə yaxın yurdlarda yerləşən tərəkəmə camaatının Naxçıvana bazarlığa, ticarətə gələndə də rastlaşardılar. Yerli əhali onları «elat» adlandırırdı. Elat Qarabağdan qalxıb Əyriqara, hətta Ələyəzə qədər gələrdi (19, s. 114-115). Bu ərazilərin elatı da türk idi, yerlisi də.

Toplanmış materiallara əsaslanaraq demək olar ki, Cəhriçay vadisində yaylaq- qışlaq maldarlığı ilə məşğul olan ailələr əkinçiliklə də məşğul olmuşlar. Çünki təsərrüfatın bu sahəsi olmadan heyvanların saxlanması mümkün deyildi. Həm qış üçün ot- saman ehtiyatı, həm də şirəli yem (arpa)

bu sahədən əldə edilirdi. Ərazinin dağ kəndlərində isə daha çox ot toplanırdı, arpa isə aran bölgəsindən alınırdı. Arandağ, yaylaq-qışlaq məsələsini vaxtında həll etməyənlər hər ikisinin faydasından məhrum olurdular. El arasında mövcud olan: «Aranda tutdan oldum, dağda qurutdan» ifadəsi belə yaranmışdır. Bəlli olduğu kimi aranda tut yetişməmiş sürülər yaylağa qaldırılır, yaylağa qalxan tut yeyə bilmir. Eyni zamanda dağda qurud hazırlanan vaxt arana dönmən də qurud hazırlaya bilmir. Beləliklə, hər ikisindən olur. İndi bu söz yaşadığı və qazanc üçün getdiyi yerdə heç nə edə bilməyənlər haqqında deyilir.

Sürünün yaylağa qaldırılması vaxtına gəlincə bu daha çox yayın girməsinə 20 gün qalmış edilir. Xalq arasında deyirlər ki, Ülkər doğmayınca qoyunu yerindən tərpətmək, onun örüşünü dəyişmək fayda verməz. Digər tərəfdən Ülkər doğması heyvanlar üçün çox qorxuludur. Gərək 2 gün hava işıqlanandan Günəş doğana qədər sürülər yalın, dağın həmin ulduzun işığı düşməyən yerində saxlanıla, yatırıla. Ulduz səhərə yaxın şərqdən doğur. Günəş doğana qədər qorxulu hesab edilir. 2 gündən sonra həmin ulduz günəşdən sonra doğur və qorxu sovuşur. Bəzi çobanlar Ülkərin 3 gün qorxulu olduğunu söyləyirlər. Ülkərlə bağlı inam Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən, Muxtar Respublikanın heyvandarları arasında da geniş yayılmışdır (29, s. 282; 39, s. 125). İnama görə, deyilən müddət ərzində heyvanlardan (bura bütün heyvanlar, at, öküz və s. aiddir) hər hansı birinə Ülkərin işığı düşsə onun belində sağalmaz yara əmələ gəlir. Hətta həmin yer batıq olar. Bu inam «Koroğlu» dastanında Rövşənin atların 40 gün müddətinə qaranlıqda, günəş şüası düşməyən tövlədə saxlayarkən üstədən baca açması inamı ilə oxşarlıq təşkil edir (23, s. 8).

Ümumiyyətlə, Ülkərin doğması, Ülkər ulduzu ilə bağlı ayrı-ayrı bölgələrdə, şifahi xalq ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzilərinə görə bu ulduz erkən

yazda görünür. Guya o görünməsə, yaz gəlməz, yəni o, yazın nişanəsidir. Ülkəri payızla əlaqələndirmə də vardır. Lakin bir şey nəzərdən qaçırılır. Söhbət Ülkərin səmada görünməsindən çox onun ilin müəyyən vaxtında Günəş doğmamışdan öncə, yəni səhər vaxtı şərqdə görünməsindən gedir. Bu vaxt onun işığı qorxulu sayılır. 3 gündən sonra o Günəşdən sonra doğur və ancaq gün batandan sonra görünür. Bu isə qorxulu deyil.

Sürülər yaylağa qaldırıldıqdan sonra quzular, sağmal, subay, arıq bir-birindən ayrılır. Qaydaya görə quzuğunun sağması üçün ona 7-8 sağmal keçi verilirdi. Quzuqu onları quzularla birlikdə otlağa apara bilərdi və ya həmin keçilər ümumi sürüdə olardı. Hər iki halda keçilərin südü quzuquya çatırdı və el arasında- «quzuğunun ağız qatığı» adlanan bu qayda onu südlə təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Sağmal qoyunlar daha çox günorta vaxtı sağına gətirilir. Yaylaqda başlıca vəzifə sağılmış süddən heyvanat məhsullarının (ağartı) hazırlanmasıdır. Həmin məhsullar-yağ, pendir, şor, qurut, qış ruzisi hesab edilirdi. Məhsulun artıq qalan hissəsi satlıq üçün çıxarılırdı.

Heyvanların ət tutması, südün yağlanması Quyruq doğandan sonra olurdu. Xalq arasında olan inama görə, yay yarı olan gün, yəni Qorabişirənin 15-i (avqustun 5) səhər erkən şərqdən arxasından quyruq kimi işıq düşən ulduz görünür. Bundan sonra heyvanların quyruqları dolmağa başlayır, yəni heyvanların quyruğu böyüyür. Belə hesab edilir ki, quyruq bərkidiyi üçün onun yağı yetişir və yağ çıxımı artır. Bəzi müəlliflərin bunu «Quyruq dondu» (12, s. 20) kimi təqdim etməsi xalq təqviminə uyğun deyil. Guya həmin gündən əridilən quyruq açıq havada donur. Belə olduqda ortaya sual çıxır: «Hansı təbii dəyişilmə baş verir ki, sərinlik olur?».

El arasında deyirlər ki, Quyruq doğandan sonra gecələr şəh düşər. Deməli, aranda olduğu kimi dağda da şəhin düşməsi heyvandarlıq üçün əlverişlidir.

Yaylaqda Quyruqdoğandan sonra quzu qırxımı başlanardı. Quzuların yunu gödək olduğundan «güzəm» adlanır. Güzəmdən daha çox keçəçilikdə və yorğan-döşəkdə istifadə olunardı.

Bir müddət sonra heyvanların çeşidlənməsi, seçilməsi başlayırdı. Sürüyə qatılacaq, satılacaq heyvanlar müəyyənləşdirilirdi. Bir qayda olaraq heyvanlar «Oğlaqqıran» adlanan dövrə qədər sağılardı. Sonralar süd az olduğunda ümumi sağın keçirilməzdi. Qalan müddəti heyvanları çoban sağardı.

Yaylaq-qışlaq maldarlığından danışarkən bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, heyvanı az olanlar yaylağa tək qalxmazdılar. Heyvanların sayından asılı olaraq bir neçə nəfər heyvanları bir sürüdə birləşdirib yaylağa aparırdılar. Bu «pörnək» adlanırdı.

Digər bir adətə görə heyvanı az olanlar onları bir sürüdə birləşdirirdilər. Yəni danışırıdılar ki, filan başa qədər heyvana bu miqdarda haqq və ya on qoyuna bir çəpic, 15 qoyuna bir toğlu və s. verilərdi. Bu «taraz» adlanırdı. Taraz el yaylaqdan qayıdanda ödənilirdi.

Razılaşmaya görə sahibkarın heyvanını itirmək, qəsdən öldürmək üçün ödənc verilirdi. Əgər qoyuna qurd təpsə, heyvan təbii fəlakətdən, xəstəlikdən ölsə, onun baratası sahibinə göstərilər və bunun üçün ödənc alınmazdı. Yaylaqdan qayıdanlar yaxın qohumlara, yaylaqla əlaqəsi olmayan dost-taşıqlara şor, kərə, pendir payı gətirərdilər. Öz növbəsində el yaylaqda olanda ora təzə meyvə, bostan məhsulları aparmaq ayrıca bir töhvə idi. Yaxşı xatırımdadı, hələ məktəbə getmirdim Kələkli yurdunda idik, uşaqlarla dağda otun üstündən sürüşərkən: «Ayı gəldi»- dedilər. Durub qaçdıq, yıxıldım, sağ qolum sındı, sol qolum çıxmışdı. Ağrıdan dayana bilmirdim. Onda rəhmətlik əmim gəlmişdi, kənddən yemiş, meyvə gətirmişdi, zarıldaya-zarıldaya soruşurdum ki, əmim nə gətirib?

Yaylaqda insanların mehribanlığı, bir-birinə köməyi daha dərindən hiss edilirdi. Birinin dərdi o birinin idi. Obalar ayrı, məişət münasibətləri eyni idi. Yurdda bir-iki təndir olardı. Hər oba, ailə növbə ilə burada çörək bişirərdi. Çörək bişirmə (yapma) işində qadınlar bir-birinə kömək edərdilər. Heyvanlar sağıldıqdan, süd yerbəyer edildikdən sonra kişilər iş dalınca, qadınlar isə baldırqan, pencər yığmağa gedərdilər. Obada yaşlılar və uşaqlar qalardı. Hər kəndin yurd yeri onun ikinci vətəni sayılırdı. Hətta obaların yeri də bəlli idi. Deyərdilər ki, bura filankəsin oba yeridir. Yurdda tək-tək də olsa toy edərdilər. Hətta bir yurddan digərinə gəlin aparmaq da olmuşdur.

Süd sağımı bitdikdən, lazım olan süd məhsulları hazırlandıqdan sonra obadakıların bir qismi arana qayıdardı. Qalanlar isə hava şəraitinə uyğun olaraq payızın əvvəllərinə, bəzən də daha artıq yaylaqda qalardılar. El arana köçəndə hər şeydən öncə obaların sökülüb yüklənməsinə, oba ağaclarının qırılıb dağılmamasına diqqət yetirilirdi.

Heyvandarlıqdan danışarkən aran zonasında saxlanılan heyvanlarla bağlı bəzi məsələləri də qeyd etmək yerinə düşərdi. Toplanmış çöl materiallarından bəlli olar ki, subay mallar ayrıca olaraq yaylağa aparılırdı. Olurdu ki, sağmal inəklər də yaylağa aparılsın. Lakin qaramal əsasən aranda saxlanılırdı. Bunu qaramalın çox olmaması və ailənin süd-qatığa olan ehtiyacını ödəməklə əlaqələndirirlər. El arasında belə heyvanlar «uşağın ağız qatığı» adlandırılırdı. Yəni bütün heyvanı yaylağa göndərən ailənin gündəlik tələbatı ödənilməzdi.

Ümumiyyətlə, kənd heyvanı, yəni hərənin bir neçə heyvanı, yaylağa getməyə imkanı olmayanların heyvanları çobanlar, qaramal isə naxırçılar tərəfindən otarılırdı. Bunlarla bərabər hər məhəllənin ayrıca quzuçusu olurdu. Mal-heyvan danışıq yolu ilə müəyyən miqdar pula, una və s. natura formasında ödəncə otarılırdı.

Toplanmış materiallardan aydın olur ki, qaramalı günü bir çörəyə (lavaşa) otarmaq olmuşdur. Yəni naxırçı otardığı mal üçün gündə bir çörək alır. Məsələn öyrənərkən bəlli oldu ki, bəzi naxırçılar 80-100 başdan artıq mal otarırmış. Belə çıxır ki, o gündə bu qədər çörək almalıdır. Bəllidir ki, bir ailə gün ərzində bu qədər çörək istifadə edə bilməz. Yaşlıların məlumatına görə o hər gün hamıdan çörək almır, ailəsinə lazım olan bir neçə günlük çörəyi alır (qeyd edək ki, quru lavaş uzun müddət təzə qalır), qalanlarını isə un hesabı ilə gedir. Yəni 7 çörək 1 kq un edir. Deməli o ayda bir mal üçün 4 kq 250 q un və ya bu çəkiddə buğda alırdı.

Quzuçuların haqqı isə «həftə bazarı» qaydasında ödənirdi. Otardığı quzuların sayına uyğun olaraq həftənin 1 gününün südü onun idi. Quzuçu təyin edirdi ki, filan günü gəlib südü yığacaqdır. Maraqlı məsələlərdən biri də hansı südün-səhər ya axşam südünün verilməsidir. Toplanmış materiallardan aydan olmuşdur ki, bir qayda olaraq səhər-axşam südü birləşdirilib quzuçuya verilir. O da südü ona görə eyni vaxta salıb yığırdı ki, ondan nəşə hazırlaya bilsin.

Naxırçı və quzuçu ilə heyvanları nə vaxta qədər, yeni ilin hansı ayına qədər otarmaq əvvəlcədən danışılırdı. Bir qayda olaraq naxır ilk donuşluğa (el dili ilə desək çöldə malın zibili donana) qədər otarıldı. Bu el arasında «Naxır qoyan» adlanır.

Qoyunların otarılması hava şəraitindən asılı idi. Əgər güclü qar yağmasaydı sürülər bayrama 2 ay qalmışa kimi otarıldı. Bundan sonrakı dövr- «Balanın heyvanı başdığı» dövr adlanır. Ola bilər ki, boğaz heyvanlar bala tələf etsin (bala salsın).

Quzular qırıldıqdan bir müddət sonra, daha çox ana qoyunlarla ayaqlaşdı bildikdə onlar ümumi sürüyə buraxılır. Heyvandarlıqda ən təntənəli mərasimlərdən biri «Qoçqarışan»dır. Qoçlar sürüyə elə vaxt buraxılır ki, döl əsasən Novruz bayramına, yəni o ərəfəyə düşsün. Lakin

bəzi heyvandarlar sürüyə qoçu nisbətən tez buraxırlar. Bunda məqsəd «erağaş quzular» əldə etməkdir. Bunu yaxşı tövlə şəraiti və yem bazası olanlar edirlər. Əks təqdirdə doğulan quzular soyuqdan qırırlar. Onlar erkən yazda, hələ təzə ot çıxmamış otuxduqlarından əlavə yem gərəkdir. Xalq arasında «Qoçqatışan» daha çox təbii qoçqarışanla uyğun gəlmişdir. Yaşlı ovçular deyirlər ki, aran zonalarda dağ keçisi sürülərində qoçlar payızın orta ayında qarışırlar. Hətta bu dövrdə hava çiskin, boran olur. Deyirlər ki, «Qoçqarışandı, bu da qoç boranıdır». Deməli, qoçu sürüyə buraxmaq min illərin təcrübəsinə və təbii seçməyə uyğun gəlir.

Yaxın keçmişə qədər «Qoçqarışan» (buna qısaca «Qoç» ayı da deyilir) çox təntənəli olmuşdur. Qoçlar müxtəlif rənglə rənglənir, onların yunlarından şirniyyat asılır, buynuzlarına xına qoyulur, boynuna qırmızı şal bağlanırdı. Ən yaxşı qoçlar bir meydana toplanır və «qoç döyüşü» keçirilirdi. Qalib gələn qoçun sahibinə hədiyyələr verilir və həmin qoçlar sürüyə buraxılırdı. Bu mərasim də təbiətdəki qoç qatışanla uyğun gəlir. Vəhşi sürülərdə də qoç qatışmazdan əvvəl onlar döyüşürlər. Qalib gələn qoç sürüdə qalır. Heyvandarların qoç seçməsində başlıca məqsəd ən sağlam, güclü qoçu müəyyən etməkdir. Gələcək quzuların erkək və ya dişi olması qoçların yaşından asılı idi. Deyirlər ki, erkək toğlulardan və 2 yaşına çatmamış qoçlardan daha çox dişi balalar doğulur. 2 yaşından yuxarı qoçlardan isə erkək quzuların doğulması üstünlük təşkil edir. Qoçlar normal olmadıqda doğulan balalar zəif olurlar.

Qoçla bağlı inama görə, qoç sürüyə buraxılarkən ilk dəfə ağ qoyuna yaxınlaşsa il qarlı, qara qoyuna yaxınlaşsa qarsız, quraq, ala qoyuna yaxınlaşsa ala qarlı olacaqdır.

«Qoçqarışan» çoban bayramı sayılırdı. Həmin gün çobana müxtəlif hədiyyələr, daha çox yapıncı, isti corab, geyim, həmçinin şirniyyat gətirərdilər. Çoban isə onun görüşünə gələnlərə fətir bişirib verərdi.

Əhalinin təsərrüfat həyatında arıçılıq xüsusi yer tutmuşdur. Arıçılıq daha çox dağlıq zonada- İtqıran, Sultanbəy, Lizbirt, Aşağı, Yuxarı Buzqov kəndlərində yayılmışdır. Bölgənin arın zonasında isə arı ailələri az saxlanırdı. Bu yayın güclü isti keçməsi, arının köçürülməsinin çətinliyi ilə bağlı olmuşdur. Adı çəkilən kəndlərdə isə arının yeri qismən dəyişdirilirdi. Arı xüsusi səbətlərdə yerləşirdi. Dairəvi formada, müxtəlif şivlərdən, xüsusən qarağac, gilənar, yulğun və s. ağac və kolların şivlərindən hazırlanan, uzunluğu 1 metrədən 1,2 metrə qədər olan belə səbətlərin ağzı toxunub arının girib-çıxması üçün dəlik qoyulur. Səbətin arxası elə düzəldilir ki, dolmuş şanları oradan götürə bilsinlər. Peşəkar arıçılar deyirlər ki, məhsul bol gələndə səbətin arxası açılıb ona əlavə edilir ki, arı balı ora yığsın. Səbət mal peyni ilə yaxşıca suvanır. Belə səbətlərdə havalandırma yaxşı olmaqla onlar isti və soyuğa da davamlıdır.

4.3. Sənətkarlıq və toxuculuq. Müxtəlif dövrlərə aid yaşayış məskənləri olan Cəhriçay vadisi sənətkarlıq baxımından xeyli inkişaf etmişdir. II Kültəpədə aşkar edilmiş Enolit və sonrakı dövrlərə aid keramika məmulatları, ocaq qurğuları və digər məişət əşyaları xüsusən kürələr, emalatxana qalıqları regionda dulusçuluğun güclü inkişaf etdiyini söyləməyə imkan verir (13, s. 16).

Dulusçuluq. Ənənəvi sənətkarlıq sahəsi olan dulusçuluq sonrakı inkişaf mərhələlərində, ümumiyyətlə, zəifləmiş olsa da, XX yüzilliyin I yarısına qədər qorunub saxlanmışdır.

Toplanmış etnoqrafik materiallara söykənərək demək olar ki, bölgənin bir neçə yerində saxsı istehsalı üçün xammal mövcuddur. Cəhri kəndi ərazisindəki Şorəkət gili, Tülkütepə, Işıqlar yaşayış məskənlərinin yaxınlığındakı gilliklər bunları söyləməyə imkan verir. Xüsusən Sultanbəy ərazisində saxsı məmulat, istehsal olduğu söylənilməkdədir.

Yerli istehsalı şərtləndirən amillərdən biri bölgədə yaşayış məskənlərinin sıxlığıdır. Yəni bu qədər sıx əhalini kənardan gətirmə saxsı məmulatı ilə təmin etmək çətin idi. Cəhri kəndi ərazisindən, xüsusən Kəndtəpə yaşayış məskəninin ətrafında çox sayda kirəmit qalıqlarının aşkar edilməsi burada kirəmitdən istifadə edilməklə yüksək səviyyəli binaların, karvansaray və dini mərkəzlərin mövcudluğundan xəbər verir.

Daşyonma sənəti. Çalxanqaladakı böyük daş pilitələr, qapı və burclardəki yonma daşlar bölgədə daşyonma sənətinin çox qədim dövrdən yarandığını söyləməyi şərtləndirən amillərdəndir. Təbii ki, Çalxanqaladakı daşlar dağın üstündə kəsilmişdir. Bizim üçün maraqlı idi ki, çox saydakı dəyirman daşları, su daşları, kir-kirələr, dibəklər harada hazırlanmışdır? Soruşma nəticəsində bəlli olmuşdur ki, Aşağı Buzqovda böyük daş karxanası olmuşdur. Yerli camaatın verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, son dövrlərdə burada daş çıxararkən partladılan qayalardan birinin altından bir neçə cəsəd tapılmışdır. Bununla, yerli camaat burada qədim zamanlardan daş kəsildiyini söyləyirlər. Onların dediyinə görə skeletlər sağlamat imiş. Bir neçə skeletin bir yerdə olması burada qədim zamanlardan qaya məzarlığı olduğunu söyləməyə imkan verir. Qaya məzarlığı Naxçıvanın digər bölgələrində və Anadoluda da olmuşdur. Didivar kəndindən başlamış Cəhriçayın yuxarı hövzələrinə qədər qəbiristanlıqlarda daş qoç fiqurlarının, dəyirman daşlarının mövcud olması keçmişdə bölgədə daşısləmə sənətinin güclü olduğundan xəbər verir.

Dəmirçilik. Toplanmış materiallardan bəlli olur ki, bölgənin Nəzərabad kəndində dəmirçilik sənəti geniş yayılmışdır. Deyirlər ki, çoxlu dəmirçi olduğu üçün bu kənd Dəmirzindən adlandırılmışdır. Nəzərabadla yanaşı Cəhri kəndində dəmirçilik daha da inkişaf etmişdir, dəmirçi dükanı, körüyü və zindanı indi də qalmaqdadır. Dəmirçilik

sənəti atadan oğula keçməklə bir növü ailəvi sənətkarlıq idi. Dəmirçilər əkin, biçin alətlərindən tutmuş araba təkərlərinə, qapı, pəncərə mili, cəftə, müxtəlif taqqılbablar, ərsin, şiş, toxuculuq alətləri, at nalları və s. hazırlayırdılar. Göründüyü kimi dəmirçiyə hər kəsin-əkinçinin də, maldarın da ehtiyacı var idi.

Kankanlıq. Ədəbiyyat materiallarına görə e.ə. I minillikdən Azərbaycan ərazisində kəhriz sistemi inkişaf etmişdir (10, s. 25). Cəhriçay vadisində, təqribən, 5 min il bundan öncə şəhər mədəniyyətinin formalaşması (II Kültəpə) bizə imkan verir deyək ki, burda kankançılıq sənətinin 5 min ildən artıq yaşı var. Ərazidə bir neçə kəhriz sahələrinin, hətta qədim yaşayış məskənlərindən aşkar edilmiş kəhrizlərin olması burada kankanlığın ayrıca sənət sahəsi kimi formalaşdığını göstərir. Kankanlar təkcə kəhriz qazmaqla deyil, bölgənin aran kəndlərində su quyuları qazmaqla da məşğul olmuşlar. Bu ənənə hələ də qalmaqdadır. İndi peşəkar kankanlar az qalsa da Cəhri, Nəzərabad və Didivar kəndlərində tək-tək həyət tapılar ki, orada su quyusu olmasın.

Dəyirmanlar, dəyirmançı. El arasında deyirlər ki, üstümü unlu görüb məni dəyirmançı sandın?

İş prinsipinə görə dəyirmanlar iki qrupa bölünürdü: 1. Sular donana qədər işləyən dəyirmanlar. 2. İl ərzində işləyən dəyirmanlar. Çay suları üzərində tikilmiş dəyirmanlar ilin şaxtalı vaxtı dayanardı. Əksinə, kəhriz suları işləyən dəyirmanlar qış çox şaxtalı olmadıqda il ərzində işləyirdi. Dəyirmançılıq xüsusi bacarıq tələb edən sənətdi. Unun üyüdülməsi, növbə saxlanması, dəyirman daşının dişənməsi xüsusi bacarıq tələb edirdi.

Dəyirmanda un üyüdülməsi növbə ilə həyata keçirilirdi. Gündəlik un üyütmə gücünü bilən dəyirmançı gələnləri növbəyə alırdı. Qaydaya görə buğdanın hər puduna müəyyən miqdar buğda verilirdi. El arasında deyirlər ki, dəyirmanda yatan üyüdə. Yəni növbə çatsa da

buğda üyüdəcək adam dəyirmanda olmasa ondan sonrakı üyüdür. Bəzən 3-4 gün dəyirmanda qalmalı olurdular. Dəyirmanda müştərinin çoxluğu dəyirmanın yaxşı işləməsi və dəyirmançının unu narın üyütməsi ilə bağlı idi. Yaxşı xatırlayıram, bir dəfə uşaq vaxtı babam dedi ki, Xalxal dəyirmanında unu daha narın üyüdülər, buğdanı ora aparacağam. Yalvarıb yaxardım ki, mənə də apar. Buğdaları at arabasına yüklədilər, mən də buğdaların üstündə oturub dəyirmana gəldim. Biz bir gün gözlədik. Burada ilk dəfə çəlvər - daşdan düzəldilmiş ocaq gördüm. Dəyirmançı iri qara çölməkdə şorba bişirmiş, qara bir qabda-qəfədanda çay qoymuşdu. Şorba dadlı idi. Amma çölməyin qaralığına görə çox xoşuma gəlmədi. Unumuz üyüdüldükcə kisələrə yığırdıq. Mən, unluqdakı bütün unları dəyirmançı əlcəyi ilə yığmaq istəyərkən babam dedi ki, kürəyi və əlcəyi o una vurma, o bizim deyil. Soruşdum ki, axı biz un üyüdəndə bura təmiz idi. Nəyə görə yığmayım? Dedi: «Bala o ard unudur, onu götürməzlər, ard unu dəyirmançıya çatır». Sonralar bildim ki, niyə dəyirmançılara «ard unu yeyən» deyirmişlər.

Söyləyirlər ki, aclıq illərində inşafı dəyirmançılar ard unu ilə çoxlarını ölümdən qurtarıblar. Dəyirmançılar ac, kasıb ailələrin ard ununa toxunmazdılar. Deməli o zamanlar dəyirmançı olmaq, çörək sahibi olmaq idi.

XX yüzilliyin 40-cı illərinə qədər Cəhri kəndində 6 dəyirman olduğu söylənir. Bundan 3-nü mən görmüşdüm. Yuxarıdakı kəndlərdə də dəyirmançılar var idi.

Keçəçilik. Tarixi mənbələrə söykənərək demək olar ki, keçəçilik köçmən təsərrüfatı ilə məşğul olan xalqlar arasında inkişafın ilk pillələrində meydana gəlmişdir. Bu bir tərəfdən yun istehsalı, onun texnologiyası ilə əlaqəlidirsə, ikinci tərəfdən təbii- coğrafi şərait, hətta hərbi sənəti ilə də bağlantıya malik idi. Bu baxımdan doğudan batıya hakim olan türkü keçəsiz təsəvvür etmək mümkün deyildi. Keçə türkün döşənəyi, obası, yapıncısı, baş geyimi, lazım gələndə

döyüş geyimi olmuşdur. İstər yaylaq-qışlaq həyat tərzini keçirən, istərsə də oturaq əhali arasında keçə ən yaxşı döşənək idi. Daha çox iki forması yayılan- sadə, naxışlı (bəzən buna quşlu da deyirlər) keçələr evlərin bəzəyi idi. Keçə salmaq keçəçilər (bizim öyrəndiyimiz bölgədə buna «atıcı» da deyirlər) tərəfindən həyata keçirilirdi. Bu məqsədlə quzu yunundan, guzəmdən istifadə olunur. Keçənin salınmasından, onun texnologiyasından Azərbaycan etnoqrafiyasında qismən də olsa söhbət açıldığından, biz ondan geniş bəhs etməyəcəyik. Amma xatırımda qalan, yəni birbaşa iştirak etdiyim bəzi məqamları təsvir etməyə çalışacağam. Qonşuluğumuzda bütün bölgədə, hətta Qarabağın elat əhalisi arasında da öz ustalığı ilə tanınan Cəlil Sadiqov yaşayırdı. El arasında «Atıcı Cəlil» deyirdilər. Bir az hövsələsiz olsa da çox əxlaqlı, mənəviyyatlı, xüsusən sənətinə tələbkər adam idi. Olurdu ki, saatlarla dayanıb onun yay, toxmaq vasitəsilə guzəmi atmasına baxardım. Sanki yay oxuyurdu, hər toxmaq dəydikcə «ibə», «ibə» səsi çıxarır və yunu atırdı, atılan yun «kələf» adlanırdı. Əgər keçə güllü olacaqsə əvvəlcədən boyanmış yunlar karxananın üstündə quş, gül və s. rəsmi formasında düzəldilirdi. Sulanmış yun döşəli vəziyyətdə qalırdı. Bizim əsas gözləməmiz hər tərəfli möhkəm bərkidilib bir payaya (keçənin eninə uyğun bir şümal ağaca) dolanmış və iplərlə bərkidilmiş keçəni ayaqlamaq idi. Bu «keçənin bişirilməsi» adlanırdı. Beləcə çox həvəslə ayaqlaya-ayaqlaya, diyirlədə-diyirlədə onu o baş-bu başa aparırdıq. Keçə hazır olduqdan sonra yuyulub yenidən baxılıb sahibinə verilirdi. Son topladığımız məlumatlardan aydın oldu ki, nəinki bu bölgədə, ümumiyyətlə, Naxçıvanda keçəçiliklə məşğul olan yoxdur. Söhbət əsnasında onu da öyrəndik ki, Cəlil kişinin oğlu Adil Sadiqov bir vaxtlar atasına köməklik etdiyi üçün bu peşəyə yiyələnmişdir. Amma heç vaxt ayrıca olaraq həmin sənətlə məşğul olmamışdır.

Bir məsələni xüsusi qeyd etmək gərəkdir ki, keçəçilik böyük gəlir gətirə bilən sahələrdəndir. Xüsusən müasir dövrdə, turizmin inkişaf etdiyi bir vaxtda keçədən düzəldilmiş bəzəkli məişət əşyaları, baş geyimləri, gödəkcələr və s. diqqəti daha çox cəlb edir. Bunu qardaş Türkiyənin təcrübəsi də göstərir. Digər tərəfdən hazırda Naxçıvanda qoyunçuluğun güclü inkişafı bu sahənin və xalçaçılığın inkişafı üçün ciddi xammal bazasının olduğunu söyləməyə imkan verir.

Toxuculuq. Bölgədə qədim dövrlərdən başlayaraq yaranmış və geniş yayılmış məşğuliyyət sahələrindən biri toxuculuq olmuşdur. Etnoqrafik materiallara söykənərək demək olar ki, toxuculuq qadın peşəsi hesab edilməklə onların çöl-tarla işləri bitdikdən sonra, daha çox havanın soyuq vaxtlarında, ev şəraitində, əsas məşğuliyyət sahələri idi. Toplanmış məlumatlardan aydın olur ki, bölgə qadınları müxtəlif xalçalar, kilim, garbıd, cecim, palaz, süfrə və s. məişət üçün lazım olan əşyalar toxumuşlar. Yuxarıda adını çəkdiyimiz məmulatları toxunma texnologiyasına görə 2 yerə ayırmaq olar. El arasında «yer hanası» adlanan üsulla hazırlananlar- müxtəlif çeşidli cecim, palaz, süfrə. Bunların şalı yerdə, uzunluğu 6-8 metr olan xüsusi qaydada kücülənmiş hanalarda toxunurdu.

Yer hanası, ilin isti vaxtı açıq havada, soyuq olduqda isə geniş evlərdə və ya çardaqların altında qurulurdu. Hananı uzatmaq üçün dörd mix, çatma, paya, qorxuluq ipi, şiş, qılinc adlanan toxuculuq aləti və hazırlanmış ip gərək idi. Süfrə ancaq pambıqdan, cecim, palaz isə yundan və pambıqdan olurdu. Naxçıvanda ipəkçiliklə bağlı olaraq ipək cecimlər də toxunmuşdur.

Xalça, kilim, garbıd evdə, ilin isti fəslində çardaqda və ya hər hansı bir örtülü yerdə toxunurdu. El arasında bu «göy hanası» adlanırdı. Bütövlükdə hananın yanları, baş, ayaq ağacları «dəzgah» adlanırdı. Xalçalar ancaq yundan toxunurdu. Kilim, garbıdlar pambıqdan da ola bilərdi.

Yer hanasından fərqli olaraq xalçaların və güllü kilimlərin toxunması çox işçi qüvvəsi tələb edirdi. Çünki bunlar ilmə atmaqla toxunur. Saya garbıdlar adi taxta (toxunma forması) olurdu ki, bu da çox zəhmət tələb etmirdi.

Xalça və güllü kilimlərin toxunuşu çox işçi qüvvəsi tələb etdiyi üçün qonşu və qohum qızlar bir-birlərinə kömək edərdilər. Belə işlər haqqında deyirlər ki, işlə mənim üçün, öyrən özün üçün. Toplanmış çöl materiallarından bəlli olur ki, bölgədəki qızların əksəriyyəti 7-8 yaşlarından başlayaraq xalça toxumağı öyrənirdilər. Hər bir həddi-buluğa çatmış qız cehizliyi üçün lazım olan xalça, kilim, garbıdı özləri toxuyardı. Təbii ki, digər qız, gəlinlərin yardımını ilə. Xalçaların, kilimlərin yerli adları mövcud idi- göllü, quşlu, qızlı, qoç buynuzu, tısbağa, çaxmaqlı və s. adlar xalçanın üstündəki təsvirlərə görə idi. Xalçaların, kilimlərin qıraqlarından çərçivə toxunardı. Göllər romb formalı olmaqla ətrafına, içərisinə müxtəlif naxışlar salınırdı. Bəzən xalça göllərin sayı ilə adlandırılırdı.

Toxuculuqda müxtəlif formalı corab, əlcək və isti köynəklərin hazırlanması da xüsusi yer tuturdu. Toplanmış məlumatlardan bəlli olur ki, yaxın keçmişə qədər cinsindən və yaşından asılı olmayaraq hər kəs əldə toxunma corablar geyərdilər. Bu sənəti də bütün qızların bilməsi vacib idi. Xüsusən nişanlı qızlar bəy corablarını özləri toxuyardılar. Bu işlərlə daha çox qış aylarında məşğul olardılar. Müşahidələrimiz sübut edir ki, toxuculuq aran kəndlərinə nisbətən dağ kəndlərində daha çox inkişaf etmişdir.

Boyaqçılıq. Bu işlərlə peşəkarlar məşğul olsalar da kəndlərdəki yaşlı qadınların əksəriyyəti həmin işləri yaxşı bilirdilər, yəni yunu, pambığı təmizləyib darayan, əlçimləyən, əyirən, yumaq, mənik düzəldən qadınlar onları istənilən rəngə boyaya da bilərdilər. Rənglər yerli bitkilərdən hazırlansa da özgə yerdən də gətirilirdi.

Ümumiyyətlə, toxuculuq, əyricilik, yumaqlama, mənikləmə hər bir qızın öyrənəcəyi vacib sahələrindən idi. Toplanmış etnoqrafik çöl materiallarına söykənərək demək olar ki, corab, əlcək və bəzi isti köynəklər istisna olmaqla ənənəvi toxuculuq, boyaqçılıq üsulları, vərdisləri tamamilə aradan çıxmışdır. Bəzi yaşlı qadınlar müstəsna olmaqla əksəriyyət hana uzatmağı, küçüləməyi, toxumağı bacarmır. İndi qızlar toxuculuq alətlərinin tanımırırlar. Evlərimizdəki döşək kimi qalın keçələr, xalçalar, naxışlı cecimlər və palazlar sintetik, fabrikdə toxunmalarla əvəz olunmuşdur. Bizcə bu sənət sahəsini gücləndirmək üçün ciddi tədbirlər görülməlidir. İndi bir zamanlar toxuculuq sənətinin gözəl nümunələri olan xurcunlara, heybələrə, kisələrə, duz çuvallarına və s. ancaq muzeylərdə rast gəlmək olar.

4.4. Ovçuluq. Ərazinin aşağı zonası ovçuluq üçün əlverişli olmasa da Payız kəndindən yuxarı, yəni dağlıq zonada əhalinin əsas məşğuliyyətlərindən biri ovçuluq olmuşdur. Xüsusən qış fəslində kəklik ovlayardılar. Yaşlıların söylədiklərinə görə, kəklik ovu o qədər də çətin deyildi. Təzə qar yağanda, yəni qarın boş vaxtı bulaq başından, qayalardan kəklikləri uçururlar. Bunun üçün bir neçə nəfər müəyyən məsafədə dayanıb səs salmaqla, daş tullamaqla kəklikləri yerindən qaldırırlar, hər tərəfdən səs çıxarıldığı üçün kəkliklər qar olan sahəyə tökülürdü. Kəkliyin belə bir xüsusiyyəti vardır ki, gizlənmək üçün başını kola soxar. Belə bir vaxtda isə onlar başlarını qara soxarlar, bəzən bədənlərinin müəyyən hissəsi qarın altına girir. Səs eşitdikcə daha dərinə soxulmağa çalışırlar. Ətrafdan gələnlər həm onların izi ilə, həm də görünüşlərinə görə yaxınlaşıb sərbəst şəkildə kəklikləri tuta bilirdilər.

Müəyyən quşları isə tələ qurmaqla tuturdular. Şivlərdən ağzı nisbətən gen, oturacağı dar olan 60-70 sm dərinliyində, səbət formasında quş tələsi toxuyub ağaclardan asır və ya çölün quşlar uçan yerlərində müəyyən bir payaya bərkidirdilər. Təqribən insan boyunda olan belə

payarlara tülkü, çaqqal çıxa bilmədiyindən ora düşmüş quşa toxunmurdular. İçərisinə müəyyən yem qoyulmuş səbətlərin dibi elə idi ki, qanadlarını büküb ora düşən quş dib tərəfi dar olduğu üçün qanad açıb tələdən çıxa bilmirdi. Quşların çıxmasını çətinləşdirmək üçün səbətin içəri tərəfini daha da hamar edirdilər ki, quşların caynaqları ilişməsin. Quşların böyüklüyünə görə səbətlər fərqlənirdilər. Yəni kəklik, çöl toyuğu, sərçə və s. üçün səbətlər müxtəlif ölçülərdə olurdu. Hər bir ovçunun öz bərəsi- ov yeri var idi. Təkcə quş ovu deyil, qışda heyvan bərələrində dağ keçisi, dovşan, tülkü, canavar və s. ovlanırdı. Yaşlılarla söhbətdən bəlli olur ki, Lizbirt, Qaravuş tərəflərdə, xüsusən buradakı meşəliklərdə ayı olmuşdur. Bu haqda S.Babayevin əsərlərində də məlumat verilir (4, s. 174-176).

Odlu silahdan istifadə edilməsi ilə əlaqəli olaraq ovçuluq daha da güclənmişdir. Soruşmadan bəlli olur ki, ərazidə təkcə yerli əhali deyil, kənardan gələnlər də ovçuluq etmişlər. Toplanmış materiallara əsaslanaraq demək olar ki, əsil ovçular ilin müəyyən vaxtlarında əllərinə silah götürməzdilər. Onları nə dərəcədə məcbur etsələr də «indi ov etmək günahdır» deyib heç bir canlıya zərər verməzdilər. Qaydaya görə 7 böyük heyvan (dağ keçisi) ovlayan ovçuluğu tərgitməli idi. Eyni zamanda hər dəfə bəlli sayda kəklik, dovşan və s. ovlamaq olardı. Novruz bayramından payız girənə qədər hər cürə ov yasaq idi. Yazın əvvəli heyvanlar, quşlar bala üstə sayılardı. Sonrakı dövrdə heyvanların süd vermə, quşların balalarını yemləmə müddəti olduğundan onların ovlanması günah idi. Yaşlı bir ovçu ilə söhbət edərkən o, ovçuluğa tövbə etdiyini bildirdi. Nağıl edirdi ki, yazın əvvəlləri idi. Məkkəzdə, Qız qalasının yananda bir keçiye rastladım, keçi daşın arxasında dayanmışdı. Mən bir az da yaxınlaşdım, keçi qaçmırdı. Onun başını və qabaq ayaqları sərbəst görünürdü. Nişan alanda keçinin tərپənməməsi məndə şübhə yaratdı. Atəş açmayıb bir az da yaxınlaşanda qorxudan titrəməyə

başladım. Keçinin doğduğunu və mənə baxaraq ağladığını gördüm. Tüfəngi boşaldıb, lüləsindən tutub qayaya çırpıb qırdım.

Yaralı və kiçik balaları vurmaq olmazdı. Deyirlər ki, Payız kəndindən bir nəfər Çalxanda heyvan otararkən bir göyərçinə rast gəlir. Quş uça bilmirmiş, tutub evə gətirir. Göyərçini kəsib bişirir. İki gün sonra oğlu yıxılıb ağır xəsarət alır. Ümumiyyətlə, ovçu, yığıcı (meyvə, pencər yığan) ovunun, topladığı meyvənin, pencərin axırına çıxmamalı, kökünü kəsməməli idi. Buzqov kənd sakinləri Manaf kişi, Abbasəli kişi, Cilovxan kişi və başqaları danışdı ki, keçmişdə Ballı qayada, onun ətrafında, Lizbirtə və Qaravuşun qayalarında beçə vaxtı uçub getmiş bal arıları yuva düzəldib orada yaşayırmışlar. Deyirdilər ki, indi də belə olur. Arılar qurduqları yuvalarda, qayaların çatlarında, boşluqlarda o qədər bal toplayardılar ki, ilin isti fəslində onlardan bal axardı. Guya Ballı qaya da belə olmuşdur. Söyləyirdilər ki, ilin müəyyən vaxtında həmin yerləri bilən adamlar aparıb qayaların altına qab qoyarmışlar ki, daman balı yığsınlar. Arıların yerini bilənlər gizli saxlayırmışlar ki, ancaq özləri istifadə edə bilsinlər. Deyirdilər ki, bir nəfər payızın əvvəllərində belə bir yuva tapır. Evə qayıdıb bir qab aparır və asan yerdə olduğu üçün tüstü verib bütün arıları uzaqlaşdıraraq yuvanın ağzını açıb orada olan 8 şanın hamısını götürür. Evə qayıtdıqda atası soruşur ki, arılara qış ruzisi qoydun? Oğlan cavab verir ki, xeyir, mən yuvanı bütöv dağıtdım. Kişi bundan çox narahat olur və oğluna deyir ki, bunun bəlasını çəkəcəyik, arı müqəddəs heyvandı, gərək belə etməyəydin. Söyləyirlər ki, həmin il kişinin 20-ə qədər arı ailəsi, səbəti yaza çıxmamışdı.

Bölgədə yığıcılığın da geniş yayıldığını söyləmək olar. Biz bu ifadəni xalq arasında olduğu kimi veririk, yəni insanların ilkin məşğuliyyət forması olan bu sahə çox qədim zamanlardan formalaşmışdır. Üstündən min illər keçməsinə

baxmayaraq bu hələ də davam etdirilir. Başlıca fərq ondan ibarətdir ki, onların istifadə sahəsi genişlənmiş, saxlama şərtlərində dəyişikliklər olmuşdur. Hər şeydən öncə yığıcılıq ailələrin qış ehtiyatlarının hazırlanmasında və gündəlik tələbatlarının ödənməsində ciddi rol oynayır. Erkən yazda müxtəlif pəncərələrin çıxdığı vaxt aran bölgəsində şomu, qazayağı, qırxbuğum, dağlıq zonada əvəlik, ələyöz, çiriş, çaşır, cacıq, şomu, çoban kibridi və bir çox təbii pəncərələr yığılır. Onların bir qismindən gündəlik yemək, qovurmaq və s. kimi istifadə edilir. Qazayağı, əvəlik, ələyöz və s. qurudularaq satlığa çıxarılır və ya qışa saxlanır. Əvəlik və ələyöz saç formasında hörülür. Buna görə də «hörük» adlanır. Çaşır, baldırqan yaşıl vaxtı yeyildiyi kimi qış üçün duza (turşu) qoyulur.

Yığıcılıqda müxtəlif giləmeyvələrin toplanmasına da diqqət verilirdi- zirinc, yemişan, qoyungözü, dağ armudu və s. çox təəssüflə qeyd edilməlidir ki, indi bu kolların bir qisminin sayı olduqca azalmışdır. «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndə bölgənin dağlıq və dağətəyi zonalarında sumax yetişdirildiyi xəbər verilir. Lakin biz bütövlükdə bölgəni gəzərkən sumağa rast gəlmədik. Deməli, keçən müddət ərzində onun kökü tamamilə kəsilmişdir.

Müasir təsərrüfat həyatı ilə tanışlıq göstərir ki, təkcə sumax deyil ərazidə darı, gülül, mərcimək, paxla, çəltik və s. əkilməsi də ya tamamilə aradan çıxmış və ya azalmışdır. Bu siyahıya son dövrlərə qədər əkilən və sox faydalı olan pambıq və tütünü də əlavə etmək olar. Toplanmış çöl materiallarından bəlli olur ki, darı taxıla nisbətən daha məhsuldar olmuşdur. Bunu V.Qriqoryevin məlumatı da təsdiq edir. Həmin məlumata görə Naxçıvan dairəsində darının məhsuldarlığı buğdaya nisbətən 2 dəfə yuxarı olmuşdur (57, s. 86-87).

Bizcə heyvandarlığın və quşçuluğun inkişafında böyük rol oynaya biləcək darı əkininə başlamaq olar.

4.5. Ticarət. Əhalinin məşğuliyyətində və ailələrin dolanışığında ticarətin, yerli qaydada ifadə etsək, alverçiliyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Toplanmış etnoqrafik materiallardan bəlli olur ki, əhalinin müəyyən hissəsi əsasən bu işlərlə məşğul olmuşdur. Xüsusən kasıb təbəqənin, geniş torpaq sahəsi olmayanların əsas işi daşıqçılıq, yəni kiminsə taxılını, samanını və s. bu kimi məhsullarını çöldən (tarladan), xırmandan daşımaq. Bu işlər daha çox ulaq, qatır, öküz, az miqdarda at arabaları ilə həyata keçirilirdi. Belə adamlar «daşıqçı», «ulaqçı» və ya «arabaçı» adlanırdı.

Cəhri kəndi bölgənin əsas ticarət, alış-veriş mərkəzi idi. Kənddən satış üçün quru meyvə, taxıl, daha çox Duzdağdan çıxarılmış duz Dərələyəz, Kəlbəcər, Minkəd istiqamətində aparılırdı. İlin yay aylarında duz ticarəti daha da artırdı. V.Qriqoryev yazır ki, bu vaxt Qarabağdan gələn köçərilərin Salvartının, Əriklinin, Dərələyəzin yurdlarında yerləşməsi duza olan tələbatı daha da artırırdı (57, s. 17-18). Məhz bu vaxtlar adı çəkilən yollarla karvanlar Duzdağa duz aparmağa gəlirdilər. Eyni zamanda yerli alverçilər də deyilən yaylaqlara duz daşıyırdılar.

Adı keçən ərazilərdən heyvanat məhsulları, bal, toxuculuq məmulatları (xalça, kilim) alıb gətirirdilər. Quru meyvə, duz və s. ilə yanaşı Almalı, Ses, Sultanbəy, Tarp, Terp, Köçbəy və digər kəndlərə yaş meyvə- armud, ərik, bəzən qovun və s. aparılırdı. Satış pulla və ya natura formasında olurdu. Xalq arasında bu «tırnpa» adlanırdı. Tırnpaya görə mallar razılaşma əsasında dəyişdirilirdi. Məs.: 1 kq bala filan qədər arpa, buğda, pendir və s. Bu qayda ticarət bütün məhsullar üzrə olardı. Adı keçən dövrdə pul az olduğundan bu tip alver formasına üstünlük verilərdi. Deyirlər ki, duz çox baha olmuşdur. Xüsusən Kəlbəcəyə, Minkəndə əsasən duz aparılırdı. Təbii ki, bu ərazilərə quru meyvə, ərik, alça da gətirilirdi.

Alverçilər bir neçə nəfər birlikdə hərəkət edirdilər, yəni qafilə halında. Bunun bir sıra səbəbləri mövcud idi.

Yolun çətinliyi, xüsusən ilin soyuq aylarında qar-boran, yükün aşması, yolda canavarların hücumu, qaçaq- quldur, yolkəsənlərdən qorunmaq və s. Birlikdə gedənlər çalışırdılar ki, aparılan mal müxtəlif olsun ki, bir-birlərinə maneçilik etməsinlər. Lakin elə mallar vardı ki, onlara tələbat böyük olduğundan bir neçə nəfər birləşib həmin malları aparırdılar.

Dövrün alverçiliyində qonaqçı, yəni hər kəsin tanıdığı, düşəcəyi ev ciddi rol oynayırdı. Adətə görə düşdüyü evə, sahibinə xatir qonağa toxunmaz, onun malına xəyanət etməzdilər. Ev sahibi malın satılmasına kömək etdiyi kimi bu tərəfə gətirmək üçün lazım olan malın alınmasına da yardım göstərirdi. Olurdu ki, aparılmış mal, xüsusən quru meyvə, duz və s. nisbətən gec satılırdı. Onda bir kənddən digərinə aparırdılar. Bəzən malı qonaqçının evində qoyub qayıdırdılar ki, nə vaxt olsa satarsan.

Dağ kəndlərindən də alverçilər Cəhri kəndinə, Naxçıvan bazarına satlıq mal, xüsusən heyvan, gəbə, kilim, bal, yağ, pendir, müxtəlif pencərlər, qoz gətirərdilər. Buradakı qonaqçı gətirilən malların kənddə və ya şəhərdə satılmasına, lazım olan malların alınmasına köməklik göstərərdi. Bir sözlə alverdə qonaqçı əsas şərt idi. Qonaqçı qonağının, yəni alver üçün mal gətirənin canının və malının qoruyucusu idi. Bütövlükdə bunu kənd camaatı gözləyirdi.

1983-cü ildə Dərələyəzin Axta, Gömür, Kabıd zonasında material toplayarkən bir yaşlı adam mənə yaxınlaşıb soruşdu ki, oğlum, haradansan? Dedim ki, Cəhri kəndindən. Kişi məni qucaqlayıb: «Mənim qonağımızsınız» dedi. Sonra danışdı ki, bir dəfə əlim aşağı düşdü, 38 seçmə heyvanı satmaq üçün apardım Cəhriyə. Bu kəndə ilk dəfə idi ki, alverə gedirdim. Amma oradan gəlib bizdən heyvan almışdılar. Heyvan təzəcə çatmışdı kəndin mərkəzinə səs düşdü ki, bura baxan milis gəlir. Düşündüm ki, hər şey batdı. Çünki heyvanların içərisində qulağı sırğalı (deşikli) var idi. Bu vaxtı hündür, buxara papaq qoymuş bir kişi

yaxınlaşıb ətrafa toplanmış qəssəbkara dedi ki, adə, heyvanı bölüşdürüb dağıdın yaxın həyətlərə. Az bir müddətə heyvanlar yoxa çıxdı. Mənə isə: «Qonaq gəl çay içək, narahat olma»-dedi. Milis gəlib məndən «kimsən» deyə soruşanda həmin kişi: «mənim qonağımdır»-dedi. Bununla da məsələ bitdi. Mən düşündüm ki, ay Allah, milisdən qurtardım, amma heyvanlar getdi. Çay boğazımdan keçmirdi. Bir azdan milis gedən kimi, kişi orada olan qəssabları çağırdı. Sonra məndən soruşdu ki, neçə heyvanın var idi? Dedim ki, 38. Kişi qəssablardan hərəsinin neçə heyvan apardığını öyrəndi. Heyvanların sayı düz gəldi. Üzünü mənə tutub dedi: «Oğlum, heyvanlarının orta qiymətini de»- mən də fikirləşib orta qiymət dedim. Kişi ətrafdakılara «kimə nə düşüb qismətə, gedin pulları gətirin»-dedi. Bununla məsələ bitdi. Mən özüm qarışmadan hər şey həll oldu. Sonra ətrafdakılardan kişinin kimliyini soruşdum, dedilər ki, Kərbəlayi Ələkbərdir. İndi mənim cəhrililərə borcum var. İnsanlıq borcu, qonaq borcu. Bəli, qayda belə idi. Qonağı təhqir etmək, onu ələ vermək bütöv kəndə ləkə sayılırdı.

Alverçilikdə digər şərtlərdən biri malın keyfiyyəti, alverçinin əxlaqı idi. Əxlaq məsələsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. El arasında deyildiyi kimi «gözü dağınıq» və «yalançı» kimsəyə yer yox idi. Alverçilər daha çox kiminsə malını alıb satırdı, yəni çox az halda öz malını satanlar olurdu ki, onlar da alverçi adlanmazdılar. Alverçilər də öz növbəsində müəyyən qruplara ayrılırdılar- şor satan, bal satan, meyvə satan, taxıl satan, duz satan, heyvan satan və s. Bəziləri isə xırdavat satırdı. Bunlar «çərçi» adlanırdı.

Belə bölgünün təsiridir ki, kəndə səs düşərdi: Bal satan gəlib, meyvə satan gəlib və ya filan şey gətiriblər. Bu tip ayrılımlar birinin digərinə mane olmaması üçün idi. Alverin xüsusi qaydalarına əməl etmək əsas şərt sayılırdı. Heç təsadüfi deyil ki, bu ifadə al ver, yəni nəyi alırsansa əvəzinə deyilən qiyməti və ya malı ver. Alverçilikdə

kələkbazlıq, çəkiddə və ölçüdə aldatmaq qəti qadağan idi. Hər kəs satdığı malın keyfiyyətinə cavabdeh olmalıydı. Əgər hər hansı bir nöqsan varsa, deyilməli idi. Alverdə insaf deyilən bir mənəvi tərəfə ciddi diqqət verilirdi. «Alanda da, satanda da insafı əldən vermə» ifadəsi əsas götürülürdü. El arasında deyirdilər ki, «satanda alıcı ol, alanda satıcı» və ya «alıcının gözü tərəzidə olar», satanda alıcı olmaq o deməkdir ki, müştəriyə zay mal verməyəcəksən, onu aldatmıyacaqsan. Özün-özünlə alver etmiş kimi olacaqsan.

5. YAŞAYIŞ EVLƏRİ VƏ KÖMƏKÇİ TİKİLİLƏR

Etnoqrafik araşdırmalarda ciddi diqqət verilən məsələlərdən biri ənənəvi yaşayış evlərinin tədqiq edilməsidir. Aparılmış arxeoloji qazıntılar və mövcud yerüstü materiallar sübut edir ki, tarixən bu bölgədə evlər əsasən 1 mərtəbəli və ya kürsülü olmuşdur. Evin himi möhkəm olsun deyə bərkə çıxana qədər qazılır, sonra çıxmış torpaq su ilə isladılaraq himə verilir. Torpaq himə verildikcə onun içərisində qarışdırılır. Him dolduqca palçıq qatılaşır və ayaqlanır ki, yetişsin, arada xam torpaq qalmasın. Elə ki, him tamam doldu, onu çatlayana qədər (him istinin təsiri ilə çatlayır) gözləyirlər. Belə gözləmə «himin oturması» adlanır. Əgər him oturmasa sonradan onun üstünə yük gələndə divarda çökmələr olur. Him daha bərk olsun deyə onun içərisinə daş düzərdilər.

Evlər tikilərkən təbii-coğrafi şərait nəzərə alınır. Çünki Naxçıvan ərazisində kəskin kontinental iqlim şəraiti olduğundan divarların qalınlığı, tikinti materialları elə seçilir ki, evlər qışda isti, yayda sərin olsun. Buna görə daha çox möhrə evlərdən istifadə edirdilər. Tarixi mənbələrə söykənərək demək olar ki, bu bölgədə möhrə evlərdən İlk Tunc dövründən istifadə edilmişdir (13, s. 16-17). Möhrə, xüsusi qaydada hazırlanmış, ayaqlanaraq yetişmiş palçıqdan, bu işi bilən ustalar tərəfindən qoyulurdu. El arasında bu «möhrə qoyma» və ya «möhrə çırpma» adlanırdı. Möhrə palçığı hazır olduqdan sonra möhrəçi şəyirdi ilə birlikdə divarın bir küncündən başlayaraq aşağı hissədə 1 metrə qədər qalınlığı, təqribən 60-80 sm hündürlüyündə, düz divar formasında palçığı çırpırdı. Bəziləri bunu hörgü kimi təqdim edir. Lakin bu hörmək deyil. Məhz şəyirdin hazırlayıb xüsusi bellə möhrəçiyə verdiyi palçığın çırpılmasıdır. Yetişmiş palçıq ustaların dili ilə desək: «saqqız kimi» olurdu. Ona istənilən formanı vermək mümkün idi. Usta həmin palçığı çırparaq divar

əmələ gətirir və hər dəfə əyri- əskiyini «şətə» adlanan alətlə qaşıyaraq düzəldirdi. Sonra taxta mala, bəzən əli ilə hamarlayardı. Bu qayda ilə birinci cərgə bitdikdən sonra möhrənin qurumasını, çatlamasını gözləyərdilər. Quruduqdan sonra vəziyyətdən asılı olaraq yastı daşlarla, çiy kərpiclə və ya ağacla bir cərgə gedərdilər. Bu çatlamış divarları bərkitmək və gələcəkdə evlərin bütövlükdə çatlamasının qarşısını almaq üçün idi. Ən etibarlı üsul divarın üstündə qələmə ilə bərkitmə sayılırdı. Bundan sonra ikinci cərgə (kürsü) çırpılırdı, ikinci cərgə bitdikdən sonra divarın üstü yenə də bir cərgə bərkitilib üçüncü cərgə düzəldilirdi. Evin hündürlüyündən asılı olaraq 3-4 kürsü, cərgə olardı. Möhrə yuxarı qalxdıqca qalınlığı azalardı. Əgər aşağı hissədəki qalınlıq 1m idisə, baş möhrəyə (el arasında sər möhrə) qədər qalınlıq 60 sm qədər olurdu. Möhrə divarlar o qədər möhkəm olurdu ki, onları sökmək çox çətin idi. İndi də el arasında çətin sökülən divar haqqında- «elə bil möhrədir» deyilir.

Digər evlər çiy kərpicdən tikilən evlərdir. Müxtəlif ölçülü kərpicdən tikilən belə evlərin himi möhrə evlərininki kimi hazırlanır. Bir məsələni qeyd etmək gərəkdir ki, sor torpaqlarda, sututarlarda evlərin özülü yerdən 60-80 sm hündürlükdə daşla hörülürdü. Ümumiyyətlə, çiy kərpiclə hörülmüş evlər həm xarici görünüşü, həm də ölçülərinə görə fərqlənirdi. Arxeoloji materiallara əsaslanaraq demək olar ki, çiy kərpicdən tikinti materialı kimi istifadə edilməsi qədim dövrlərdən bəlli olmuşdur. Bölgənin dağ və dağətəyi kəndlərində dağ daşından tikilmiş evlər mövcud olmuşdur. Qeyd edək ki, bu ənənə son illərə qədər davam etməkdədir.

Yaşayış məskənlərindən az miqdarda bişmiş kərpic aşkar olunması ondan tikintidə geniş istifadə edilmədiyini söyləməyə imkan verir. Eyni tikililəri daşdan tikilmiş evlərlə də bağlı söyləmək olar. Təbii ki, evlərin əksəriyyəti daşdan tikilmiş olsaydı hazırki yaşayış məskənlərində onlara, yəni daşlara daha çox rast gəlinərdi. Lakin evlər daşdan

tikilməsə də onların da himində və yerdən 60-80 sm hündürlüyündə daşdan istifadə edilmişdir.

Evlərin quruluşuna gəlincə bir sıra yaşayış məskənlərində onların yerləri indi də izlənməkdədir. Əsasən dördbucaqlı olan belə evlər istifadə vəziyyətinə görə bir neçə yerə ayrılmışdır. Naxçıvanda ənənəvi evlərlə bağlı M.Nəsirlinin və D.Məmmədovun əsərlərində geniş bəhs olunmuşdur (62; 35)

Ənənəvilik prinsiplərinə əsaslanaraq keçmişdə də böyük ailələrin yaşadıkları Külfət evi, Qara dam və digər böyük evlərin mövcudluğunu söyləmək olar. Belə evlər bir neçə dirəkli olmaqla adətən kvadrat formalı idi. Bir qayda olaraq evlərin mərkəzində təndir qoyulur. Təndirin üstündən isə evin damından baca açılırdı. Baca təndirin tüstüsünün çıxması, eyni zamanda işıq düşməsi üçün idi. Böyük «Qara dam»larda divarın yuxarı hissəsindən kiçik gözlük (pəncərə əvəzi) qoyulardı. Evlərin divarlarında bir neçə taxça düzəldilirdi. Taxçalar müxtəlif əşyaların yığılması üçün idi.

Digər ev tipi «kürsülü evlər» idi. Yəni ev yer səviyyəsindən 1 metrə qədər hörüldükdən sonra içərisi torpaqla doldurulurdu. Belə evlərin qabağında çardaq düzəldilirdi. Kürsülü evlər möhrə, daş və ya çiy kərpicdən olardı.

XIX əsrin sonu XX əsrin ortalarına qədər xarakterik olan evlər «qəfəxanalı ev»lərdir. Bu tip evlər iki formada idi: bir otaqlı, iki otaqlı. Bir otaqlı evlər- adətən uzununu 5-8, eni 3-3,5 metr olmaqla yanında eni 2-2,5 metrə olan və «qəfəxana» adlanan evlər üstünlük təşkil edirdi. Qəfəxanalardan daha çox mətbəx məqsədilə istifadə olunurdu. Belə evlərdə əsas giriş qapısı Qəfəxanaya olurdu. Otağın qapısı isə Qəfəxanaya açılırdı. Əhalinin vəziyyətindən asılı olaraq iki otaqlı qəfəxanalı evlərə üstünlük verilirdi. Yəni qəfəxanadan hər iki otağa qapı olurdu. Giriş qapısı isə qəfəxanaya idi. Qəfəxanalı evlər

əsasən buxarı vasitəsilə qızdırıldığından onlarda təndir qoyulmazdı.

Varlıların evləri bir qayda olaraq zirzəmiyə olmuşdur. Zirzəmiyə evlərin aşağı hissəsi, zirzəmiyə yer səviyyəsindən 2-2,5 metrə qədər hündürlükdə olurdu. Bu evlər də bir neçə formada tikilirdi. Daha geniş yayılan forma həyətin giriş qapısının (küçə qapısı) zirzəmidən qoyulduğu evlərdir. Girişin hər iki tərəfində köməkçi binalar tikilir. Üst qatda isə yaşayış evləri düzəldilir. Bu tip evlərin bir forması da evin qabaq tərəfində, eyvanın aşağısında düzəldilmiş zirzəmilərdir. Belə evlər adətən dağ və dağ ətəyi ərazilərdə olurdu. Yəni təpənin döşündə tikilmiş evin qabağında zirzəmi düzəldilirdi. Əhəlinin vəziyyətindən asılı olaraq kiçik evlər-daxmalar, qazmalar və s. mövcud idi.

Formasından asılı olmayaraq bütün evlərin damı tirlər və çiliklərdən düzəldilməklə yastı formada olurdu. Böyük evlərdə atmaların (tirlər) çatması üçün evlərin ortasından dirəklər vurulur və ağaclar dirəklərin üstünə atılmış tirlərin üstünə qoyulurdu. Beləliklə evin möhkəmliyi təmin edilmiş olurdu. Atmalardan və çiliklərdən sonra bir qayda olaraq el arasında gəngiz, gəvən adlanan tikanlı bitki döşənir, onun üstündən qamış verilirdi. Tikanlı bitkiləri döşəməkdə başlıca məqsəd gələcəkdə evin pərdisində siçan və ya ilanların olmaması idi. Çünki alt qatdan, qamış, verildikdə onlara rast gəlinirdi. Üst qatdan qamışın verilməsi isə «moru»nun evin içinə tökülməməsi üçün idi. Yanlış olaraq bəzi etnoqrafik ədəbiyyatda morunun xüsusi torpaqdan, hətta gildən hazırlandığı qeyd edilir. Bunun heç bir əsası yoxdur. Bəzən moriya qəzil qatıldığı da yazılır. Belə yazıları oxuduqda müəlliflərin xalq məişətini zəif bildikləri, təndir palçığı ilə hörgü, moru, suvaq məsələsini qarışdırdıqları aydın olur. Evlərin üstünə «moru» tökəndən sonra möhkəm ayaqlanır. Moru bərkiyib çatladıqdan sonra onun üstündən suvaq çəkilir. Suvaq xüsusi qaydada hazırlanır. Qazılmış torpağa saman qatılır, sonra su

buraxılır. Torpaq tam islandıqdan sonra yenidən saman qatılıb qarışdırılır və ayaqlanır. Gərək elə ola ki, saman palçıqın içərisində itə. İsti havada tez-tez çevrilən və bir neçə gün qalan suvaqdan xüsusi iy gəlir. Bu vaxtı deyirlər ki, suvaq yetişib. Hazırlanmış palçıq suvaqçı tərəfindən maili olaraq verilmiş morunun üstündən çəkilirdi. Evin üstünə suvaq çəkməyin çətinliyi ondan ibarət idi ki, naşı adam malanın ağzını çıxara bilmədikdə xətlər əmələ gəlirdi. Həmin xətlər gələcəkdə suyun axmağına mane olurdu. Digər tərəfdən belə suvaq tez çatlayırdı. Suvaq çəkildikdən sonra evin böyüklüyündən asılı olaraq bir neçə novdan (el arasında şorlan, şorlatan) qoyulardı. Su yaxşı axsın deyə evin üstündə suvaqla balıqbeli adlanan nisbi hündürlük yaradılırdı. .

Suyu buraxmaması üçün suvaq çatladıqdan sonra evin üstünə narın torpaq (yol torpağı) verirlər. Onun üstündən isə duz səpilir ki, ot göyərməsin. Ordubad bölgəsində evin üstünü dam daşı ilə bərkidirdilər. Bu zonada isə ancaq ayaqlamaqla bərkitmə var idi. Bir qayda olaraq evlərin üzləri Qiblə istiqamətinə qoyulurdu. Təbii ki, bu məsələdə yerin quruluşu da əsas götürülürdü. Dağ kəndlərində evlər təpələrin döşlərində salındığından müxtəlif istiqamətli olardı.

Evlərin dam örtüyündən danışarkən bir məsələni qeyd etmək istərdik. Cəhri kəndi ərazisində araşdırmalar apararkən Kəndtəpə, Daşbənd və bu ətrafda arxların yarğanladığı sahələrdən yüksək səviyyədə hazırlanmış çox sayda kerəmitin əldə edilməsi burada mövcud olmuş yüksək mədəniyyətdən, onlardan örtük məqsədi ilə istifadə edildiyindən xəbər verir.

Evlərin daxili quruluşuna gəlinə burda daha çox gündəlik lazım olan əşyalar ətrafdakı taxçalarda, az bir qismi evlərdə isə rəflərdə (irəf) yerləşdirilirdi. Rəfə daha çox çini- çanaq qoyulardı. Toplanmış materiallardan bəlli olur ki, ailənin qış ruzisi də evdə saxlanılırdı. Qara damların bir

tərəfində taxılın artığını saxlamaq üçün quyu düzəldilirdi. «Buğda quyusu» adlanan həmin quyular suvanırdı. İmkani olanlar onları əhəng-gəc ilə gəcxəc edirdilər. Ehtiyat un isə evin bir tərəfində, ağacdan düzəldilmiş «unluq»larda saxlanırdı. Təbii ki, bu daha çox imkansız, tək evli ailələrə aid idi. Köməkçi evləri və zirzəmiləri olanlar ərzaqları həmin yerlərdə saxlayırdılar. Evin içində taxıl quyularının olması daha çox onun qorunması ilə bağlı idi.

Evləri işıqlandırmaq üçün püsüs, «ördək çıraq» adlanan saxsı çiraqlardan istifadə edilirdi. Belə çiraqların yağdan deyilən hissəsinə gənəgerçən yağı tökür, lülək hissəsindən pambıqdan eşilmiş piltə qoyurdular. Yağ çəkən piltəni yandırırdılar.

Evlərin quruluşundan danışarkən köməkçi binalara da diqqət yetirmək lazımdır. Bütün ailələr üçün tövlə, samanlıq, təndirdamı vacib sayılırdı. «Əl damı» adlanan bina yaşayış evinə bitişik olub müxtəlif təsərrüfat alətlərinin, artıq ərzağın və s. yığılması üçün istifadə edilirdi. Adından da göründüyü kimi, ələ gələn şeylər ora yığılırdı.

Nisbətən geniş həyətlərdə tövlə, samanlıq yaşayış evindən aralı salınırdı. Hətta xüsusi çəpərlə həyətdən ayrılırdı. Belə yer el arasında: «Tövlə, samanlıq həyəti» adlanırdı. Samanlıqlardan fərqli olaraq tövlələr çox hündür olmamaqla arxası küçəyə, üzü həyətə doğru tikilərdi. Həm isti olması, həm də oğurluqdan qorumaq üçün divararı enli edilirdi. Böyük tövlələr dirəkli olmaqla heyvanlara görə bölünürdü. Hətta keçilər qoyunlardan ayrılırdı. Heyvandarlar deyirlər ki, keçilər qoyunları vururlar. Ona görə arakəsmə edilirdi. Qaramalın sayına uyğun olaraq ayıca hissə (divarla ara kəsmə) düzəldilirdi. Lakin qışın sərt keçməsi ilə bağlı olaraq arakəsmə çox hündür edilmirdi ki, tövlə qıza bilsin. Ancaq istilik elə səviyyədə olmalıdır ki, heyvanlar tərləməsinlər. Əgər tövlədə su və ya malın zibili donmurdusa, deməli, tövlə istidir.

Təndirəsər, «təndir damı», «təndirbaşı» adı ilə bilinən tikil demək olar ki, bütün həyətlərdə vardı. Təndirəsər tikilərkən tüstünün çıxması nəzərə alınırdı. Əslində bu tikil mətbəxi də əvəz edirdi. Burada qoyulmuş böyük təndirdə çörək bişirilir (yapılır). Böyük təndirlər 10-15 gündə bir dəfə yandırılırdı. Gündəlik xörək bişirmək üçün ocaq, həmçinin lazım olanda «bala təndir» də təndirəsərdə yerləşirdi. Xörək, çörək və lazım olan şirniyyat burada hazırlansa da ərzaq təndirəsərdə saxlanmazdı.

Təndirəsəri təmiz saxlamaq əsas şərtlərdən biri idi. Bura ailənin ocağı, süfrətabağı açılan yeri sayılırdı. Təndirəsər bir növü qadınların toplaşdığı yer idi. Təndirəsərlərlə bərabər aran zonasında su quyuları da həyətdə ciddi qorunan yerlərdən idi.

Cəhri, Nəzərabad, Didivar kəndlərində həyətlər demək olar ki, hasara alınırdı, yəni hər tərəfinə hündür divar çəkilib bir giriş qapısı (hasar qapısı) qoyulardı. Divarların hündürlüyü həyətin yerləşməsinə görə fərqlənirdi. Belə ki, el yolları keçən tərəfdən divarı hündür edirdilər. Deyirdilər ki, gərək atlı adam keçərkən həyəti görməsin. Qonşu ilə aradakı divar adamboyu olurdu. Küçəyə heç bir pəncərə qoyula bilməzdi. Bəziləri bunu daha çox islamla bağlamağa çalışırlar. Əslində Cəhri, Dəstə, Vənənd, Nehrəm, Sədərək və s. bu kimi böyük kəndlərdə hər məhəllə bir qaladır. Atının keçə biləcəyi bütün tərəflər hündür divardır. Bir növü məhəllə qala divarının içərisindədir. Qonşular arasındakı divar haqqında deyilirdi ki, divar abırdır. Divar çəkilməsinə baxmayaraq qonşuların arasında ensiz keçid olurdu. Qonşular bir-birinə istədikləri vaxt gedib gələrdilər. Qonşu ilə aranı tam kəsmək günah sayılırdı. Belə kiçik qapılar «dəlpəcə» adlanırdı.

Həyətləri qorumaq üçün mütləq it saxlanardı. Çox gedib-gəldikləri üçün it qonşuları tanıyar və onları ev sahibi hesab etdiyindən zərər verməzdi. Bir məsələni də qeyd etmək ki, heç kəs itini açıq saxlamaz və küçəyə buraxmazdı.

Bunun təsiridir ki, el arasında deyirlər: «Adam həyatında it saxlayanda da bir abırla saxlayar».

Önəm verilən məsələlərdən biri evlərin qızdırılmasıdır. Evlər əsasən təndir və buxarılar vasitəsi ilə qızdırılırdı. Buxarıdan ilin soyuq fəslində xörək bişirmək, su qızdırmaq üçün istifadə edilirdi. Qara damları, külfət evlərini təndir vasitəsi ilə qızdırırdılar. Təndirlər hər səhər yandırılır, tüstü çəkildikdən sonra təndirin ətrafı döşənilir, kürsü qurulurdu. Ailə üzvləri kürsünün başına toplaşır. Kürsü bir növ stol idi. Kürsü yorğanının üstündən cecim salınırdı. Axşam ailə üzvləri kürsünün başında, kürsü yorğanını üstlərinə çəkərək yatardılar.

Ailədə evli övladlar olduqda evdəki dirəklərin arasında palaz, cecim və ya xalça vasitəsi ilə arakəsmə edilir. Buradakı bala təndirə köz tökülüb kürsü qurulur. Gənc ailə burada yatırdı. Qəfəxanası olan buxarılı evlərdə isə evlərin qapısı açıq qoyulur və buxarı yandırılır. Eyni zamanda ayrı-ayrı otaqlarda da buxarı olurdu. Varlı ailələrdə evlərə manqal qoymaq da olurdu. Təbii ki, bütün bunlar müxtəlif formalı sobalar çıxana qədər idi.

Biz qonaq evlərindən, qonaq yorğan döşəyindən ayrıca bəhs etmək istərdik. İmkan daxilində hər bir evdə qonaq üçün ayrıca otaq nəzərdə tutulur və «qonaq otağı», «qonaq evi» adlanırdı. Qeyd edək ki, bu ifadə indi də qalmaqdadır. Həmin otaqda qonağa lazım olan yorğan-döşək, vacib ləvazimat qoyulurdu. Kiminsə ayrıca qonaq otağı olmasa da mütləq qonaq yorğan-döşəyi olardı. Ən gözəl, təmiz əşya, ən ləziz yemək qonağa ayrılırdı. Yaşlı qadınlardan biri gileylənərək deyirdi ki, bu dəmir atlar (maşınları nəzərdə tuturdu) bizim qonaq evlərimizi, qonaq yorğan-döşəyimizi məyus edib. Qonaq evlərimizə qoyduğumuz səliqə səhman itib. İndi uşaqlar ora girib zibilliyə bilirlər. Qonaq otağının adı qalıb. Qonaq gələndə səliqə-səhmanımızı göstərərdik, taxça-boxçanı açıb bir matah ortaya qoyardıq. Qadının evdarlığı, qonağı

qarşılayıb yola salmaqla bilinərdi. Bəli, «Kitabi- Dədə Qorqud»da belə idi- əsl qadın qonaq qarşılamaqla bilinərdi (22).

Ev avadanlığı. Ev avadanlığı o qədər də zəngin deyildi. Ailə üzvləri üçün zəruri olan mətbəx əşyaları, saxsı və ağacdan hazırlanmış müxtəlif formalı əşyalar, mis qazan, tava, sini, aşsüzən, müxtəlif su parçları, badyalar, ləyənlər, məcmeyilər, aftafa-ləyən, saxsı çölmək, kasa, səhəng, bardaq, təşt, lüleyin, eyni zamanda daş alətlər, su daşları, əl daşları, duz, ədviyyat və s. döymək üçün kiçik dibək daşları və s. olurdu.

Müəyyən qism döşənək- palaz, xalça, keçə, kilim, garbıd və cecimlə bərabər, marfac, heybə, duz çuvalı, yataq dəsti, yorğan-döşək, yastıq olurdu. Təbii ki, bu sayılanlar zəruri əşyalar idi. Bir çox ailələrdə yuxarıda sayılanların hamısı olmurdu. Bəzən ailə o qədər kasıb olurdu ki, el arasında deyirdilər: «bir həsirdi, bir də Məmmədnəsir, yan bacadan yellər əsir».

Bunun əksinə varlı ailələrin evləri çox zəngin olmuşdur. Belə ailələr haqqında: «Alaxana-balaxanası, top dağıtmaz evi var», «xalçası, kilimi, gəbəsi yıxılsa adamı basar», «rəfləri, taxçası, boxçası dolu» və s. deyirlər.

Müqayisələr apararkən daha çox ənənəviliyə diqqət yönəltməyə çalışdıığımızdan müasir məişətdən, evlərin quruluşundan bəhs etməyəcəyik. Bizcə, gələcəkdə bunlar ayrıca olaraq tədqiq edilməlidir.

6. MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT

6.1. Qədim inam yerləri: İnam yerlərini öyrənərkən bir məsələ xüsusilə qeyd edilməlidir ki, bölgə əhalisinin əsas ziyarətgahı «Əshabi-Kəhf» sayılır. Eyni zamanda Nehrəm İmamzadəsi, Ərməmməd və Ərəfsə pirlərinə ziyarətə gedirlər. Ümumi ziyarətgahlarla bərabər hər bir kəndin özünəməxsus pirləri vardır. Cəhri kəndində əsas ziyarətgah Qaş piri sayılır. Xalq arasında və mənbələrdə İsfəndiyar piri kimi tanınan ziyarətgah Cəhri kəndinin qərbində Qaş adlanan dağ silsiləsinin ətəyindədir. Ziyarətgahın girəcəyi dar olduğundan insanlar bura tam əyilmiş vəziyyətdə daxil olurlar. Üst tərəfdən qopub düşmüş daşlar girişi çətinləşdirməklə keçmişdə onun geniş olduğunu sübut edir. İçərisinə doğru hərəkət etdikcə giriş asanlaşır. Bir neçə metrdən sonra mağaranın içərisi genişlənir. Yəni insan sərbəst hərəkət edə bilər. Mağaranın ortasında çox böyük olmayan qara daş var. Bura gələnlərin əsas məqsədi də həmin daşı ziyarət etməkdir. Ziyarətin dəqiq günü və vaxtı yoxdur. Son dövrdə bura gələnlərin sayı xeyli artmışdır. Lakin ən sıx ziyarət günü Məhərrəmlikdə, Aşura günü və Axır çərşənbədədir.

Yazılı kitabəsi olmadığından abidə, onun dövrü haqqında heç bir rəsmi məlumat söyləmək mümkün deyil. Lakin bir həqiqət vardır ki, mağara formalı olması, buradakı daşla bağlı inam onun çox qədim zamanlardan müqəddəs olduğunu söyləməyə imkan verir. Bu cür ziyarətgahların yaşı min illərlə hesablanmalıdır. Çox dinlər, inamlar gəlib keçib. Amma buradakı inam sabit qalıb-Allahın yaratdığı möcüzəyə, onun göydən göndərdiyi hesab edilən qara daşa inam.

Bir qəribəliyi də var bu pirin. Xalq arasında olan rəvayətə görə həmin qara daşı iki qara ilan qoruyur. Deyirlər ki, onlar daima daşın yanında olurlar. Hər ikisi

olmasa da onlardan biri qıvrılıb daşın yanında və ya ətrafda yatır. Ziyarətçilər bura daxil olarkən çəkilib gedirlər. Bir neçə nəfər şahidlik edir ki, onlar içəri girərkən ilan yanlarından süzüb eşiyə çıxmışdır.

Bir maraqlı məqamı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Hələ bu günə qədər kimsə burada ayrı ilan görməyib. Hansı ki, yayın qovrucu istisində bu mağara, oradakı döşəkcələrin altı onlar üçün əlverişlidir. Ətrafda isə «qır ilanı» deyiləni, boz rəngli gürzələr vardır. Xalq arasında bunu belə izah edirlər ki, qara ilanlar müqəddəs qara daşı qoruduqları kimi zəhərli ilanların da bura girməsinə imkan vermirlər. Və bunu da deyirlər ki, ocaq ilanları olan yerdə zəhərli ilanlar ola bilməzlər. Məhz bu xüsusiyyətlərinə, həmçinin kimsəyə zərər vermədiklərinə görə onları öldürmək günah sayılır.

Maraqlıdır ki, bura daha çox yad edilmək üçün ziyarət olunur. Elə bir rəsmi ritual yerinə yetirilmir. Əvvəllər bura qurbanlıq məqsədi ilə daha çox ev quşları gətirilərdi. Bu isə daha qədim inanlar sistemində söykənməklə uzaq keçmişə bağlanır. Adət indi də qalmaqdadır. Lakin son dövrlərdə bura qurbanlıq olaraq xırdabuynuzlu heyvan da gətirilir.

«Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndə bura İsfəndiyvr zaviyəsi kimi təqdim edilərək yazılır ki, bu zaviyə İbadullanın ziyarətگاهıdır. Yay günləri buraya qurbanlıq gətirib kəsilərək, kasıb camaata sədəqə verildiyini kənd əhalisi xəbər verdi. Bu qayda dəftərdə qeyd olundu. Kitabda ziyarətگاه İsfəndiyar zaviyyəsi vəqfi kimi verilir (37, s. 122-123). Əgər bura XVIII əsrin əvvəllərində zaviyyə adlandırılıbsa, onun vəqf torpaqları, mülkü olubsa, deməli, əvvəlki dövrlərdən ziyarətگاه kimi tanınmışdır. Bəlkə də hansısa övliya və övsiyaların zahidlik məqamı, sığınacağı olmuşdur. Hacı Fəxrəddin Səfərli ziyarətگاهı Əhməd Əhsaninin yolunu davam etdirən «Şeyxlər» təriqəti ilə əlaqələndirir və yazır ki, XIX

əsrdə də kənddə mövcud olan İsfəndiyar zaviyəsindən şeyxlər öz ideyalarını yaymaq üçün istifadə etmişlər (42, s. 173). İndi də Cəhri kəndində ailədə keçimsizlik və ya yaşlı qadınları incidəndə onlar deyirlər ki, mənim əlacım yoxdur, gedib Qaş pirində qalacağam. Deməli, Qaş piri qədimdən tənhalərin, kimsəsizlərin, ayrılıqda ibadət edənlərin, tənhalığa çəkilmişlərin, dərvişlərin məqamıdır. Bütün bu mülahizələrə, düşüncələrə sonrakı araşdırmalar nəticəsində qəti cavab vermək olar.

Xalq arasında mövcud olan bir rəvayətdə deyilir ki, bir zamanlar Qaşın ətəkləri meşəlik imiş. Meşənin ortasında indiki mağara varmış. Arazın o tayında İsfəndiyar adlı mərd, cəsur oğlan ağasının qızına vurulur. Onlar bir-birini sevirlər. Lakin bilirlər ki, qızın atası onların evlənməyinə icazə verməyəcək. Onlar öz məmləkətlərindən qaçıb bu dağlara, meşəyə və mağaraya sığınırırlar. Qızın atası bundan xəbər tutur. Axtara- axtara gəlib mağaranı tapır və İsfəndiyar döyüşərək həlak olur. Qız isə mağaraya girib Allaha yalvarır ki, onu daşa çevirib İsfəndiyara yoldaş etsin. Allah onun arzusunu eşidib qızı qara daşa döndərir. Bu hadisədən qorxuya düşüb İsfəndiyarı öldürüldüyü yerdə dəfn edirlər. Olanları eşidən xalq mağaranı ziyarətgaha çevirir. Deyirlər ki, həmin qəbir keçən əsrin 40-cı illərinə qədər qalırmiş. Zaman keçdikcə ziyarətgahın nüfuzu daha da artır, Ora ümüdsüzlərin mənəvi sığınacaq yerinə çevrilir.

Buradakı daşaçevrilmə inamı Naxçıvanın ayrı-ayrı bölgələrindəki bu tip inamlarla üst-üstə düşür. Xüsusən, Əshabi-Kəhf mağarasındakı zülmədən qaçanlarla məhəbbəti uğrunda bura sığınan iki gəncin həyatlarındakı oxşarlıqlar diqqəti cəlb edir.

Bu gün pir susuz bir ərazidə, Cəhri kəndindən aralı yerləşsə də keçmişdə Cəhriçayına qədər pirin şərq və cənub-şərq insanlarn sıx məskunlaşdığı ərazilərdən olmuşdur. İndi də qismən fəaliyyət göstərən, başlanğıcını

Çalxan dağının dibindən götürən Xaraba Peşov arxı ziyarətgahın yaxınlığından keçməklə böyük bir ərazini suvarmışdır. Bundan bir az aşağı Peşov və Orta arxlar keçir. İndi də xalq arasında Gölyeri adlanan ərazi ziyarətgahın yaxınlığında yerləşir. Ziyarətgahın yerləşdiyi ərazidən müxtəlif dövrlərə, əsasən orta əsrlərə aid çoxlu keramika məmulatı vardır. Ətrafa xeyli miqdarda tikinti daşlarının tökülməsi keçmişdə burada binaların olduğunu söyləməyə imkan verir. Deməli, bura çox qədimdən Kazımxan təpəsindən, Binətəpəsi, Qoşatəpə, Tülkütəpə, Kəndtəpə, Daşbənd, indiki Cəhri kəndi və Işıqlar ərazisində məskunlaşmış əhalinin əsas ziyarətgahı olmuşdur. Qeyd edək ki, bununla yanaşı hər yaşayış məntəqəsinin özünəməxsus piri də vardır. İndi də Işıqlarda, İydəlidə pır deyilən yerlər vardır.

Bölgədə, xüsusən Nəzərabad və Didivar kəndinin əhalisi arasında müqəddəs ocaqlardan biri Didivar piri. Xalq arasında olan rəvayətə görə Qaş piri ilə Didivar piri bacıdırlar. Son illərdə Didivar pirində əsaslı təmir işləri aparılmışdır. Qeyd edək ki, bu pır istisna olmaqla Cəhriçay dərəsindəki pirlərin heç biri təmir edilməmişdir. Payız kəndindəki pirdə bir müqəddəs qadının qəbri olduğu söylənir. Yerli camaat hər bir niyyət üçün bura gəlir.

Qədim tarixə malik olan pirlərdən biri Aşağı Buzqovla Yuxarı Buzqovun arasında, yolun sağ tərəfində, dağın altındakı mağara tipli ziyarətgahdır. Burada müxtəlif inanlara əməl edilir. Xüsusən dağ, ağac və su inamı geniş yayılıb. Təbiliyi, Əshabi-Kəhfdəki kimi su ilə bağlılığı, ətrafda müxtəlif ağac və kolların olması buranı müqəddəsləşdirir.

6.2. Ovliyalar, ovsiyalar, seçginlər. Mir Teymur ağa (Qara seyid) Cəhri kəndində seyid ocaqları, onların möcüzələri ilə bağlı çox sayda məlumatlar vardır. Bunlar içərisində hər kəsin ocağına, cəddinə and içdiyi, özgə sözlə desək and yerinə çevrilmiş Mir Teymur ağanın ayrıca yeri var. Rəngi qara olduğu üçün hər kəs ona Qara seyid demişdir. Qara seyid ifadəsi o dərəcədə müqəddəsləşmişdir ki, zaman-zaman onun əsil adı deyilməmişdir: «Qara seyidin ocağına and olsun», «Qara seyidin cəddi haqqı» və s. Beləcə, Qara seyidin qapısı ümid, nicat qapısı olmuşdur.

Əslən Cəhrili deyil Mir Teymur ağa. O da 1918-ci il erməni hücumlarından, ermənilərin Kars bölgəsində törətdiyi qırğınlardan güclə qurtarıb ailəsini də götürüb Şərur istiqamətinə, oradan İrana qaçan, sonradan ailəsi pərən-pərənə düşüb, böyük oğlu Mir Bəhlul yoxa çıxdıqdan sonra Cəhri kəndinə gələnlərdəndir. Bu haqda el ağsaqqalı, mərhum Ərrəhman ağa geniş söhbət edirdi. Söyləyirdi ki, itgin düşmüş qardaşımızı uzun illərdən sonra Şahtaxtı kəndində tapdıq.

Kəndə yenicə gəlməsinə baxmayaraq, öz əxlaqı, mənəvi saflığı, əsil peyğəmbər övladı olması ilə Mir Teymur ağa, onun ocağı kənd camaatının inam yerinə çevrildi. O vaxtlar çox ağır idi. Çoxları İrandan və ya Azərbaycanın digər bölgələrindən gəlib özlərini seyid, müqəddəs adam kimi təqdim edirdilər. Amma onların heç biri xalqın sevgisini, inamını qazana bilmirdilər. Qara seyid müqəddəsləşdi, əməli ilə müqəddəsliyini ortaya qoydu. Digərlərindən fərqli olaraq veriləni almadı, aldığını payladı. İmkansıza, müharibənin ağır illərində evə xapan (qapanmaq mənasında) qalanlara, körpə uşaqları olan dul qadınlara, xəstələrə ümüd yeri oldu Qara seyid. Özü gəlmə olsa da, yəni hələ köklü ev olmasa da çoxlarına əl tuturdu. Yaşlılar danışır ki, o ağır illərdə kim ağaya nəzir aparırdısa qəbul etmirdi. Deyirdi ki, aparıb verin filankəsə, onun kiçik uşaqları var, bizə gərək deyil. Lakin nəzir verən

əl çəkməyəndə deyərmiş ki, onu qoy evdə filan yerə. O vaxtlar nəzir daha çox natura formasında olardı. Uzun müddət Cəhri kəndində, xüsusən ağanın yaşadığı Qarahindi məhəlləsində bir məsələ cammatı düşündürürmüş. Axşam qaranlıq düşəndən sonra kimsə qapıları, həyətləri gəzib dolaşarmış, qapını, pəncərəni döyüb yoxa çıxarmış. Ev sahibi eşiyə və ya küçəyə çıxdıqda qapıda bağlama olduğunu görərmiş, açarmışlar ki, buğda, yarma, çörək və s. Bu çox təkrar olunur. Nəhayət bilinir ki, bütün imkansızların qapısını gəzib gücü çatan qidanı, hətta quru meyvəni qoyan Qara seyiddir. Soruşurlar ki, ağa niyə gecə, gizli gəlirsən və görünmədən gedirsən? Deyib ki, aşkar etsəm həmin adam utanar, kənardakılar isə bunu özgə cürə qəbul edərlər. Beləcə ağa özünə ailəsinin keçinə biləcəyi miqdar yeyəcək saxlayıb artığını gizlicə paylayardı. Bu ona cəddi Hz. Peyğəmbər, Əhli-Beyitin atası Hz. Əlidən qalma adətdir ki, onlardan ovladlarına, nəslinə keçmişdir.

Söyləyirlər ki, bir dəfə Cəhriçayı daşmış, ətrafı basmışdı. Qara seyid isə kənd çayxanasında imiş. Xəbər gəlir ki, ağa, sel həyəti basa bilər. Ağa çox təmkinlə «heç nə olmaz»- deyir və çayın kənarına gəlir. Həmin hadisənin şahidi olan bir neçə nəfər deyirdi ki, ağa həyətə girib, əlindəki əsa ilə selə işarə etdi və dedi: «Allah eşqinə! Zərər vermədən o tərəfdən ax». Söyləyirlər ki, əsil möcüzə idi. Yuxarıda qonşuların həyətinə dolan su Ağanın həyətinə çatanda burulub keçdi. Bundan sonra Qara seyid daha da Pirləşdi, Övliyalaşdı.

Ağadan soruşurlar ki, ağa ola bilər nəyə sənə malına, yeyəcəyinə qarışa. Ağa cavab verir ki, heç yerdən nəyə qarışa bilməz. Amma Mir Nəsir pambıq sahəsindən ot yolub gətirir keçilərə, bəlkə otun içində qoza qarışıb gələ, mən də bilməyib keçinin südündən, qatığından istifadə edəəm.

Ağa özü də çöldən ot, qışda yandırmaq üçün Qaşdan gəngiz yığıb gətirərmiş. Deyirlər ki, eşşəyə çox yük

vurmazdı. Çoxundan fərqli olaraq ot yüklənmiş eşşəyə (yükün arasına) minməzdi. Soruşanda deyərdi ki, heyvanlar bizə möhtacdır, onları incitmək olmaz.

Ağa camaatın diqqətini çəkəcək geyim də geyməzdi. Belə böyümüşdü ağanın Cəhridəki üç oğlu. Ərrəhman ağa, Məhərrəm ağa, Mir Nəsir ağa, nəvəsi və adı Mir Teymur ağa. Allah Qara seyidə və adını çəkdiyim bu dörd nəfərə rəhmət etsin. Cavan rəhmətə getdi nəvə Mir Teymur. Tanıyanlar deyirdilər ki, eləbil Qara seyiddir. İndi bu ocağa, bu nəsilə Mir Cəfər ağa ağsaqqallıq edir. Allah bizləri bu ocağın kəramətindən kənarda qoymasın. Amin!

Mir Fəttah ağa. Tarixən Naxçıvana bağlı olan Dərələyəz bölgəsi bir çox sakinlərin, uluların vətəni olmuşdur. Zaman-zaman yurdumuza sahib çıxan düşmənlərimiz onları doğma yerlərindən, ocağından didərgin salmışlar. Beləcə bu bölgədəki pirlərimiz unuduldu. Piranilərimiz pərən-pərənə salındı, seyid ocaqları yağı düşmənin, murdarların yaşayış yerinə çevrildi. Civə, Qovuşaq, Qabaqlı, Qurdqulaq, Almalı və onlarla digər kəndlərdəki seyidlər Naxçıvana və Azərbaycanın digər bölgələrinə yayıldılar. Onların bir hissəsi də Cəhriçay hövzəsinin kəndlərində- Nəzərabad, Cəhri və s. yerləşdilər. Bütün seyid ocaqları müqəddəsdir. Lakin elələri də vardır ki, onların nəfəsinin ağırlığı daha ciddi şəkildə seçilir. Belələrindən biri, daha dəqiq desək, bütün Naxçıvanda tanınan Dərələyəzdən Naxçıvanın Nəzərabad kəndinə gəlməyə, daha dəqiq desək, qaçmağa məcbur olanı Mir Fəttah ağadır. Mən onu şəxsən tanıyırdım. Allah ona rəhmət etsin. Onun ocağının, cəddinin kəramətindən bizləri kənarda qoymasın. Amin! Qəribə ötkəm kişi idi. Üzündən nur yağırdı. O qədər seçilirdi ki, təhsilindən, yaşından, cinsindən asılı olmayaraq hər kəslə ərki çatan kimi danışır. Onun kəraməti, nəfəsinin ağırlığı ilə bağlı çox məlumatlar, söhbətlər eşitmiş və toplamışam. Onların bir çoxunu baş vermiş hadisələrin şahidləri söyləmişlər. Ağanın

qəlbinə dəyənin ağzının əyilməsi, qəzaya düçar olması, onun könlünü alandan sonra düzəlməsi və s. söhbətlər dillər əzbəridir. Lakin mənim özümün birbaşa şahid olduğum iki hadisəni qeyd etmək istəyirəm. 1976-cı ildə ev tikintisi ilə əlaqəli olaraq Naxçıvan çayından daş gətirirdik. Məndən balaca qardaşım da maşına daş yığırdı. Hamı kimi o da bərk tərləmişdi. Yaxınlıqda buz kimi bulaq çıxırdı. Biz daşı apararkən mən ona və yanımdakılara dedim ki, biz gəlincə daş toplayın, amma bulaqda çimməyin. Yolda mənə elə gəldi ki, uşaqlar bulaqda çimiblər. Daşı boşaldıb qayıdanda balaca qardaşım maşının qabağına qaçdı ki, Siyasət bulaqda çimdi indi ayaq üstə dayana bilmir, başı dəhşətli dərəcədə ağrıyır, danışığı da pozulub. Gəldim ki, o uzanmış vəziyyətdədir, istədim qaldırıb oturdam, kəskin ağrıdan qışqırdı. Onu bu vəziyyətdə maşına uzadıb evə gətirdik. Bir neçə gün müxtəlif həkimlər baxsalar da heç bir nəticə olmadı. Onu maşına mindirmək də mümkün deyildi. Otura bilmirdi. Düşünürdük ki, bir az düzəlsin, sonra istənilən yerə aparaq.

Yaşlılardan biri mənə dedi ki, gəl sən onu apar Mir Fəttah ağanın ocağına. Onu deyim ki, özgə ümidim də qalmamışdı. Axşam onu Mir İbrahim ağanın (Mir Fəttah ağanın kürəkəni) maşınında arxada uzadıb ağanın evinə gəldik. Yenib ağanı çağırıdıq və vəziyyəti danışdıq. Dedi ki, oğlan özü niyə gəlmir? Dedik ki, ağa, o dura bilmir. Yaxşı xatırlayıram, mənə çox ötkəm halda: «Get denən ağam deyir ki, durub gəlsin»- dedi. Mən onun dediyi kimi etdim. Çatanda gördüm ki, qardaşım maşından yenir. Soruşdum ki, sən necə qalxdın? O cavab verdi ki, mən Mir Fəttah ağanın səsinə eşitdim və qalxdım. İstədim yanından tutam, mənə dedi ki, tutma. Çatan kimi ağa divardan bir balaca suvaq qoparıb dodaqlarına yaxınlaşdırdı və onun ağzına atdı. Sonra əllərinə tüpürüb boynunu ovdu. Başını hərəkət etdirəndə mən düşündüm ki, qardaşım qışqıracaq, huşunu itirəcək. Heç nə baş vermədi. Ağa əlində yediyi dürməyi ona

uzadıb «al ye» -dedi. O isə: «Ağa mən çeynəyə bilmirəm»-deyə cavab verdi. Nitqi də düzəlmişdi. Ağa yenə də böyük ötkəmliklə «Ye, qorxma»- dedi. Qardaşım həmin loxmanı yedi. Mir Fəttah ağa evə qayıdıb bir lavaş da gətirdi ki, yolda yeyər. Qayıdanda qardaşım sərbəst halda maşına oturdu. Yolda da verilmiş çörəyi yedi. Sanki heç nə baş verməmişdir.

Digər bir hadisə isə çox yaxın dostumla bağlıdır. O, bu sətirləri oxuyan kimi hadisə yadına düşəcəkdir. Uzunmüddətli baş ağrısı ona ciddi əziyyət verirdi. Hansı həkimə, hətta Bakıda professorla müraciət etsə də heç bir müalicə fayda vermirdi. Bir gün Mir Fəttah ağa Cəhriyə çayxanaya gəlir (o, Cəhriyə tez-tez gəlirdi. Çünki burada qohumları vardı) dostumun atası deyir ki, ay ağa, oğlunun başı bərk ağrıyır, hara aparırıq faydası yoxdur. Bəlkə onun boynunu, boğazını ovxalıyasan, cəddin kömək ola. Sonra hadisə eyni ilə belə olub. Mir Fəttah ağa həyətə gələn kimi dəstəmaz almaq üçün aftafa istəyib. Dostum deyir ki, aftafanı doldurub verdim. O dəstəmaz aldıqdan sonra məni çağırıb boynumu, boğazımı ovxaladı, sonra isə mənə dedi ki, ağzını aç. Mən ağzımı açdım mülayimcə «tu», «tu», «tu» deyib sanki ağzıma nəfəs verdi və dədəmlə çıxıb getdi. Bundan sonra mən uzandım. Bir azdan hiss etdim ki, alnımda nə isə gicişmə var. Yerimdən qalxıb asqırdım, burnumdan noxud boyda çox bərkimiş qan laxtası gəlib düşdü. Həmin vaxtdan başımın ağrısı tamam dayandı. Bunlar reallıqdır. Xurafatdan, fanatizmdən uzaq, kəramətə bağlı bir reallıq. Yəqin ki, bu sətirləri oxuyanlar və rəhmətlik Mir Fəttah ağanı yaxşı tanıyanlar onlarla belə hadisə xatırlayacaqlar. İndi də Ağanın məzarı müqəddəs hesab olunmaqla ziyarət edilir.

Qaçaq Vəli Dəliklər mağarasında. 30-cu illərin qaçaq hərəkətinin tanınmış nümayəndələrindən biri Qaçaq Vəlidir. Ana tərəfdən Cəhrili, atası Aşağı Buzqov kəndindən olan Vəli qaçaqçılığa 1931- ci ildən başlamışdır.

Yaşlıların, xüsusən nənəmin (1969-cu ildə 80 yaşında vəfat edib) söylədiklərindən bəlli olur ki, çox mərd insan imiş. Söyləyənənilənlərə görə bir dəfə Vəli döyüşə-döyüşə Dəliklər mağarasına girir. Mağaraya yaxşı bələd olduğu üçün tez-tez yerini dəyişir, onu izləyənlər çıxıb gedirlər. Vəli bir müddət görünür. Elə düşünülür ki, ya yaralanıb öldü və ya buraları tərk edib getdi. Çünki o ara-sıra izi itirmək üçün Arazın o tayına, 1912-ci ildə Cəhri kəndindən İrana getmiş dayısı Hüseyn Kəngərlinin (el arasında Xəncərli) yanına gedərmiş. Nənəm danışdı ki, gecənin bir yarısı qapını döydülər. Soruşdum ki, kimdir?. Dedi: «Daycanı, mənəm, Vəlidir». Qapını açanda inana bilmədim o cüssəlikdə adam çox arıqlamışdı. Bəlli oldu ki, mağaradakı döyüşdən sonra çox bərk xəstələnmiş, iş o yerə çatmışdır ki, yeriməyə təqəti qalmadığından sürünə-sürünə mağaranın ətrafına çıxıb kəklik ovlayıb onunla ötüşmüşdür. Bu vəziyyətə dözə bilməyən Vəli əl götürüb Allaha yalvarmış: «Ya Rəbbim, mənə bir nicat ver. Ya öldür, ya da məni bu xəstəlikdən qurtar», deyirmiş ki, bundan sonra yuxuya getdim, gördüm ki, bir qara geyimli kişi mənə deyir ki, niyə ahuzar edirsən? Mən vəziyyəti danışdım. Həmin kişi mənə dedi ki, arxanı mənə tərəf çevir. Mən arxamı ona tərəf çevirdim. O isə sağ əli ilə çiyinə vurub dedi ki, sənə nicat verdim. Bundan sonra Vəli çiyini göstərdi. Möcüzə idi. Həqiqətən onun sağ çiyində əl izi vardı. Buzqov kəndindəki yaşlı adamlar, nənələrindən, babalarından eşitmiş gənclər arasında da Vəli ilə bağlı müxtəlif söyləmələr, hadisələr yaşamaqdadır.

Toplanmış materiallardan bəlli olur ki, Vəli haqsızlara qarşı mübarizə aparıb. Onun dövlət tərəfindən təqib olunmasında ermənilərin əli olub. Xüsusi qeyd edilməlidir ki, belə bir igid haqqında Həsən Abdullayevin «Sizin Naxçıvan» qəzetinin 16-23 may 2004-cü il sayında Vəlinin dayısı Məmmədov Hətəməlidən götürdüyü müsahibədən savayı heç nə nəşr edilməyib.

6. 3. İnamlar, sınımalar, deyimlər.

1. Ananın qarğıışı uşağı tutmaz, atanın qarğıcı tutar.
2. Gecə su kənarında yatmazlar, bizdən yeylər adamı vurur.
3. Əyilib çeşmədən, bulaqdan su içəni vurğun vurur.
4. Suyə tüpürməzlər.
5. Axar su təmiz olar.
6. Gecə bıçaq oynatmazlar, bıçaq uzanar.
7. Gecə dırnaq tutmazlar.
8. Yanan çırağı üfləməzlər.
9. Qəribə yuxu gördün çırağa danış.
10. Gecə yuxu danışmazlar.
11. Yuxuda ilan nəfisdir. Deməli nə isə yeyib görənə verməyibsən.
12. Yuxuda camış görmək Əzraildir.
13. Yuxuda kiminsə öldüyünü görübsənsə demək ömrü uzanacaq.
14. Yuxuda diş çəkdirmək pis haldır. Əgər qabaq tərəfdən olsa qabaqdakı, yan tərəfdə olsa yandakı qonşulardan kiməsə xəter dəyəcək.
15. Yuxuda ölünün nə isə verməsi xeyirə, alması şərə işarədir.
16. Yuxuda uçmaq günahlardan təmizlənməkdir.
17. Yuxuda ağac kəsilməsi kiminsə öləcəyinə işarədir.
18. Yuxuda ət görmək qeybət etməyə işarədir.
19. Yuxuda saç uzanmaq qayğıdır.
20. Qan görmək qovuşuqdur.
21. Sel görmək, xüsusən içərisində ağac, ev və s. aparan sel görmək müharibəyə, kütləvi xəstəliyə işarədir.
22. Yuxuda qızıl, pul sədi, xəbərdi.
23. Yol görmək işarədir.
24. Çimmək günahlardan təmizlənməkdir.
25. Dəstəmaz almaq, namaz qılmaq ibadətə işarədir.

26. Yuxuda qurban demək gələcək bələdan qurtarmaqdır.
27. Ölü ilə görüşmək ondan uzaqlaşmaqdır.
28. Həyətdə bayquş görünməsi hansısa bələdan xəbər verir.
29. Qarğalar bir həyətdə yığılıb qarıldayırlarsa, orada xoşagəlməz hadisə olacaqdır.
30. İt ulayırsa bəla gələcəyini bildirir.
31. Toyuq banlaması çox qorxuludur. Toyuq üzünü hansı tərəfə tutub banlasa şər oradan gələcək.
32. Banlayan toyuğu ya kəsər və ya evdən çıxararlar.
33. Evdə hörümçək görünməsi xoş xəbərə işarədir.
34. Həyətdə qəcələ (dolaşa) qağıldasa xoş xəbər gətirib. Gərək çıxıb deyəsən ki, qəcələ - qəcələ xeyir söylə, xeyir xəbər gətir sənə yağlı bağırısaq verəcəyəm.
35. İnəyin ekiz, qoyunun üçəm doğmasını başqalarına bildirməzlər.
36. Qaranquşun evdə, eyvanda yuva qurması şadlıq, bərəkət rəmzidir.
37. Deyirlər ki, leylək gələn həyətdə oğlan uşağı doğular.
38. İsti suyu yerə tökməzlər, fəriştələrin balaları yanar, onlar da su tökənə zərər verərlər.
39. Astanada yatmazlar, orada cinlər toplaşır.
40. Qoz ağacının altında yatını vurğun vurur.
41. Axşam evdən süpürgə verənin bərəkəti gedər.
42. Axşam ev süpürəndə gərək deyəsən «toy evi süpürürəm», yoxsa evə mərəkə düşər.
43. Ev süpürgəsini yandırmazlar, evin bərəkəti qaçar.
44. Evdən xəmirə vermək bərəkəti verməkdir.
45. Barlı ağac kəsənin balası ölər.

6. 4. Türkəçarə

1. Gözə ağ ət gələrsə üstünə bir para ağ ciyər qoymaq faydalıdır.
2. Gözə çırtıq (gözün ağında və ya qarasında qum dənəsi kimi çivzə) çıxdıqda qız uşağı əmizdirən ananın südündən salmaq lazımdır. Buna «qız südü» deyirlər.
3. Deyirlər ki, itin üzünə tüpürənin gözünə itdirsəyi çıxar. Gərək itin yalağındakı sudan ona sürtəsən.
4. Göz səyriyəndə kirpikdən tutub 3 dəfə deməlisən ki, «xeyrə səyri, xeyrə səyri, xeyrə səyri». Sağ göz xeyrə, sol göz şərə səyriyər.
5. Səyriyən gözün üst qapağına qırmızı parça yapışdırsan keçər.
6. Sağ qaşın qaşınması yaxşı əlamətdir. Sol qaş qaşınırsa zərər verər.
7. Qulaq ağrıyanda toyuq yağında tovlanmış pambıq qoyarlar.
8. Uşaqların qulağı ağrıyanda bir-iki damcı ana südü salırlar.
9. Ana südü uşaqların göz ağrısında dərman kimi istifadə edilir.
10. Uşağın burnu tutulduqda ona noxud boyda inək yağı qoyurlar.
11. Burun qanamasında kəvər suyu damızdırırlar.
12. Burnu tez-tez qanayanları müalicə etmək üçün öküz buynuzundan istifadə edirlər. Əgər sağ burun qanayırsa öküzün sağ buynuzundan, sol burun qanıyarsa sol buynuzundan qaşıyıb yandırır və külünü buruna çəkirlər.
13. Burun qanamasında qara tutun zoğunu yandırıb külünü çəkirlər.
14. Tənək kolunun çubuğu da yandırılaraq buruna çəkilir.
15. Qozun yarpağını əzib buruna tıxdıqda qan kəsilir.
16. Soyuq su da burun qanını kəsir.

17. Qənovuzu (parça) yandırıb külünü buruna çəkəndə qan kəsilir.
18. Dodaq çatladıqda qaymaq sürtülür.
19. Uşağın ağzı yara olduqda üçgünlük edilir. Yəni üç səhər gün çıxanda onu bulaq, çeşmə başına aparılıb ağzına su atılır və deyilir: «mən getdim, sən də get»
20. Boğaz gələndə bir nəfər əliudumlu sayılan adam üstən ovardı. Əliudumluluq kiminsə ilanla qurbağanın arasından keçməsi ilə ölçülürdü. Yəni ilan qurbağanı udarkən ilanı öldürür qurbağa isə sıçrayıb qaçır. Həmin adam ikisinin arasından keçir.
21. Boğaz gələndə onu basardılar. Yenə yaşlı qadınlardan biri əlini təmiz yuyub şadət barmağını duza batırıb içəridən boğazı (badamcıqları) basır. Ona görə duzla edilər ki, mikrob keçməsin.
22. Əgər qulağın arxasında boyuna doğru uzunsov şiş əmələ gəlirdisə, deyirdilər, xəyərəkdir (qulaqdibi) körpə xiyarı kəsib üstünə qoyurdular.
23. Uşaqların üzündə sarı yara əmələ gəldikdə təndirəsərdəki qurumdan bir miqdar götürüb, qaşınmış qazan qarası və bir çay qaşığı inək yağını qarışdırıb alınmış qarışıq yaralara sürtürlər.
24. Sarı yaralarda saxsını qaşayıb yağla qarışdırıb ona qoyurlar.
25. Kiçik uşaqların qulaqlarının dalı, qoltuqları, paçası pişməcə olduqda təndirin badını qaşayıb döyür və tənizdən ələyib həmin yerlərə səpirlər.
26. Sınıqlar və qırıqlar sınıqçı tərəfindən müalicə edilirdi.
27. Uşaq inaq olduqda, yəni səsi tutulduqda, çox dərindən və boğuntulu öskürdükdə köhnə suvağı isladib başına çəkirlər. Daha çox dəllək tərəfindən başının ortası ülgüclə çırtılırdı.
28. Qarın ağrıdıqda, yəni uşaq sancılıdıqda bir çimdik yovşanın üstünə anna südü sağıb bir az saxlayır sonra sıxıb uşağa içirirlər.

29. Sancılarda şüyüdü qaynadıb suyunu içirlər.
30. Cıttaquşun dəmlənib verilməsi istiliyi salırdı.
31. Bədəndəki qaşınmalarda şətərəni (şahtərən) qaynadıb onun suyunda çimir və ya bədəni silirdilər.
32. Qaşınma müəyyən yerdə olduqda xınanı şətərə suyunda isladıb ora çəkirlər.
33. Qarındakı qurdu tökmək üçün səhər ac qarına bir ovuc çiy qabaq tumunu içini o boyda üzsüz pendirlə qatıb uşağa yedirdilər.
34. Səhər ac qarına 2-3 acı badam dənəsi yemək də qurdu tökür.
35. Sarımsaq yemək də qurdu tökür.
36. Ümumi zəiflikdə bal şərbəti içirdilər.
37. Soyuqdəymədə doşabı inək südünə qatıb içmək fayda verirdi.
38. Müalicə məqsədi ilə inəyin səhər südündən qatıb içmək gərəkdir. Axşam südü qəliz olur.
39. Qanı qalxmış, coşmuş adama turş alça, zirinc, quzuqulağı, turşəng, sumax, turş qatıq yedirdərdilər. Çox güclü olduqda ara həkimi və ya dəllək ondan qan alardı. Qan almaq hər adamın işi deyildi. Yəni onun bədəninin hansı hissəsindən və nə miqdarda alınmasını bilmək lazım idi. Ara həkimləri qanı həcəmət qoymaqla alırdılar. Bu məqsədlə zəlidən də istifadə edilmişdir.
40. Dəridəki şişləri xüsusiyyətlərinə görə müalicə edirdilər. Bunun üçün axşamdan şişin üstünə diri qurbağa qoyub bağlayırdılar. Elə edirdilər ki, qurbağa əzilməsin və ya havasızlıqdan ölməsin. Əgər səhər açanda qurbağa ölməmişsə adi şişdir, çəkilib gedəcək, yox ölmüşsə daş yamandır. Bunu dəqiqləşdirmək üçün üç dəfə qurbağa qoyurdular. Üçündə də ölsə deməli mütləq daş yamandır.
41. Daş yamanı (indiki dəri xərcəngi) müalicə etmək üçün el arasında dəllək adı ilə bilinən ara həkimləri müxtəlif üsullardan istifadə edirdilər. Buradakı «dəllək» sözü

peşə mənada dəlləklik deyil. Bu daha çox müxtəlif üsullarla müalicə edən adamlara verilən addar. Çünki bu ad qadınlara da deyilirdi: Dəllək Lala, Dəllək Meyrənsə, Dəllək Xədicə və s. Kişi dəlləklərə gəlincə onlardan bəziləri dəlləkliklə bərabər bu işlərdən də baş çıxarırdılar.

Cəhri kənd sakini, kimya-biologiya müəllimi M.Tağıyev söyləyirdi ki, mənim böyrümdən bir yara çıxdı. Dəllək Lala qurbağa qoyub bağladı və dedi ki, bu daş yamandı. Müalicə üçün bunun üstünə gözü açılmamış küçüyün başını kəsib, dərisini soymadan qarnını açıb içini təmizləyib iç tərəfini isti-isti yaraya qoyub bağlanmalıdır. Bunun üçün üç it küçüyü lazımdır. Çünki biri yaranın üstündə üç gün qala bilər. Əgər it küçüyü olmasa gərək qəcələ (dolaşa) bağlana. Qəcələ də eyni qaydada. Müəllim söyləyirdi ki, it küçüyü tapılmadı əvəzində qəcələ gətirdilər. Lala arvad yaranı odda qızdırılmış ülgüclə üç yerdən çərtdi və öldürülmüş qəcələni ora bağladı. O bunu üç dəfə təkrar etdi, yara tam sağaldı. Rəhmətlik yaranın yerini də göstərdi.

Təbii ki, bizə yaranın xüsusiyyəti bəlli deyil amma xalq təcrübəsinə görə o daş yaman olub.

42. Xalq müalicə üsulunda qorunmağa böyük üstünlük verilirdi. Deyirdilər ki, insan iki şeydən- soyuqdəymə və çox yeməkdən xəstələnər. Bir də çox şeyin başını qova getməməyi məsləhət bilirdilər. Yəni olub keçənlərə fikir verməmək, bir şeyi ürəyə salmamaq. Bir el sözündə deyilir ki, fikir yıxanı heç nə yıxmaz. Min fikir bir dərdi ödəməz.

Digər bir ifadə də diqqətimizi cəlb edir: «Xəstəlik xəlvərlə girər, misqal-misqal çıxar», yəni müalicədə səbir etmək gərəkdir.

Xəstənin özünü qoruması da ciddi şərt idi. «Xəstələndim ölmədim, üzöldüm öldüm» ifadəsi buna işarədir. Deməli xəstə bir müddət özünü üzücü işlərdən ayırmalıdır.

Müalicədə yeməklə bərabər ümidvermə əsas şərtlərdən sayılırdı. Bunun üçün hər şeydən öncə onu inandırmağa çalışırdılar ki, hər kəs xəstələnə bilər, hər xəstə müalicə olunmalıdır: «Min dərd var, min bir dərman», «Yatan ölməz, yetən ölər» sözləri də bunu ifadə edir.

Xalq müalicə üsulunda yataq rejiminə əməl olunmalı idi. Xəstəliyin formasından və xəstənin vəziyyətindən asılı olaraq onlar 2 yerə ayrılırdı. 1. Ayaqüstü xəstə. Bu daha çox yüngül soyuqdəymələr, müəyyən yaralanmalar, mədə-bağırsaq pozulmaları və s. idi. 2. Ağır xəstə, yorğan döşəyə düşmək. Bu ağır sətəlcəm, açıq sınıqlar, müxtəlif daxili xəstəliklər, ağır revmatizm və s.

Toplanmış materiallardan bəlli olur ki, türkəçarə müalicədə yolxucu xəstələrin yatağının, qab-qacağının ayrılması vacib sayılmışdır. Nümunə olaraq qripp (xalq arasında timov, zökəm) tutmuş xəstələri göstərmək olar. Onların qabları qarışdırılmır, ağızlarına dəsmal tuturlar. Eyni qaydada qızılca, sarılıq və digər keçici xəstələrində yerləri ayrı olmaqla, başqaları ora buraxılmırdı.

43. Qızılcalı xəstəyə, yəni uşağa qırmızı geyindirir, yanına suya salınmış çiy yumurta qoyurlar, yerini isti edirlər. Qızılcanın tam tökməsi və daxili sərinlik yaratmaq məqsədi ilə uşağa eşşək südü içirirlər. Qızılca nişan göstərəndə, yəni bədənində müəyyən yerlərdə görünəndə uşağı balaca stəkanla bankalayırırlar ki, qızılca içəri vurmasın, eşiyə tökülsün. Deyirlər ki, qızılcanın əbəsi olur. Əgər həmin yerlər qaşinsa orada gec sağalan yara olar və yeri çapıq qalar. Əbə gözə çıxsısa uşağı kor edir. Qızılcanın müalicəsində əsas məsələ yeməkləri gözləməkdir. Yağlı yeməklər, ət qadağandır. Şirin şeylərə üstünlük verilirdi. Soyuq su, çimmək olmazdı.

44. Sarılıq ən çox təsadüf edilən xəstəliklərdən idi. Belə xəstələrə sarı rəngli paltar geyindirilir. Kiçik çay balığı uddurulurdu. Xəstəyə gizləncə nə isə iyrənə biləcəyi bir

yemək yedirdilir. Sonra onu qusdururdular. Deyirdilər ki, bir dəfə qusmaq ona xeyirdir.

Sarılığı qalıqlı xəstəlik sayırdılar. Çalışırdılar ki, belə xəstələr hər səhər 1 qaşiq tut doşabı içsin.

45. Uşaqların qorxulu xəstəliklərindən biri qusma və ayağının açılması hesab edilirdi. Bu yüngül formada olduqda onlara nanə çayı, nar qabığı, qızıl gülün kötüyü, yəni ləçəklərin kötüyü, itburnu çiçəyi, bağayarpağı toxumu qaynadılıb verilir.

Xəstəlik keçmədikdə qara keçə parçasını paltar sabunu ilə yuyub qurudurlar ki, təmiz olsun. Sonra 1, bəzən 2 yumurtanı qırıb onun üstünə tökürlər, uşağın oturacağını yumurtanın sarısına yaxınlaşdırırlar, yumurta sarıları altdan gedir uşağın bağırsaqlarına. Deyirlər ki, bununla bağırsaqdakı sıyrıqlar suvanır.

46. Ayağı bağlanan uşağa kibrit çöpü götürürlər. Lazım gələndə çöpü paltar sabunu və ya gənəgərçn yağı ilə yağlayırlar. Belə vəziyyətdə onlara bir az çiy keçi südü içirirlər.

47. Kor çibini yetişdirmək üçün məşdəmə hazırlanır, yəni bir az qarağac qabığını, soğanı bir yerdə döyüb ona bir az paltar sabunu və un qatılır azcana su ilə qarışdırılıb yaranın üstünə qoyulur. Buna təpitmə də deyilir.

Barmaqda dolama olduqda qələmə yarpağını portdədib üstünə qoyurlar. Ən yaxşı dərmanlardan biri qumsaqlıqda bitən hov otundan hazırlanmış məlhəm sayılır. Dolamada quyruqasdarı qoymaq da faydalıdır.

Əgər düyünlənmiş yara və ya çibanı ağzı açılmırsa çilədağ bitkisini quyruqla döyüb üstünə bağlayırlar.

48. Əzik və çıxıqlarda qaynanmış yarma, döyülmüş çiy ət qoymaq faydalıdır.

49. Müxtəlif formalı qırıqlar (sınıqlar) sınıqçılar tərəfindən yaxı qoyularaq bağlanırdı.

Əyri bitmiş və sümükləşmiş sınıqları düzəltmək üçün ona quyruq və çilədağ döyülərək qoyulur. Tam əriyib

yumşaldıqdan sonra qırılaraq yenidən bağlanırdı. Bunu ona görə edirdilər ki, yenidən sındırma ağrısız olsun.

Cəhri kənd sakini Y.Səfərov söyləyirdi ki, Kərbəlayı Mahmud kişinin ayağı sınıb əyri bitmişdi. Kənardan sınıqçı gətirdilər, baxıb dedi ki, gərək buna quyruqla çilədağ qoyaq yumuşaltsın. Kərbəlayı soruşdu ki, bu nə qədər çəkər. Sınıqçı dedi ki, azı 15 gün. Kərbəlayı arvadını çağırıb ət daşını gətirməsini istədi. Hər kəs elə fikirləşirdi ki, Kərbəlayı deyəcək: «Bu da ət daşı, istədiyini döy qoy». Lakin bu belə olmadı Kərbəlayı ət daşını alan kimi ayağını qabağa uzadıb əyri yerindən vurub ayağı yenidən qırdı və dedi: «Qardaş, mənim 15 gün gözləməyə vaxtım yoxdur. İndi düzəlt, yaxı qoy, bağla».

Bu sözləri verməkdə məqsədimiz ondan ibarətdir ki, müalicədə dözümlülük də əsas şərtidir.

50. Türkəçarə müalicədə yaralara üç cürə yanaşır və deyirdilər: «Yaralar üç qisimdir- yara var yağlayarlar, yara var dağlayarlar, yara var bağlayarlar». Təbii ki, hansı yaranın necə müalicə olunmasını ancaq bu işi yaxşı bilən ara həkimləri edərdilər. Xüsusən dağlama məsələsi çox qorxulu hesab olunurdu. Hətta Hz.Peyğəmbər (s.ə.v)imiz bu işdə çox ehtiyatlı olmağı tövsiyə edir. yəni bu sahədə naşılıq ölümə səbəb olar.

51. Dağlama ilə bərabər yaranın, xüsusən ucuq, müəyyən qızartı və s. qorxudulması vardı. Bunun üçün miss qaşığın qulpunu qızdırıb həmin yerə toxundurub çəkirdilər. Elə edirdilər ki, dağlama, yandırma olmasın.

Yaranın yağlanması isə yanıqlara, müxtəlif formalı qaşınma, dəmirov və s. aid edilirdi.

Sınıq, açıq qanaxmalarda, yaralanmalarda mütləq dərman qoyub bağlayırdılar.

52. Yanıqlara bitki yağı sürtülür, ağrını və atəşi azaltmaq üçün kartof qoyulur, qatıq çəkilirdi. Yanıq qaysaqladıqdan sonra bağlanırdı ki, harasa toxunub qanamasın.

53. Yaralanmada qanaxmanı dayandırmaq üçün qarayoncunu əzib qoyurlar. Bal da qanaxmanı dayandırır. Sidik tökmək qanaxmanı kəsir. Dərin kəsiklərdə yağlıqara qoyulardı. Ən yaxşı yağlıqara qənovuz adlı parçadan qoyulurdu. Qanqurudan, kəvər suyu da qankəsən sayılırdı. Qan axan yerin bağlanması əsas şərtidir.
54. Dəmirovu müalicə etmək üçün ona qələmə və alma yağı sürtülür. Həmin ağacların şivləri ocağa qoyulub yandırılır. Yandıqca miss qabın üstünə yaxınlaşdırılır. Şiv yandıqca onun ucundan zəif yağ ləkəsi ayrılır. Həmin yağ barmaqla yığılaraq dəmirova sürtülür. Bunu üç gün təkrar etdikdə xəstə sağalır.
55. Arı sancması, müəyyən yemək, hər hansı təsirdən bədəndə əmələ gələn qaşınma, qırmızı şişmələr el arasında «maxmirək», «məxmərək» adlanır. Deyirlər ki, onun təbi filan şeyi götürmədiyi üçün səpir, qaşınır. İndiki anlamda allergiya adlanan həmin xəstəliyi müalicə etmək üçün xəstəni içərisinə qızıl əşya atılıb qızdırılmış duzlu suda yuyundururlar. Belə vəziyyətdə gicitkən (gicitikan), şətərə dəmlənməsi də içirilir.
56. Xalq arasında yel (revmatizm) adlanan xəstəliyi müalicə etmək üçün şor suda yuyunmaq, həmin bulaqların ətrafındakı palçaqdan ayaqlarına sürtmək faydalı hesab edilir. Bu xəstəlik insanlara ciddi əziyyət verdiyindən onunla bağlı bir az geniş bəhs edəcəyik. Mineral sular demək olar ki, Cəhriçay hövzəsinin bir neçə kəndində vardır. Cəhri kəndi ərazisində 3 bulaq, Lizbirt dərəsində, Canıçay dərəsində bulaqlar var. Keçmişdə daha çox Vayxır yaxınlığındakı təndir bulağa gedərdilər.

Şor sularla bağlı bir məsələni də qeyd etmək gərəkdir ki, xalq arasında olan inama görə belə sularda Quyruqdoğana, yəni avqust ayının 5-nə, yay yarı olana qədər çimmək olar. Sonra sular kəsərdən düşür.

Oynaqlarda, ayağın müəyyən hissələrində ağrı olduqda yalamanın (buna çöl qarpızı, ləvik də deyilir) açılmamış qönçələrini, çiçəyini və meyvəsini yarpaqlar ilə birlikdə döyür və ağrıyan yeri bağlayırlar. Bir azdan kəskin göynəmə başlayır. Ən azından 40 dəqiqə dözmək lazımdır. Bundan sonra ağrılar azalır.

Belə ağrılarda, keymələrdə 1 qaşığı xınanı, 1 qaşığı ağ nefti, 1 qaşığı tut doşabını yaxşıca qarışdırıb alınmış məlhəmi həmin yerə qoyurlar, çox müsbət təsir edir.

Ağrını götürmək üçün 1 stəkan üzərlik toxumunun üstünə 1 stəkan zeytun yağı töküüb cəmi 1 stəkan qalana qədər qaynadırlar. İliq vəziyyətdə ağrıyan yerə çəkirlər.

Qara qoyunun çirkli (yuyulmamış) yununu ağrıyan yerə bağladıqda xəstəliyi götürür.

Yulğunun çiçəyini pıclıqan (asılqan) hala düşənə qədər qaynadıb ağrıyan yerə, xüsusən belə qoyduqda ağrını götürür.

Ayı yağı yelin əsas dərmanıdır.

Arıçılar deyirlər ki, bal arısı sancan adamlarda yel xəstəliyi olmaz.

6. 5. Hüseyn kişinin lətifələri

Arvad, evlənmişəm

Bir gün Hüseyn kişi arvadı ilə zarafat etmək istəyir, yemək yeyərkən bir bəhanə edib onunla sözləşir. Bundan sonra başlayır and içməyə ki, evlənmişəm, oğlanlarımın canına and olsun ki, evlənmişəm. Üstündən bir müddət keçir Hüseyn kişinin düyməsi qırılır. Deyir ki, Güllübəyim, bu düyməni tik. Arvadı başlayır, nə başlayır: «Utanmırsan, apar ver o biri arvadın tiksin». Hüseyn kişi deyir: « Ay kişinin qızı nə arvad, nə danışırısan». Arvad cavab verir ki, nə tez yadımdan çıxdı, niyə gizlədirsən, özün and içmirdin ki, oğlanlarımın canına evlənmişəm. Vəziyyəti başa düşən, Hüseyn kişi onu sakitləşdirərək deyir: «Ay rəhmətliyin qızı, mən düz and içmişəm, bəyəm səninlə evli deyiləm». Arvad çox inad edəndən sonra qonşular toplanıb məsələni həll edirlər.

Başı üstündə idi

Hüseyn əmi oğlunu Bakı şəhərinə, APİ-yə (indiki Tusi adına APU) qəbula gətirir. Oğlu nə dərəcədə savadlı olsa da Hüseyn kişi deyir ki, gedim rektorun qəbuluna uşağa köməklik göstərsin. Bir təhər rektorun qəbuluna düşən Hüseyn kişidən ətrafdakılardan biri soruşur ki, əmi, uşağın başı var. O isə dərhal cavab verir: «Yoldaş professor, şəhər mən gələndə başı üstündə idi. İndi bilmirəm, gərək gedib baxam». Kişinin hazır cavablığından razı qalan rektor deyir ki, Hüseyn kişi , get arxayın ol!

Mən azmayacağam

Bir gün Hüseyn kişi bir nəfərlə Bakıya getməli olurlar. Onlar yol üçün bəzi yeməklər, o cümlədən şor (bişmiş) yumurta da götürürlər. Qatardan yenərkən Hüseyn kişi yeyilməmiş yumurtanı özü ilə götürür. Onlar vağzalda yendikdən sonra yanındakı deyir ki, Hüseyn, biz burada azacağıq. Hüseyn kişi yumurtanı göstərir və deyir: «Səni

deyəmmərəm, mən azmayacağam falımı (falamı) götürmüşəm».

Yağış yağır

Bir gün Hüseyn kişi yoldaşlarından biri ilə Dərələyəzə satmağa meyvə aparır. Yolda baxır ki, yoldaşı armud aparır. Soruşur ki, qardaş, sən armudu haradan aldın? Mən tapa bilmədim. Yoldaşı da armudu kolxozun bağ briqadirindən aldığına, həm də ondan başqa kiminsə armud aparmasını istəmədiyinə görə adını demir. Yolda hava çox tutqun olur. Bunların qarşısına çıxan bir erməni soruşur ki, oradada yağış yağır. Erməni dilini bilməyən yoldaşı soruşur ki, Ə Hüseyn, bu nə deyir? Hüseyn kişi fürsət tapmış kimi deyir ki, erməni deyir armud olsaydı yaxşı gedərdi. Özünü itirmiş yoldaşı isə: «Ə, yazıq Əbdülhüseyn dedi axı çox apar». Beləliklə Hüseyn kişi öyrənir ki, o armud kimdən alınıb.

Kar, kor, lal

Hüseyn kişiye iş vermirlər. O, Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibinin yanına şikayətə gedir. Katib təlimatçılardan birini göndərir ki, Hüseyn kişinin məsələsini həll etsin. Gələn nümayəndənin yanında sovxoz direktoru hündürdən qışqıraraq, əl hərəkətləri ilə Hüseyn kişini hədələyir. Hüseyn kişi deyir ki, yoldaş nümayəndə, eşidirsən o məni hədələyir, gələn nümayəndə dinmir. Bunu görən Hüseyn kişi deyir ki, görürsən o az qalır mənim gözümü çıxarsın, yenə dinmir. Hüseyn kişi avtobusa minib yenidən şəhərə, katibin yanına qayıdır. O deyir: «Yoldaş katib xahiş edirəm mənim şikayətimə baxmağa lal, kar, kor nümayəndə göndərmə». Katib deyir ki, sən nə danışırısan, nə lal, nə kar, nə kor. Mən filankəsi göndərmişəm və həmin adamı çağırırdır. Həmin adam içəri girən kimi Hüseyn kişi qalxıb barmağını onun gözüne yaxınlaşdıranda o deyir: «A kişi nə

edirsən, gözümlü çıxaracaqsan?» Hüseyin kişi deyir ki, Allah sənə çox şükür bunun dili və gözü açıldı. Sonra deyir ki, yoldaş katib, bunun yanında direktor məni hədələdi. Dedim ki, yoldaş nümayəndə eşdirsən o məni hədələyir, dinmədi. Bildim ki, kardı. Dedim: «Görürsən az qalır barmağın soxa gözümlə» yenə dinmədi. Dedim yəqin kardı. Nəhayət, hər nə qədər dindirdimsə dinmədi. Düşündüm ki, laldı. Yoldaş katib, xahiş edirəm mənim məsələmi həll etməyə lal, kar, kor adamı göndərmə.

Doxdur Hüseyin

Hüseyin kişiye iş verirlər. Onu baytar həkimə köməkçi təyin edirlər. Təbii ki, Hüseyin kişi bu işə ara-sıra gedir. Kim soruşursa ki, nə işləyirsən? Cavab verir- doxdur. Hüseyin kişi onu da bilir ki, rəhbərliyinin, ferma müdirinin şəxsi heyvanları da qatılıb sovxozun sürülərinə, onlar ayrıca olaraq yemlənir. Yəni fermanın heyvanlarının yemindən kəsilib onlara verilir. Bir müddətdən sonra Hüseyin kişini işdən çıxarırlar ki, sən işin öhdəsindən gələ bilmirsən. Hüseyin kişi yenə şikayətə gedib deyir: «Yoldaş katib onlar yalan danışirlar. Çağırıb tapşırın və mənə də bir nümayəndə verin, gedib dayanacağam arxacın qarşısında. Mənim gözlərimi bağlayıb heyvanları bir-bir yanımdan keçirsinlər. Əlimi vurub deyəcəyəm hansı heyvan necədir. Katib soruşur ki, bunu necə biləcəksən? O deyir ki, mən heyvanı tutacağam, əgər o məni sürüsə deməli rəhbərliyindir. Yox, yığılsa fermanındır. Çünki fermadakı dövlətə aid heyvanların yemini kəsib verirlər öz heyvanlarına.

Hüseyin kişi vəsiqə- «prava» istəyir

Hüseyin kişi yolla gedərkən bir maşın sürətlə gəlib yanından keçir və maşının təkərlərindən çıxan palçıq, su Hüseyin kişinin üstünə sıçrayır. Hüseyin kişi o vəziyyətdə avtomobil müfəttişliyinə gəlib deyir ki, mənə də prava verin. Deyirlər: «A kişi, sən nə danışırısan? Nə prava?» Hüseyin

kişi deyir ki, necə nə prava, odur ey filankəsə prava veribsiniz məni palçıqlayır. Mənə də prava verin mən də gedib ayağımı vuracağam palçıqlı suya onun atasının üstü batsın. Hüseyn kişinin nə dediyini anlayan müfəttişlər sürücünü cəzalandırırlar.

Hüseyn kişinin vergisi

Müharibədən sonrakı dövrdə hər təsərrüfatdan müəyyən miqdar natura formasında vergi alırmışlar. Vergi məmuru gəlir ki, Hüseyn, sənə bir inəyin var, ildə 15 kq ət verməlisən. Deyilən əti verməyə gücü çatmayacağını və buna görə cəzalandırılacağını bilən Hüseyn kişi yenə də ağlını işlədir. O, katibin yanına gəlib soruşur ki, yoldaş katib, siz ağıllı adamsınız inəyin bir budunu kəsib götürdükdə o sağ qalar? Katib cavab verir ki, yox. Hüseyn kişi deyir ki, yoldaş katib, onda tapşırın məndən ət istəməsinlər, yoxsa mənim inəyin budunu kəsməkdən özgə çarəm yoxdur.

Hüseyn kişi adını dəyişir

Hüseyn kişi çox arif adam idi. Birinin etdiyi hər hansı bir səhvi tez görür və ona gülərək cavab verərdi. Hər dəfə belə etdikdə deyirdi ki, mənim adım Gülməlidir (yəni sizin işlər gülməlidir). Bir gün rəhmətliyi görəndə soruşdum ki, Hüseyn əmi səsin gəlmir. Dedi ki, mənim adım Hüseyn deyil. Zarafatla dedim ki, bağışlayın Gülməli əmi. Yox, a müəllim, indi adım Gülməli də deyil, ta gülməklə də iş düzəlmir. Dedim: «bəs adın nədir?» Cavab verdi ki, mən Billalam. Soruşdum Bilal? Dedi: «Yox, Billal, yəni bil, gör lal ol».

Yağı hansı qaba yığarlar

Bir dəfə Hüseyn kişi mənə dedi ki, müəllim, sən alımsən, mənə de görüm yağı hansı qaba yığarlar? Mən də demək olar ki, bütün qabları saydım. Hüseyn kişi isə hər

dəfə yox dedi. Dedim ki, mən bilmədim, siz deyin. Cavab verdi ki, boş qaba. Bəli, boş olmayan qaba necə yağ yığmaq olar.

Hüseyn kişi ad qoyur

Bir gün Hüseyn kişi zarafatı olan birindən soruşur ki, adın nədir? O da deyir: «Ay Hüseyn əmi bilmirsən, Əkrəm». Maşallah, evlənəndə oğlun olsa adını qoy Biçərəm, biri də olsa qoy Döyərəm, Yığaram, beləcə davam et».

Hüseyn kişinin xəstəliyi

Bir dəfə Hüseyn kişi qohumlarından olan yaşlı qadınla görüşür. Qadın soruşur ki, Hüseyn necəsən? Hüseyn kişi deyir ki, xəstəyəm. Yatanda ağzımda dilim ətə, dişlərim sümüyə dönür, gözlərim görmür, yuxudan oyandıqdan sonra nə yeyirəm iki çiynimin arasından keçir. Qadın çox təlaşlı halda deyir ki, get həkimə.

6.6. Vadinin yetirmələri.

Kitabın girişində də deyildi ki kimi Cəhriçay vadisi çox sayda tanınmış şəxsiyyətlərin vətəni olmuşdur. Təbii ki, bir kitabda onların hamısından bəhs etmək mümkün deyil. Düşünürəm ki, gələcəkdə bununla bağlı ayrıca kitab hazırlamaq olar. Bu kitabda Naxçıvan Ensiklopediyasına salınmış və onun nəşrindən sonra doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş şəxslərdən bəhs olunur.

Abbasov Qurban Abbasqulu oğlu- 1926-cı ildə Babək rayon Payız kəndində anadan olmuşdur. Neftçi, mühəndis, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1959), SSRİ-nin fəxri neftçisi, SSRİ və Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatları laureatı (1972), SSRİ Ali Sovetinin və Azərbaycan SSR Ali sovetinin deputatı olmuşdur. İki dəfə «Lenin» ordeni, «Qırmızı Əmək Bayrağı» və «Şərəf nişanı» ordenləri ilə təltif edilmişdir. Adına kran-gəmi, mədəniyyət sarayı, küçə, məktəb və körpü var. Bəstəkar A.Rzayevanın məşhur «Neftçi Qurban» mahnısı ona həsr olunmuşdur. 1994-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir.

Əkbərov Qəzənfər Qulam oğlu- 1917-ci ildə Cəhri kəndində anadan olmuşdur. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (ölümündən sonra 1944), baş serjant. 1940-cı ildə Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunu bitirmiş, Qoşadizə kənd məktəbinin müdiri işləmişdir. Sovet ordusu sıralarına çağırılmış, 1942-ci ildə Şimali Qafqaz cəbhəsinə göndərilmişdir. 1944-cü ilin avqustunda Volojin şəhəri ətrafında alman faşistləri ilə döyüşdə qəhrəmancasına həlak olmuşdur. «Qırmızı Ulduz» ordeni ilə təltif edilmişdir. Cəhri kəndində abidəsi qoyulmuşdur. Adına küçə və s. vardır.

Xəlilov Şirin Heydər oğlu- 1955-ci ildə Babək rayonunun Didivar kəndində anadan olmuşdur. General-

mayor (2005). Qırmızıbayraqlı Orconikidze Ali Hərbi Komandirlər Məktəbini bitirmişdir. 1979-cu ildən 1991-ci ilə qədər keçmiş SSRİ DİN daxili qoşunlarında taqım komandiri, briqada qərargahının baş zabiti vəzifələrində xidmət etmişdir. Azərbaycan Respublikası DİN Naxçıvan MR-də xüsusi təyinatlı polis dəstəsində komandir müavini (1991-94), Naxçıvan MR DİN qərargahının əməliyyat bölməsinin baş müfəttişi, kadrlar şöbəsində peşə hazırlığı üzrə müvəkkil və katibliyin rəisi işləmişdir (1994-95). 1998-2003-cü illərdə N sayılı hərbi hissənin komandiri vəzifəsində çalışmışdır. 2003-cü ilin dekabrından daxili qoşunlar komandanının 1-ci müavini- qərargah rəisi vəzifəsində çalışmış. «Azərbaycan Bayrağı» ordeni ilə təltif olunmuşdur (2005).

Qasimov Nemət Abbasəli oğlu- 1940- cı ildə Babək rayonunun Didivar kəndində anadan olmuşdur. Bioloq, biologiya elmləri doktoru (1975), professor (1980). 1967-70-ci illərdə AMEA Botanika İnstitutunun elmi işçisi, Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) biologiya fakültəsinin dekanı (1978-88) olmuşdur. 1975-ci ildən bitki fiziologiyası kafedrasının müdürüdür. 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitinin müəllifidir. Beynəlxalq simpozium və konqreslərdə məruzələr etmişdir. 1986-cı ildə ABŞ-ın İllinoys EA-nın həqiqi üzvü seçilmişdir. 1997-ci ildə «XX əsrin 2000 görkəmli adamı»- nın diplomu və gümüş medalı, 1998-ci ildə İngiltərə- Kembric Beynəlxalq Bioqrafiya Mərkəzi Avropa üzrə baş direktorunun diplomu və gümüş medalı ilə təltif olunmuşdur.

Qədirzadə Hacı Qadir İbrahim oğlu- 1948-ci ildə Babək rayonunun Cəhri kəndində anadan olmuşdur. Tarixçi- etnoqraf, 1983-cü ildə tarix elmləri namizədi (Moskva şəhəri), tarix elmləri doktoru (2004), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki APU), Naxçıvan

filialını (indiki NDU) bitirmiş, Cəhridə müəllim işləmişdir (1971-75). 1976-78, 1983-cü illərdə SSRİ EA Etnoqrafiya İnstitutunda tədqiqatçı-təcrübəçi, MDU-nun azad dinləyicisi olmuşdur. AMEA-nın Regional Elm Mərkəzində (indiki AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi) kiçik elmi işçi, Arxeologiya, Etnoqrafiya və Folklor şöbəsinin (1979-86), Arxeologiya və Etnoqrafiya şöbəsinin (1987-92) müdiri, elmi işlər üzrə direktor müavini (1992-2002) işləmişdir. 2003-cü ildən AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini. 2007-ci ilə AMEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir. Elmi fəaliyyətində ailə- məişət məsələləri, etnik tarix, etnik-mədəni münasibətlər, etnodemoqrafik proseslər, inanclar sistemi, türk xalqları arasında etnognetik əlaqələrin öyrənilməsi əsas yer tutur. 150-dən çox elmi, elmi-publistik məqalənin, 6 kitabın müəlifidir. Əsərləri Moskvada, Ankarada, İstanbulda və digər şəhərlərdə dərc olunmuşdur. Beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir. 2006-cı ilin noyabrında Amerikada mədəniyyətlər və dinlərarası fəaliyyətinə görə Dallas şəhərinin fəxri vətəndaşı seçilmişdir.

Maqsudov Elbəyi Sadiq oğlu- 1955-ci ildə Babək rayonunun Gərməçataq kəndində anadan olmuşdur. Pedoqoq, pedoqoji elmər doktoru. Naxçıvan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmiş (1980), Gərməçataq kənd məktəbində müəllim işləmişdir. Hazırda Naxçıvan Dövlət Universitetində «fənlərin tədrisi» metodikası kafedrasının müdiri, Naxçıvan Özəl Universiteti «Azərbaycan dilçiliyi» kafedrasının dosentidir.

Elbəyi Maqsudov elmi fəaliyyəti ilə yanaşı bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. Azərbaycan Yazıçılar və Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür.

O, 11 elmi, bədii kitabın, çox sayda elmi, elmi-publistik məqalənin müəlifidir. Bir sıra beynəlxalq konfranslarda iştirak və məruzə etmişdir.

Novruzov Məmmədəli Dünyamalı oğlu (Məmmədəli Qıpçaq)- 1956-cı ildə Babək rayonunun Cəhri kəndində anadan olmuşdur. 1963-1973-cü illərdə Cəhri kənd orta məktəbində, 1973-1978-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində təhsil alıb. 1978-1981-ci illərdə Cəhri kənd orta məktəbində müəllim işləyib. 1981-1984-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin aspirantı olub. 1989-cu ildə Türk dilləri ixtisası üzrə "Türk dillərində hal kateqoriyası (oğuz qrupu türkdillərinin materialları əsasında)" mövzusunda namizədlik, 2003-cü ildə Türk dilləri və Dil nəzəriyyəsi ixtisası üzrə "Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. M.Novruzov 6 kitabın, 100-dən artıq elmi, 500-ə qədər elmi-kütləvi məqalənin müəllifidir. Bakı Dövlət Universitetinin türkologiya kafedrasının professorudur.

Orucəliyev Nəriman Bilal oğlu- 1930-cu ildə Babək rayonunun Cəhri kəndində anadan olmuşdur. Pedaqoq, pedaqoji elmlər namizədi (1975), dosent (1978). Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi (1999). Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun tarix-folologiya fakültəsini (1947) və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu (indiki APU), bitirmişdir (1962). 1969-cu ildən NDU-nun pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi. 1996-cı ildən pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikasının aktual problemlərinə dair 80-dən çox əsərin, o cümlədən 10 kitab və broşürün müəllifidir. Respublika, ümumittifaq və beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir. Naxçıvan MR Ali Məclisinin deputatı olmuşdur. 2007-ci ildə doğulduğu kənddə vəfat etmişdir.

Səfərli Hacı Fəxrəddin Yəhya oğlu- 1949-cü ildə Babək rayonunun Cəhri kəndində anadan olmuşdur.

Tarixçi, tarix elmləri doktoru (2004), Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki APU), Naxçıvan filialını (indiki NDU) bitirmiş, Cəhridə müəllim işləmişdir (1971-79). AMEA-nın Regional Elm Mərkəzində (indiki AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi) kiçik elmi işçi, böyük elmi işçi, şöbə müdiri (1992-2002) işləmişdir. 1995-ci ildən NDU-nun «Azərbaycan tarixi» kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent vəzifəsində çalışmışdır. 2002-2007-ci ildən NDU-nun HİK-nin sədri işləmişdir. Elmi nəticələrinə görə 2007-ci ildə NDU Elmi Şurası tərəfindən «İlin alimi» adına layiq görülmüşdür. 2007-cü ildən AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun direktorudur. Azərbaycanın orta əsrlər tarixinə, Naxçıvanın müsəlman kitabələrinin öyrənilməsinə dair tədqiqatları var. 5 kitabın, 100-dən artıq məqalənin müəllifidir. Beynəlxalq elmi məclislərdə məruzələr etmişdir.

Şükürov İsrail Xudaverdi oğlu- 1924-cü ildə keçmiş Erm. SSR, Əzizbəyov rayonunun Qabaqlı kəndində anadan olmuş, 1994-cü ildə Babək rayonunun Didivar kəndində vəfat etmişdir. Naxçıvan MSSR əməkdar müəllimi (1980), SSRİ xalq müəllimi (1984), Böyük Vətən müharibəsinin (1941-1945) iştirakçısıdır. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunu (1948) və Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu (indiki APU, 1954) bitirmişdir. Babək rayonunun Şıxmahmud və Təzəkənd kənd məktəblərində müəllim, Payız və Sust kənd məktəblərində direktor (1948-1957), həmin rayonun Didvar kənd orta məktəbində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimi (1957-ci ildən) işləmişdir. Birinci dərəcəli «Vətən Müharibəsi», «Şərəf nişanı» ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Didivar kənd orta məktəbinə onun adı verilmişdir.

BÖYÜK VƏTƏNİMİN KİÇİK PARÇASI

Ay «Kərəm çatağı», «Gərməçatağı»,
Gəncliyim səninlə mətinləşibdir.
Ey mənim torpağım, suyum, ocağım,
Sənsiz yaşamağım çətinləşibdir.

«Cinni bulaq»dakı buz sudan içib,
Çıxardıq «Çəvliyə», «Novruzölən»ə.
Hərdən də gəzməyə «Dəhnə»ni seçib
Qalardıq düz axşam quzu gələnə.

Səhər «Kəküllü»dən Günəş vuranda
Sürülər «Civri»dən yola düşərdi.
Quzular «Möylü»də kürnəc vuranda
Mal-qara «Çaylaq»da böyürüşərdi.

Kölgəsi saatım «Kərə təpə»nin,
Tamam çəkildimi oldu günorta.
Günəş aşan kimi «Sulu dərə»ni
Bilirdik qurtarır elə gün orda.

Nə qədər desəm də ömür yolumun
Sənli xatirəsi heç vaxt bitməyir.
Qaragöz yarpızın, kəklikotunun
Ətri burnumuzdan hələ getməyir.

Çağlayan arxların suyu dayanıb
Nə «Üzümlük» qalıb, nə də «Əriklik».
Zəmilər quruyub, dağ-daş da yanıb
Çəkə bilməyirmiş daş da qəriblik.

«Arpa dərəsi»ndən səs-küy kəsilib,
«Qanlı yer» yenə də qan içindədir.
«Sarı bulağ»ım da gülləyə gəlib,
Tanrım, bu yerlərin bəs suçu nədir?

«Quzqulaqlı qaya» ayrı yatıbdır
«Dərələyəz» adlı ana dağından.
«Pir bulağı»nınsa suyu batıbdır
Erməni topunun murdarlığından.

«Qara güney»imin günü qaradır
Quzeyi «Gülüstan» kəndini itirmişik.
«Yanıq» deyilən yer hələ yaradır,
Deməyin döyüşü biz bitirmişik.

«Girdə yer», «Təhnəli», «Bülbüllü qaya»
Qəlbimə həkk olmuş pozulmaz yazı.
Bilsəydim ayrılıq düşər araya
Yazardım daşlardan gələn avazı.

«Qatıryoran» yolu kəsilib, Allah!
Nə bir qatır gedir, nə at kişnəyir.
Top-tüfəng səsindən bezmişik vallah,
Kəklik qaqqıltısı yada düşməyir.

Düşmənlə üzbəüz, qabaq-qabağa
Gərməçataq adlı bir kənd dayanıb.
Arxası söykənib qayaya, dağa,
Alışıb qüssədən dağ-daş da yanıb.

Sevmişik daşını, uca dağını
Biz səni heç zaman tərk etməmişik.
Vətən torpağının ucalığını
Qürbət görməyincə dərk etməmişik.

Bircə nəərə çəkib ayağa qalxsan
Döyüşlər çatacaq başa, kəndimiz!
Sərhəddə dayanan, dağ oğlu dağsan
Öz dağ vüqarınla yaşa kəndimiz,
yaşa kəndimiz!

Elbəyi MAQSUDOV

YARAŞIR

Mayası haqdan yoğrulub,
Qılıncdan, oxdan yoğrulub.
Qüruru dağdan yoğrulub,
Kəndimə tərif yaraşır.

Sorsan yaşı minlərə çatıb,
Burda neçə ər boy atıb.
İgid Qəzənfər boy atıb,
Kəndimə tərif yaraşır.

Müdrikləri tədbirlidir,
Dözümlüdü, səbirlidi.
Bağ-baxçası ətirlidi,
Kəndimə tərif yaraşır.

Bir tərəfi Naxçıvançay,
Bir tərəfi Cəhriçayı.
İncə belli gözəllərin,
Sədaqətdə yoxdur tayı.

Başı üstə Məkkəz dağı,
Boz təpələr solu, sağı.
Gül sərgisi bahar çağı,
Kəndimə tərif yaraşır.

«İydəlidən» Ceyran baxar,
«Qızıldağda» şimşək çaxar.
«Oyuqludan» sellər axar,
Kəndimə tərif yaraşır.

Soyuq qışı, isti yayı,
Həqq-ədalət tanrı payı.
«Şor su» kimi loğman suyu,
Kəndimə tərif yaraşır.

«Cin dərəsi» naləlidi,
«Qaracalar» nanəlidi.
Nərgizlidi, laləlidi,
Kəndimə tərif yaraşır.

Günəş nurlu gündüzü var.
Sözləşəndə sərt üzü var.
Bol sünbüllü «Xor» düzü var,
Kəndimə tərif yaraşır.

«Yastan» üstə ülkər doğar,
«Qaş pirinə» ulduz yağar.
Ağ mələklər seyrə çıxar,
Kəndimə tərif yaraşır.

Burda Səhlab söz dəlisi,
Cahanbaxış şeir valisi.
Əsədoğlu söz varisi,
Cəhriyə tərif yaraşır.

SƏHLAB

YAD EYLƏ MƏNİ

Hərdən xatirələr çözlənənədə,
Dağlarda, aranda yad eylə məni,
Qartallı qayaya yolun düşəndə
«Hörgü»də, «Çalxan»da yad eylə məni.

Gəzib dolaşanda «Buzlu» bulağı,
Toplayıb bənövşə, üzəndə tağı,
Fırlanıb yamacı, aşanda yalı
Zirvəyə qalxanda yad eylə məni.

Buludlar karvanın dağa çapanda,
Şimşəklər oynayıb yağış yağanda,
Göyə «Qarı nənə» qurşaq salanda
Dağ çayı daşanda yad eylə məni.

Lələni, nərgizi şəhli dərəndə,
Qırov bağlayanda duman telində,
«Qızıldağ»dan bəri enib gələndə
Nənəli «Yastan»da yad eylə məni.

Qışın köynəyini bahar cıranda,
Dərədən baldırğan, yemlik yığanda,
Qaranquş göz edib yuva quranda
Yurdum Naxçıvanda yad eylə məni,
Əzizim, hər yerdə yad eylə məni.

Abdulla ƏSƏDOĞLU

QIZIL DAĞIN

Çən- dumandan çeşməyi var
Qızıl dağın, Qızıl dağın
Leysanlara düşməyi var
Qızıl dağın, Qızıl dağın.

Yaxasını bahar açar,
Çiçəkləri ətir saçar,
Dövrəsində qartal uçar
Qızıl dağın, Qızıl dağın.

Şimşəkləri harayıdır,
Hörgüləri sarayıdır,
Zirvə yolu dolayıdır
Qızıl dağın, Qızıl dağın.

Şorbulağı min şəfali,
Yox üstündə qeylü-qalı,
Çəmənləri-güllü xalı
Qızıl dağın, Qızıl dağın.

Hər daşında bir mənzərə,
Al günəşdən batır zərə,
Sərvətidir Misli dərə
Qızıl dağın, Qızıl dağın.

Güneyləri gülən üzü,
Kəkəlikləri nazlı qızı,
Ceyranları baxan gözü
Qızıl dağın, Qızıl dağın.

Küləkləri biçməyi var,
Buluddan su içməyi var,

Nəğmələrə köçməyi var
Qızıl dağın, Qızıl dağın.

CAHANBAXIŞ

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev T. El ocaq başına yığışar. Bakı: Azərnəşr, 1998, 204 s.
2. Bababəyli N. Naxçıvan MR-da səht sularının təbii coğrafi baxımdan qiymətləndirilməsi. ACC əsərləri IX cild. Bakı, 2004, s. 160-164
3. Bababəyli N., Qurbanov Ə., Bababəyli Y., Babayev V. Naxçıvanda Vəlibaba mağarası. NDU Xəbərlər, № 16, s. 85-88
4. Babayev S. Naxçıvanda «Kitabi- Dədə Qorqud» toponimləri. Bakı: Yeni nəşrlər evi, 1999, 224 s.
5. Baxşəliyev V., Qədirzadə Q. Gəmiqaya rəsmlərində Ön Asiya motivlərinin izləri. NDU Elmi əsərlər, № 9, Qeyrət, 2002, s. 37-40.
6. Bədəlov Ə. Meydantəpə qədim yaşayış yeri. Azərbaycan dövlət quruculuğunun bərpa olunması gününə həsr edilmiş konfransın əsərləri. Bakı, 1991, s. 5-7
7. Bədəlov Ə. Meydantəpə abidəsi. S.Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş sessiyanın materialları. Bakı, 1994.
8. Budaqova S. Naxçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin ikinci yarısı- XIX əsrin birinci qərinəsi). Bakı: Elm, 1995, 96 s.
9. Bünyadov T. Mərd qalalar, sərt qalalar. Bakı: Azərnəşr, 1986, 139 s.
10. Bünyadov T. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı: Azərb.EA Nəşriyyatı, 1964, 154 s.

11. Cavadov Q. Azərbaycanca əkinçilik mədəniyyəti: ənənələr və müasirlik. Bakı: 1986
12. Cavadov Q. Azərbaycanca əkinçilik və xalq meteorologiyası. Bakı: Qızıl şəfəq, 34 s.
13. Əliyev V. Qədim Naxçıvan. Bakı: Elm, 1979, 75 s.
14. Əliyev V. Naxçıvanda Tunc dövrünün yeni abidəsi. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1962, № 2, s. 37-50
15. Əliyev V. Naxçıvan. Bakı: XXI-yeni nəşrlər evi, 2002,
16. Əliyev V. Naxçıvanın qədim duz mədənləri. Az. SSR EA Xəbərləri, 1983, № 4
17. Həbibbəyli İ. Naxçıvan şəhərinin yaşı- beş min il. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: Tarix və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, s. 20-27
18. Hüseyni Əbülfəz. Adlar və odalar. «Yeni Ordubad» qəzeti, 7 dekabr 1979.
19. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası. Bakı: Azərnəşr, 1992, 119 s.
20. Kərimov V., Seyidov A., Baxşəliyev V., Qədirzadə Q., Babayev N. Naxçıvan bölgəsində 2001-ci ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar haqqında. MDU Elmi əsərləri. № 9, Naxçıvan: Qeyrət, 2002, s. 30-35
21. Kəngərli İ. Kəngərli elinin soy kitabı. Bakı: Nurlan, 2005, 296 s.
22. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
23. Koroğlu dastanı. Tərtib edən: M.H.Təhmasib. Bakı:Gənclik,1975, 365 s.
24. Qədirzadə Q. 150 yaşlı kitab. «Yeni Ordubad» qəzeti, 25, 27 yanvar 1984.

25. Qədirzadə Q. Keçmişə münasibət, ulu daşlardan sətirlər. «Qabaqcıl» qəzeti, 18 dekabr 1984.
26. Qədirzadə Q. Böhranlar, iftiralar və tarixi həqiqətlər. «Şərq qapısı» qəzeti, 26 avqust 1989.
27. Qədirzadə Q.İ. Naxçıvanda etnodemoqrafik proseslər (1828-1928). Respublika konfrans materialları, Naxçıvan, 1989.
28. Qədirzadə Q. Naxçıvanın tarixi türk diyarı Dərələyəz. NDU Elmi əsərləri, 1999, № 4, s. 91-96.
29. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inanclar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003. 368 s.
30. Qədirzadə H.Q. İnanclar, dinlər və etnik mədəniyyət məsələsi. AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər, İctimai və Humanitar elmlər seriyası, № 4, Naxçıvan: Tusi, 2006, s. 76-83
31. Qədirzadə H.Q. Tarixlərdə və yaddaşlarda erməni-türk problemi və azərbaycanlıların soyqırımı məsələsinə bir baxış. Naxçıvan, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publistik jurnal. Naxçıvan, 2005, s. 33-43
32. Qədirzadə H.Q. Əshabi Kəhf: müqəddəslik, tarixlik və inancların genezisi. Bakı, 2002, 112 s.
33. Qədirzadə Q., Ağayev Q. Işıqlar abidəsi. Sovet Naxçıvanı, 24 aprel 1984.
34. Qədirzadə T. İslamaqədərki adətlər, inanclar və mərasimlər. Bakı: Nafta press, 2006, 120 s.
35. Məmmədov D. XIX-XX əsrin əvvələrində Naxçıvanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 2006, 208 s.

36. Naxçıvan ensiklopediyası 2 cildə. Naxçıvan, 2005
37. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. (9 Məhərrəm 1140 (27 avqust 1724). Ak. Ziya Bünyadov, t.e.n. Hüsəməddin Məmmədov, (Qaramanlı). Bakı: Elm. 1997, 336 s.
38. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi. Fond 31, s. 1. iş 19.
39. Orucov A. Xalq təqvimində maldarlıq. AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər, 2007, № 3, s. 124-126
40. Seyidov A. Naxçıvanın Tunc dövrü abidələri və onların dövrləşməsi. Bakı: Çarşıoğlu, 2000, 110 s.
41. Seyidov A., Baxşəliyev V., Novruzlu Ə., Babayev V. Naxçıvanın və Babək bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Azərbaycan, 1995, 96 s.
42. Səfərli H. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.
43. Səfərli H. Tarix və epigrafiya abidələri- Vənənd. Bakı, 2003, s. 8-40
44. Bahadır Xan Ebulqazi. Türklərin Soy Kütüğü. Tercüman 1001 temel eseri, (Şecereyi- terakime), Hazırlayan: Muharrem Ergin. 97 s.
45. Ebu Bekr-i Tihrani. Kitab-i Diyarbekriyye. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001, s. 27, 26, 30
46. Eroz. M. Xristiyanlaşan türklər. Ankara, 1983.
47. Kamuran Gürün. Ermeni dosiyası. Ankara, 1983.
48. Kalafat Yaşar. Kuzey Azerbaycan-Doğu Anadolu ve Kuzey İrakta Eski Türk Dini İzleri. Dini Folklorik Tabakalaşma. Ankara, 1998, 240 s.
49. Kalafat Yaşar. Balkanlardan Uluğ Türküstana türk halk inançları (Kaşkay, Karapapah, Şahsevən / Elseven, Karakoyunlu, Kiresunlu, Afşar, İsmaili /

- Hazara, Cafriler, Kengerli, Karamanlı / Çələbi / Nigari, Ayrim, Kekai, Şebek, Mavilli- Mavilli, Sarılı / Sarıllı). II cilt, İkinci baskı, Ankara: Berikan yayın, 2007, 425 s.
50. Kırzioğlu M. Fahrettin. Yukarı Kür ve Çoruk boylarında kıpçaklar. Ankara, 1992.
51. Kırzioğlu M. Fahrettin. Gence- Karabağ / Aran ve Şirvandan oluşan Kuzey- Azerbaycanda islam fəthi öncəsi türklüyü tanıtan «Albanlar tarihi» (M.Ö. IV- M.S. X yüz yıllar) üzerine. «XI Türk Tarih kongresi bildirileri» kitabından ayırtmasını. Ankara, 1994, 94 s.
52. Kırzioğlu M. Fahrettin. Dede- Korkut Oğuznameleri. Ankara, 2000.
53. Mehmet Hocaoglu. Arşiv Vasikalarıyla tarihte ermeni mezalimi ve ermeniler. Ankara, 1976.
54. Neşbe Kerem Demir. Türkiyede ermeni meselesi. Ankara, 1976
55. Recep Şahin. Tarih boyunca Türk idaresinin ermeni politkaları. İstanbul, 1988.
56. Sadi Koçaş. Tarih boyunca ermeniler ve türk ermeni ilişkileri. Ankara, 1967.
57. Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833, 263 с.
58. Сеидов А.Г. Памятники куро-аракской культуры. Баку, 1993
59. Сеидов А.Г., Ашуров С.Г. Новые данные о куро-аракском культуре в поселении Кюльтепе II. Тез. Вис. арх. конф. Баку, 1985. с. 318-320
60. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахчеванского края. Баку, 1999

61. Мурад Аджи. Европа, тюрки. Великая Степь. Москва, 1998, с. 285-286
62. Насирли М.Н. Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. Баку: Изд. Акад.Наук Аз.ССР, 1959, 140 с.
63. Петрушевский И.П. Государство Азербайджана в XV веке. Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1, Баку: Изд. АН АЗ ССР 1949 с. 153-213
64. Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб. 1852, 1231 с.

HACI QADİR QƏDİRZADƏ

**CƏHRİÇAY VADİSİ:
M. Ö. IV MİNİLLİKDƏN GÜNÜMÜZƏDƏK
(tarixi-etnoqrafik araşdırma)**

*Texniki redaktoru və
Kompüter tərtibatı
Pərviz Əmirov*

*Hazır diapozitiv. Çapa imzalanmışdır,
29.11.2007.Formatı 60x90 1/16.
“Tayms” qarnituru. Ofset çap üsulu. Ofset kağızı.
Həcmi 10 ç.v. Sifariş ilə. Tiraj: 300*

 “Qızıl-Dağ” MMC-nin mətbəəsi
Naxçıvan şəhəri, Nizami küçəsi 41